

॥ सामविधानं ब्राह्मणम् ॥

अथ खल्विदं सामवेदीयाष्टब्राह्मणेषु तृतीयं मित्याहे सायणे-
णाचार्यः । द्रष्टव्यं तदेतद्वाच्यभूमिकाया मपि— ‘पङ्विंशत्यं
द्वितीयं’ स्यात्, ततः सामविधिर्भवेत्—इति (२५०) । ब्राह्मण-
ग्रन्थानां च वेदत्व सुररीकार्यं नैव ; आपस्तम्बादीनां ‘मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयम्’—इत्येवमाहुः (य० प० सू० ३४) । सर्वस्यैव हि
वेदस्य सोमांसकादिनयेऽपौरुषेयत्वम्, नैयायिकादिनये ईश्वर-
कृतत्वम्, पौराणिकादिनये प्रजापतिवक्तृविनिर्गतत्वम् ; तदस्य
रचनाकालनिर्णयः कथङ्कारं भवेन्नमः ? अस्ति चैतदुपसंहरण-
खण्डे ‘प्रजापतिर्बृहस्पतये प्रोवाच’—इत्यादि (१८६५०) ।

परे तु ब्रुवते,— नेदं ब्राह्मणम् । अनुब्राह्मणत्वेऽप्यस्य संशय
एव । किञ्चैतिहासिकदृष्ट्या त्वस्य स एव प्रणयनकालः स्यात्,
यदेष्टिहोत्रसोमाद्यात्मकविविधयागानां मादरातिशयो न्यूनीभवितुं
मारिभे, मारणोच्चाटनादिविधायकास्य तन्वशास्त्रस्याविर्भावथाभ्यु-
त्मुखः ; अपिवा तान्त्रिकक्रियाकलापप्राबल्यकाले एवायं मार-
चितः, तस्मान्मार्गात् प्रत्यावर्त्तयिषुणा केनचिद्देविदुषा,—
वैदिकमन्त्रेणाप्युच्चाटनादिकं सिद्धं भवत्येव, तत् किं पञ्च-
मकारादिसाधनजुगुप्सिततान्त्रिकमार्गणेति बोधयितुं मिति ।

‘काहल मुक्ता’—इति—(५५ ५०) वचनादस्य प्राचीनत्व
मपि ; न ह्येतत्तद्वस्त्राश्चै-लिखिते कचिदपि सन्दर्भे ऽशील-
वाचकस्य तथाविधान्यार्थस्य वा काहलशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते ।
अपिचेह ‘विनायकम्प्रोणाति’—‘स्कन्दम्प्रोणाति’—इतिवाक्यद्वयदर्श-
नादयमगम्यते । अत्र भारते स्कन्दार्चनप्रचलनाद्दुर्लभं ‘गणेशं भास्करं’

रुद्रं केमयं कौशिकीं तथा'-इति पञ्चायतनपूजाचलनाय प्रागेव
 स्यादेव विरचित इति ; अन्यथा स्यात् 'सूर्यसंहिता'-देवी-
 संहिता'-इत्येते अपि ; न स्यात् 'स्कन्दसंहिता'-विधिरिति दिक् ।

अथाव 'स यदा गायते हृदयां गायति'-इत्यादिना (११ पृ०)
 सामगपरीक्षणीपायः सम्यगुपदिष्टः ; परं तथा परीक्षणे त्वय न
 जाने कः को भवेत् सामगं मन्दमानः ?

'ते देवाः प्रजापति मुपाधावन्'-इत्यादि- (१४ पृ०) यन्मनु
 मीमांसागास्तविरुद्धः ; 'अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्'
 -इत्येवमादिभिर्यागीषु मनुष्याणां मेधाधिकारनिर्णयात् (जै० सू०
 ६.०.२२.) । वैखानसेः किल बभूवुर्मन्त्रद्वयः (नट० स० ८.६६),
 तेषां यज्ञानधिकारित्वकथनपूर्वकः स्वाध्यायाध्ययनोपदेशारम्भश्च
 (१५ पृ०) नास्माकं मनयुवति ।

'अनग्रन् संहितासहस्रेण'-इति (१६ पृ०) हि पूर्वशता-
 युया मपि मनुष्याणां न सम्भवति, 'पृष्ठपतापशतसहस्रेण वा'
 -इति तु ततोऽप्यसम्भवः । एवमसम्भवं संत्वानैरेव जैमिन्या-
 दिभिः सहस्रसंवत्सरसाध्ये विश्वसृजामयने श्रुतः संवत्सरशब्दो
 दिनपर इति सिद्धान्तितम् (जै० द० ६. ०. ३१-४० सू० ।
 अधि० १२ । ता० ब्रा० २५. १८. ०. सा० भा०) ।

'वैशस्याः प्रवृजिताश्च वश्या भवन्ति (११४ पृ०)'-इत्येव-
 मादिवचनानि न युज्यन्ते अनूचानोपदेशाय । तृतीयाध्यायीयः
 षष्ठखण्डस्तु एतच्छताब्दरत्नजातानां नूनं भवेज्जामयैव ; किं
 वच्मि ततः सप्तमस्य खण्डस्याभविष्ठासमाप्तानुसरणीयस्य ।
 वैखान्स्याधिपत्यकामप्रयोगस्तु (१८३ पृ०) न जाने कदा कस्य वा
 प्रेक्षावतोऽभिधीयवचनो बभूवेति ।

অথ সকলবেদভাষ্যকারস্য ভগবতঃ সাযণাচার্যস্য ব্যাখ্যানি
মাট্ঠস্যাত্মধিয়ঃ কিমস্মি বর্ণণীয়ত্বম্, তথ্যাপ্যপলভ্যতে চান্ন
ত্বরাঙ্কতো লিপিকরপ্রমাৎপ্রবাহজো বা দোষঃ ক্চিৎ ক্চিদিতি ।
তদন্থ ‘অস্য প্রেযা’-ইত্যস্যাঃ পট্‌সামস্বীকরণম্ (২৬ পৃ০), ‘চুর-
সংযুক্ত’-ইতি (১৮৫) পদস্যাব্যখ্যানত্বৈতদ্ দ্বয়ং স্থালীপুলাকন্যা-
য়েন স্থান্নির্দর্শন মিতি ॥

কলিকাতা—রাজন্বতী । }
সংবৎ ১৮৫১, মাঘ-শুক্লঃ । } আবসথার্থীসত্যব্রতসামর্থ্যমী ।

দ্বিতীয়বারের বিজ্ঞাপন ।

এবাব মূল ও ভাষা, উভয়ই ভালরূপে শোধিত করিবার জন্য
চেষ্টা করিয়াছি এবং পূর্নকৃত সেই বাঙ্গলা ব্যাখ্যাই শোধন সহ কিছু
কিছু পরিবর্তন করিয়া সরল-অনুবাদে পরিণত করিতে প্রয়াস
পাইয়াছি । এই ব্রাহ্মণের উপকারিতা বুঝাইবার জন্য ইহাতে
যে যে বিষয় উপদিষ্ট হইয়াছে, তৎসমস্তই সূচীপত্রে সংক্ষেপে
বর্ণন করা হইল । এতদীয় গ্রন্থ সমস্ত নামই সংস্কৃত ও
মদনুবাদ সংবলিত, শকাব্দা ১৭৯০ ও ৯৭ নুঙ্কিত, ভাগবত “নাম-
সূচী”তে প্রকাশিত আছে, অতএব নামগুলির স্থাননির্ণয়-প্রকাশের
জন্য এবাব কোনরূপ যত্ন কবা ন-প্রয়োজন বিবেচিত হইল না ॥

কলিকাতা । }
শকাব্দা ১৮১৬ । } ত্রিগত্যব্রত শর্ম্মা ।

প্রথমবারের বিজ্ঞাপন ।

(যৎকিঞ্চিৎ শোধিত)

সামবেদের আটখানি ব্রাহ্মণ গ্রন্থ আছে । ১ম প্রোত্ অথবা তাণ্ডা, ২য় ঋতু-বিংশ, ৩য় সামবিধান, ৪র্থ আর্বেয়, ৫ম দৈবত, ৬ষ্ঠ উপনিষদ্ বা মন্ত্র, ৭ম গংহিতোপনিষৎ ও ৮ম বংশ । প্রোত্ ব্রাহ্মণে এবং ঋতুবিংশ ব্রাহ্মণে যজ্ঞাধিকাবীদিগের স্বর্গাদি-ফল-সিদ্ধার্থ একাহ, অহীন ও মত্ৰাজক গোমযাগের এবং অন্যান্য বিবিধ ক্রতুর ঔদ্গাত্ৰ বিহিত আছে । এই সামবিধান নামক তৃতীয় ব্রাহ্মণে, উল্লিখিত ব্রাহ্মণদ্বয়ে প্রতিপাদিত যাগাদির অনুষ্ঠানে অগমর্থ দ্বিজগণের শুদ্ধি নিগিষ্ঠ কৃচ্ছ্রাদি ত্রিবিধ ত্রত উপপাতক, মহাপাতক প্রভৃতির প্রায়শ্চিত্তের জন্য বহুতর সাগাধ্যয়ন এবং ‘রুদ্রগংহিতা’, ‘বিষ্ণুগংহিতা’ প্রভৃতি গণবিধ সামগম্ভি বিহিত হইয়াছে । অতএব ইহার নাম সামবিধান ।

সম্প্রতি এই ব্রাহ্মণের পদগুলি অদ্বয় মুখে যথাবৎ উদ্ধৃত পূর্বক সংস্কৃত টীকাকাবদিগের রীত্যনুসারে বঙ্গভাষায় ব্যাখ্যান করিতে প্রবৃত্ত হইলাম । অবলম্বিত নিয়মে, সংস্কৃতানুশীলনে নিবিষ্ট ছাত্রদিগেরও বিশেষ উপকার দর্শিতে পারিবে ॥

“আগম-দ্রবণঘাহ” নামঘাতঃ স্তললমপি ।

ন হি সহস্রানা মচ্ছন্ স্তললিতৈবদ্যপীযতে ॥”

(মহভারতে)

কলিকাতা ।

শকাব্দ ১৭৯২

ঈশ্বরচন্দ্র শর্মা

সূচীপত্র ।

গ্রন্থারম্ভ বা গ্রন্থের উপক্রম	---	৩
(১) অথ প্রাজ্ঞাপত্য ব্রত প্রভৃতি তপস্যার বিধি	---	১৭
(২) অথ যাগানুকল্প-সামাধ্যয়নের বিধি	---	২৭
১—যাবজ্জীবন বা বৎসরেক অধ্যয় সামনসমূহের বিধি		২৯
(অগ্ন্যধান, পবমানেষ্টি, দর্শপূর্ণমাস, অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শ- পূর্ণমাস ও কাম্যদর্শপূর্ণমাস ও কাম্য অগ্নিহোত্রে বিশেষ বিধি)		
২—পঞ্চদিন অধ্যয় সামনসমূহের বিধি	---	৩৫
(ঐষ্টিক চাতুর্মাস্য, পাণ্ডক চাতুর্মাস্য, পণ্ডবক, অবিকৃত সৌজামণী ও কোকিল সৌজামণী)		
৩—গণ্ডদিন অধ্যয় সামনসমূহের বিধি	---	৩৯
(অগ্নিষ্টোম, অত্যগ্নিষ্টোম, উক্থা, ষোড়শী, অতিরাত্র, বাজপেয)		
৪—মানাদি অধ্যয় সামনসমূহের বিধি	---	৪২
মাগ্নোদ্যম, দ্বাদশাহ, গব্যরন সত্র, ক্ষুদ্রক তাপশ্চিত সত্র এবং মহাতাপশ্চিত সত্র, সৌমিক চাতুর্মাশ্য, দ্বাদশাহ সত্র, শতাহ সত্র ও সহস্রাহ সত্র)		
(৩) অথ সপ্তসংহিতা-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫০
অমৃতসংহিতা, মাধুচ্ছন্দসী সংহিতা, ক্রত্ৰসংহিতা, বিষ্ণু- সংহিতা, বিনায়ক সংহিতা, ক্ষন্দসংহিতা ও পিতৃসংহিতা,)		
(৪) অথ প্রায়শ্চিত্ত সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫৫
(অঙ্গীলভাষণাদিব এবং উপপাতক সমূহে প্রাযশ্চিত্ত, সুরাপান জ্ঞপহত্যা, স্তবর্ণস্তেয পাপেব প্রাযশ্চিত্ত, ব্রহ্মবাদিহরণের প্রায়শ্চিত্ত, ওকদারাদিগমনের প্রায়শ্চিত্ত, বার্কু বিগ্রহণেব প্রায়শ্চিত্ত, বাজপ্রতি- গ্রহাদির প্রায়শ্চিত্ত, ব্রাহ্মণাপমানাদির প্রায়শ্চিত্ত, অবকীর্ণ্যাদির প্রায়শ্চিত্ত, দ্রববিক্রবাদির প্রায়শ্চিত্ত, হ্রঃস্বপ্নাদিদর্শনের প্রায়শ্চিত্ত)		
(৫) অথ কাম্য-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৬৩
(অগ্নিষ্টেবর্গ, পবিত্রবর্গ, আয়োগাবর্গ, মৃতবৎসাদিব প্রয়োগ, রোগ- শান্তিব প্রয়োগ, বাত-রোগ-বারণ প্রয়োগ, সর্পভববারণপ্রয়োগ, শত্রুভববারণ প্রয়োগ, জীবিকাতাবতরবারণ প্রয়োগ, জলমগ্নভর-		

- বারণ প্রয়োগ, যজ্ঞাভ্যবাবণ প্রয়োগ, সর্কত্র ভয়বারণ প্রয়োগ, জ্ঞানভ্যবাবণ প্রয়োগ, এবং বহুবিধ বশীকরণ প্রয়োগ)
- (৬) অথ সৌভাগ্যসাধন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১১১
(সৌভাগ্যার্থ, সর্গজনপ্রিয় হইবার জন্য, 'নারীবশীকরণ, কন্যা ও পুত্রের ইচ্ছামুরূপ বিবাহার্থ, উচ্চাটন প্রয়োগ, যশোলাভের জন্য)
- (৭) অথ ব্রহ্মবর্চস্যাদি সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২১
(ব্রহ্মবর্চসী হইবার জন্য, বাবদুক হইবার জন্য, সভাজয়ের জন্য)
- (৮) অথ পুত্রীয়াদি সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২৭
(স্বরূপ নীচজীবী বহুপুত্র লাভার্থ, বহু অমুচব লাভার্থ)
- (৯) অথ ধন্য সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৩০
(শ্রীলাভের জন্য, দারিদ্র্যদূরীকরণার্থ, হিরণ্যাদির লাভার্থ, বিবিধ দ্রব্যাদি লাভার্থ, গাভীপ্রভৃতির বাহুল্যার্থ)
- (১০) অথ বাস্তুশাস্তি প্রয়োগ --- ১৪৬
(অমুচবশাস্তি, অভিচাবেব প্রতিপ্রয়োগ, যুদ্ধব্যব প্রয়োগ)
- (১১) অথ অদৃষ্টদর্শন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫০
(স্বপ্নবিজ্ঞান, আবর্শ্যাদি বিজ্ঞান)
- (১২) অথ রাজাভিমেকাদিতে সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫৮
(অমুচবশাস্তি, অভিচাবেব প্রতিপ্রয়োগ, যুদ্ধব্যব প্রয়োগ)
- (১৩) অথ সিদ্ধিফল সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৬৯
(জাতিশ্রম হইবার জন্য, অগ্নিকে বশ করিবার জন্য, পিশাচসিদ্ধ হইবার জন্য, পিতৃগণাদিব দর্শনার্থ, বিবিধনিধিলাভার্থ, অক্ষয় কোষ করিবার জন্য, জন্তুক-বশীকরণ)
- (১৪) অথ পুনর্জন্মাত্যাব কামনায় রাজ্যের উপায়না --- ১৮১
- (১৫) অথ সিদ্ধ সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৮৪
(কুটীপ্রবেশ প্রয়োগ, দেবদর্শন, অন্তরীক্ষভ্রমণ, সর্কাকামসিদ্ধি)
- অথ ঐন্দ্রোপনংতাং --- ১৮৬
(যে সমস্ত সামের প্রয়োগ বিধি অবশিষ্ট থাকিল, তদ্বিষয়ে উপদেশ, . . .
এহাবির্ভাব বিবরণ, ইহার উপদেশের পাত্র নিকপণ, ইহার উপ-
দেশের দক্ষিণা নিকপণ)

॥ सामविधानब्राह्मणस्य सूचीपत्रम् ॥

—०००—

	पृ०
सायणभाष्यमुखबन्धः - - -	१
अथ प्रथमः प्रपाठकः - - -	३
प्राजापत्यादिव्रतत्रयाणां सुपदेशः - - -	१६
‘अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य’ विधानम् - - -	२७
पाञ्चरात्रिकाणां साम्नां विधानम् - - -	३४
सामरात्रिकाणां साम्नां विधानम् - - -	३८
मासाद्यध्येयानां साम्नां विधानम् - - -	४१
सप्तानां संहितानां साम्नां विधानम् - -	४८
‘अथातः प्रायश्चित्तानाम्’ विधानम् - - -	५४
अश्लीलभाषणादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	५५
उपपातकानां प्रायश्चित्तानि - - -	”
सुरापानादिमहापातकानां प्रायश्चित्तानि	६०
राजप्रतिग्रहादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	६८
रसविक्रयादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	७६
दुःस्त्रप्रदर्शनादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	७८
अथ द्वितीयः प्रपाठकः - - -	८२
‘अथातः काम्यानाम्’ प्रयोगविधानम् - - -	”
‘अथैकमनुष्ठानाम्’ आवर्त्तनप्रयोगाः - -	१०५
‘अथातः सौभाग्यानाम्’ प्रयोगाः - - -	१११

‘अथातो यशस्यानाम्’ प्रयोगाः	---	११८
‘अथातो ब्रह्मवर्चस्यानाम्’ प्रयोगाः	--	१२१
‘अथातः पुत्रियाणाम्’ प्रयोगाः	---	१२७
अथ तृतीयः प्रपाठकः	---	१३२
‘अथातो धन्यानाम्’ सान्नां प्रयोगविधानम्	”	
‘अथातो बालुगमनम्’ प्रयोगः	---	१४६
‘अथातोऽदृष्टदर्शनानाम्’ प्रयोगाः	---	१४८
राजाभिषेकादिप्रयोगाः	---	१५७
संश्रामजयादयर्थप्रयोगाः	---	१६२
जातिस्ररप्रयोगः	---	१६८
अग्नेः स्वायत्तीकरणप्रयोगः	---	१७०
पिशाचवशीकरणदिप्रयोगाः	---	१७१
दिव्यपार्थिवनिधिलाभसाधनप्रयोगौ		१७२
भौतिकलाभसाधनप्रयोगः	---	१७४
पुनर्जन्माभावाय रात्रेरुपासना	---	१७६
अभीष्टदेवदर्शनादयर्थं कुटीप्रवेशादिप्रयोगाः	---	१८२
इहाविहितप्रयोगाणां सान्नां प्रयोगसूचनोपदेशः	--	१८६
इह विहितप्रयोगाणां सान्ना माभिप्रायिकत्वोपदेशः	”	
सामविधानविहितोपदेशानां पारम्पर्यागतत्वम्	---	”
सामविधानब्राह्मणोपदेशपात्रनिर्देशः	---	१८७
सामविधानब्राह्मणोपदेशकाय देयदक्षिणानियमः	--	१८८

अथ

॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(तप)

॥ सायणभाष्यमुखवन्धः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागोशाद्याः सुमनमः सर्वार्थानां सुप्रक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्यः* वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वीत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्गहात् ।

ऊपालुः सायणाचार्यो† वेदार्थं वक्तुं मुद्यतः ॥ ४ ॥

* , † 'आदिशत् सायणाचार्य—ऊपालुर्माधवाचार्यो'—इति ए. सो. सु० ताण्ड्यमहा-
ब्राह्मणभाष्यपाठः । 'आदिशत्माधवाचार्य—ऊपालुर्माधवाचार्यो'—इति मूलर् सु०, च० स०
भाष्यपाठः । तथा ए. सो. सु० तैत्तिरीयसंहिताब्राह्मणयोरेतरेयब्राह्मणस्य च भाष्येषु दृश्यते ।
'आदिशत्माधवाचार्य—ऊपालुः सायणाचार्यो'—इति ए. सो. सु०, तै० आ० भा० पाठः ।
सामवेदस्य पूर्वोक्तसंहितयोः षड्विंशदिसप्तब्राह्मणानां च भाष्येषु, अथाप्यसुद्रित-काण्ड-
संहिताशतपथब्राह्मणभाष्ययोः 'आदिशत् सायणाचार्य—ऊपालुः सायणाचार्यो'—इत्येव मीमांसा-
निषिक्करपाण्डिता मीमांस्यपाठवैविध्यं निदानम् । यन्तुनी मूलरसुद्रितपाठ एव साधुः स्यात्,
'ये पूर्वीत्तरमीमांसे'—इत्यादिभ्यारम्भादित्यत्रात्मम् ।

व्याख्याताष्टयजुर्वेदी, सामवेदेऽपि संहिता ।

व्याख्याता, ब्राह्मणस्याद्य व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मण मादिमम् ।

षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥

आर्षेयं देवताध्यायं मन्त्रं वोपनिषत्ततः ॥ ७ ॥

संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥ ७ ॥

तत्र महाषड्विंशाख्ययोः † ग्रन्थयोः यन्नाधिकारिणां स्वर्गादि-
फलप्राप्तये एकाहाहीनसत्रात्मका महाकृतवः ‡ प्रतिपादिताः ;
अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे ग्रन्थे तैश्चनधिकृतानां वक्ष्य-
माणानां मजष्टत्रिवैखानसादीनां, तैश्चनशक्तानां मन्त्रेषाञ्च शुद्धार्थं
कृच्छादिप्रायश्चित्तानि, तैरपहतपाप्मनां स्वर्गादिफलप्राप्तये षड्वि-
धान्याधानाग्निहोत्रादिप्रत्यान्वायरूपाणि सामानि विधा-
स्यन्ते । तत एवास्य सामविधान मिति नाम सम्पन्नम् ॥

• 'भवेदुपनिषत्ततः'—इति च पाठः ।

† ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षड्विंशब्राह्मणे चेत्यर्थः ।

‡ यागस्त्रिविधः ; इष्टिहोत्रसोममेदात् । तत्र सोम एव महाकृतः । स च पुन-
स्त्रिविधः ; एकाहाहीनसत्रमेदात् । एकस्त्रिमेवाहनि सवनवयेण निषाद्य एकाहः, विराज
मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः, चतुर्दशरात्र मारभ्य सहस्रमवसरपर्यन्तानि सत्राणि,
द्वादशाहान्तु अहीनः सत्रात्मकयेति द्विरप्य एव । तद्यथा, शतपथे—आखे काखे प्रपञ्चेन
पौर्णमासेष्टिरीरिता, आधानपुनराधाने अग्निहोत्रमतः परम्, अथ तृतीयचतुर्थीभ्यां मीका-
हाहीनसत्रजपसकलसोमयागप्रकृतिभूतपतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः प्रत्यपादि इत्यादि दृष्टव्यम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(४५)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•••—

॥ ॐ ३म् ॥

ब्रह्म ह वा इदं मय आसीत् तस्य तेजो रसो
ऽत्यरिच्यत स ब्रह्मा समभवत् स तूष्णीं मनसा ऽध्या-
यत् तस्य यन्मन आसौत् स प्रजापतिरभवत् तच्छा-
त्वाजापत्यां मनसा जुह्वति मनो हि प्रजापतिस्तस्य
द्यौः शिर आसीदुरो ऽन्तरिक्षं मध्यं समुद्रः पृथिवी
पादौ (१)

तत्रादौ तावत्प्रजापतिः कृत्स्नं भूतजातं सृष्ट्वा तस्य सामोप-
जीवनम्प्रायच्छदिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्तदुपजीव्यभूतप्रपञ्च-
सृष्टिप्रतिपादनाय तत्रागवस्था माह—ब्रह्म हेति । ‘इदं’ नाम-
रूपात्मकं प्रतीयमानं प्रपञ्चजातम् ‘अग्रे’ मृष्टेः पूर्वं प्रलयावस्थायां
‘ब्रह्म वै आसीत्’ । ‘ह’ प्रसिद्धौ । सा च “सदेव सोम्येदं मय
आसीत् (छा० उप० ६.२.१.)” —“आत्मा वा इदं मेक एवाग्र
आसीत् (ऐ० आ० २.४.१.१.)” —इत्यादिश्रुत्यन्तरापेक्षया । ‘वै’-

इत्येवकारार्थे । अत्र यः स्याणुः स पुरुष इतिवदिदं ब्रह्म आसी-
दितिवाधायां सामानाधिकरणम् । इदं सर्वं कारणरूपं ब्रह्म-
वासीत् ; न कार्यं किञ्चिदपीत्यर्थः । नात्र ब्रह्मशब्देन कूटस्थं
चैतन्यं विवक्षितम् ; तस्याविकारित्वेन पुनः प्राणिकर्मपरिपाक-
वेलायां ततो जगदुत्पत्त्यसम्भवात् । तन्मात्राद्योपाधिकमेव चैतन्यं
विवक्ष्यते । अतोऽयं मर्थः— इदं नामरूपघटितं जगत्, पूर्वं
तप्तायःपिण्डवन्माययाविभागापन्नं कारणरूपे ब्रह्मणि अव्या-
कृतनामरूपं मदा स्थितं मित्वर्थः ॥

अथ ब्रह्मणः सकाशात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिं भाह—तस्येति ।
'तस्य' उक्तलक्षणस्य सिमृक्षोर्ब्रह्मणोऽत्र 'रसः' सारभूतं तेजो-
मयाधिष्ठानभूतं स्रष्टव्यविषयसामर्थ्योपेतं सत्वाख्यं विज्ञानम्
'अत्यरिच्यत' रजस्तमसौ अभिभूय स्वयमेवातिरिक्तोऽभवत् ।
'सः' अतिरिक्तः, सत्वगुणो भायांशो 'ब्रह्मा' व्यष्टिसमष्ट्यात्मना
परिवृष्टः, प्राणहिरण्यगर्भसूत्रात्मादिसंज्ञकः 'समभवत्' सम्य-
गुत्पन्नोऽभूत् ॥

अथ तस्माद्विराडुत्पत्तिं भाह—स तूष्णीं मिति । 'सः' हिरण्य-
गर्भाख्यो ब्रह्मा 'तूष्णीं' उपरतसमस्तव्यापारः 'मनसा' केवलेन
निर्विषयेण 'अध्यायत्' स्रष्टव्यविषयचिन्तां मकरोत् । 'तस्य' ध्याय-
मानस्य ब्रह्मणः 'यन्मनः' यन्मानसम् 'आसीद्' स्रष्टव्योपायविषया
करणशक्तिरस्ति, 'सः' सैव मनोरूपा शक्तिः 'प्रजापतिः' प्रजानां
स्रष्टा एतन्नामकोऽपि ब्रह्मादिसंज्ञया व्यवह्रियमाणः 'अभवत्'
सम्भूतः । अत्र ब्रह्मप्रजापत्योर्यद्यपि स्रष्टृरूपकार्यकत्वादेकत्वम्,
तथापि ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मकार्यगरीरोपाधिभेदेन भेदनिर्देशः ।
अस्ति च श्रुतिषु सर्वत्र भेदेन निर्देशः । तथाहि "त्वं रुद्रस्त्वं

ब्रह्म त्वं प्रजापतिः”-इत्यादिषु । तद्योपरिष्ठादपि “क्रुष्टः प्राजा-
पत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा”-इति भेदेन निर्देष्ट्यते ॥

अथ प्रजापतेर्मनःसम्बन्धित्वात् प्रसङ्गेन तदीये कर्मणि कश्चि-
द्विशेष माह—तस्मादिति । यस्मात् प्रजापतिर्ब्रह्मणो मनोरूपो-
ऽभूत्, ‘तस्मात्’ ‘प्राजापत्यां’ प्रजापतिदेवताका माहुतिं ‘मनसा’
मानसेन, मन्त्र मनुच्चारयन्त एव ‘जुह्वति’ । अस्य मनोरूपत्वं
प्रसिद्धमेवेत्याह ‘प्रजापतिः’ ‘मनो हि’ ब्रह्मणो मनोरूपः खलु ।
‘हि’-शब्दो “मन इव हि प्रजापतिः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योत-
नार्थः * । अथ तत्प्रजापतेः कृत्स्नप्रपञ्चमयशरीरात्मकता माह—
तस्येति । ‘तस्य’ विराडाख्यस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ उत्तमाङ्गं
‘द्यौः’ धुलोकः ‘आसीत्’ । तथा ‘उरः’ वक्षः, तदुपलक्षितो
मध्यदेशः ‘अन्तरिक्षम्’ एतदाख्यो द्यावापृथिव्योर्मध्यभाग आसीत् ।
“अन्तरा चान्तं - भवति”-इति निरुक्तम् † । तथा ‘मध्य’
मध्यभागान्तःप्रदेशवर्ति मूर्तोदकम्, आययिण्याश्रयशब्दः । तत्
‘समुद्रः’ आसीत् ‡ । तथा ‘पृथिवी’ प्रथिता, ‘पादौ’ पादद्वय-
स्थानीया आसीत् । एतावता तस्य लोकत्रयात्मकत्वं सुक्तम् ।
अस्य दोशिरस्त्वादवयवरूपत्वम् उपनिषदि वैश्वानरविद्यायां
“तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजायक्षुर्विश्व-
रूपः”—इत्यादिना (छा० उप० ५.१८.२.) श्रुतम् ॥ (१)

* “तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति, मन इव हि प्रजापतिः.”-इति तै० सं० २.५.११.५ ।

† “अन्तरिक्षं कस्मात् ? अन्तरा चान्तं भवत्यन्तरमे इति वा शरीरेष्वनरचयमिति वा”
-इति निरु० २. ३. १ ।

‡ समुद्रप्रेक्षान्तरिक्षं जलस्थानम् । तथाहि—“तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण
सन्दिह्यते । समुद्रं कस्मात् ? समुद्र इवन्त्वरमादाय, समभिद्रवन्त्येन मापः, समीदन्ते-
ऽग्निन् भूतानि, समुदकी भवति, समुनतीति वा तयोर्विभागः.”-इति निरु० २. ३. १ ।

এই নামরূপাত্মক ঐতীয়মান প্রকাশক কার্য্যগমুদয়ের সৃষ্টির পূর্বে একমাত্র কাবণাত্মক ব্রহ্মই ছিলেন। ইহা প্রসিদ্ধ। সেই কারণাত্মক গিস্থকু ব্রহ্মেব তেজোমহাধিষ্ঠানস্বরূপ সৃষ্টিকার্য্যেব উপযুক্ত সামর্থ্যবিশিষ্টে মহা নামক বিজ্ঞান, রজঃ ও তমঃ গুণদ্বয়কে অতিক্রম করিয়া তাঁহা হইতে বিযুক্ত হইল। সেই মহাগুণ, ব্রহ্মা নামে ব্যবহৃত হইলেন। তিনি মর্কব্যাপার-শূন্য হইয়া মনে মনে অষ্টেব্য বিষয়সমস্ত ধ্যান করিলেন। ধ্যানে প্রবৃত্ত সেই ব্রহ্মার যে মন, তাহাই প্রজাপতি নামে ব্যবহৃত হইলেন। যেহেতু প্রজাপতি, ব্রহ্মার মনঃস্বরূপ, সেই নিমিত্তই প্রজাপতি-দেবতার উদ্দেশে দেয় আহুতি মনে মনে মজ্জোচ্চারণ করিয়া হবন করিবে; মনই প্রজাপতি। ঐ ছালোক, সেই প্রজাপতির শিবঃস্বরূপ; অন্তরীক্ষলোক অর্থাৎ ভুলোক ও ছালোকের মধ্যস্থান, তাঁহার বক্ষঃস্বরূপ, মনুজ অর্থাৎ অন্তরীক্ষস্থ জনস্থান, তাঁহার মধ্যভাগ অর্থাৎ নভির অধঃস্থিত ও জানুর উপবিশ্ব মূত্রোদক-স্থানস্বরূপ এবং এই ভুলোক, তদীয় পাদদ্বয়স্বরূপ বহিরাছে ॥ (১)

স वा इदं विश्वभूतं मसृजत तस्य सामोप-
जीवनं प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एव वेद (২)

উক্তলোকত্ৰয়াত্মকত্বসিদ্ধয়ে তত एव जगत्सृष्टिम्, सृष्टस्योप-
जीवनाय सामप्रदानञ्चाह—स वै इति। 'वै' शब्दः प्रसिद्धौ। 'सः'
खलु प्रजাপतिः 'इदं' प्रतीयमानं 'विश्वभूतं' कृत्स्नदेवतिर्यङ्मनु-
प्यादि भूतजातम् 'मसृजत' सृष्टवान्। सृष्टस्य 'तस्य' 'उपजीवनं'-
जीवनमाधनं 'साम' 'प्रायच्छत्' प्रकर्षेण दत्तवान् ॥

अथ वेदितुः फल माह—उपेति। 'यः' पुमान् 'एवं' जगतः
उपजीवनप्रदानं 'वेद' जानाति, सः सर्वैः 'उपजीवनीयो भवति'।

एनं सर्वे उपजीवन्तीत्यर्थः ; धनकनकादिभिराज्यो भवतीति यावत् ॥ (२)

गेहैः प्रजापति एहै विश्व (अर्थात् देव, त्रिर्याक्, मनुष्याणि प्राणिमगूह) सृष्टिं करिष्याहेन । एवम् गेहैः गमस्तु सृष्टेः जीवैरु जीव-
नोपायं अरूपं ब्रथस्तुरादि नामे अगिष्ठा गाम गान अमान करिष्या-
हेन । ये केह एकु तद्वत जाने, से अनेकेरु उपजीवनीय
हय अर्थात् देवु आठ्य हय, ये ठांशके आथय करिष्या अनेके
जीविकानिर्वाह करे ॥ (२)

तद्योसौ क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरस्तं देवा
उपजीवन्ति योऽवरेपां प्रथमस्तं मनुष्या यो द्वितीयस्तं
गन्धर्वाप्सरसो यस्मृतीयस्तं पशवो यश्चतुर्थस्तं पितरो
ये चाण्डेषु शेरते यः पञ्चमस्तं मसुररचांसि
योऽन्त्यस्तं मोपधयो वनस्पतयो यश्चान्यज्जगत् तस्मा-
दाहुः सामैवान्न मिति साम ह्येषा मुपजीवनं
प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एव वेद (३)

जगतः सामोपजीवनं प्रायच्छदित्युक्तम्, तस्य कं भागं के
उपजीवन्तीति जिज्ञासायां तद्विभज्य दर्शयति—तद्योऽसाविति ।
अस्यायं मर्थः—उपांशुयतिरिक्ताः सर्वा वाची मन्द्रमध्यमोत्तमभेदेन
विस्थाना भवन्ति । तेषु मन्द्रस्थाना वाक् 'सप्तयमा' क्रुष्टादिसप्त-
स्वरूपेत्यर्थः । क्रुष्टादय एव यमा उच्यन्ते । ते चोत्तरोत्तरं नीचा
भवन्ति । एवं मध्यमोत्तमगाने अपि वाची वेदितव्ये । अमु-
मेवार्थं शीघ्रक आह—“परिपदमन्द्रमध्यमोत्तमस्थानान्याहुः सप्त-

यमानि वाचः, अनन्तरञ्चात्र यमोऽविशिष्टः सप्त स्वरा ये यमास्ते
 पृथग्वा”-इति * । अनन्तर मित्यस्य वाक्यस्याय मर्थः— येषु यमेषु
 ‘अनन्तरः’ अव्यवहितो ‘यमः’, सः ‘अविशिष्टः’ अस्पष्टविशिष्ट
 इत्यर्थः; विप्रकृष्टो यमो भेदेन ज्ञातुं शक्यते, न सन्निकृष्ट इति ।
 सप्त स्वरा इत्यस्याय मर्थः— ये यमा इत्युक्ताः ‘सप्त’, ते ‘स्वराः’
 पङ्जादयः † पृथग्वा । क्रुष्टादयः ‡ ; ‘पृथग्वा’ पङ्जादिभ्योऽन्ये
 वा बोद्धव्याः । एव सति ‘तत्’ तेषु क्रुष्टादिसंज्ञकेषु पङ्जादि-
 सप्तस्वरेषु मध्ये ‘योऽमौ’ साम्नः सम्बन्धो ‘क्रुष्टतम इव’ । इवेत्येव-
 कारार्थः । अत्यन्त सुघैः ‘स्वरः’ एवास्ति गानकाले, ‘तं’ स्वरं
 ‘देवाः’ इन्द्रादयः ‘उपजीवन्ति’ तेन ह्यप्ता भवन्तीत्यर्थः । एव
 सुत्तरेष्वपि योज्यम् । ‘यः’ च ‘अवरेषाम्’ अवशिष्टानां पक्षां
 मध्ये ‘प्रथमः’ मुख्योऽस्ति, ‘तम्’ ‘मनुष्याः’ उपजीवन्ति । ‘द्वितीयं’
 ‘गन्धर्वास्परसः’ गन्धर्वाः अस्परसश्च उपजीवन्ति । ‘तृतीयं’ गवादयः
 ‘पशवः’ । ‘चतुर्थं’ ‘पितरः’ किञ्च ‘ये’ प्राणिनः सर्वे ‘ब्रह्माण्डेषु’
 ‘शिरते’ निवसन्ति, ते च । ‘पञ्चमं’ स्वरम् ‘असुररक्षांसि’ असुराय
 रक्षांसि च । ‘योऽन्यः’ षष्ठः स्वरः, ‘तम्’ ‘ओषधयो वनस्पतयः’
 च, ‘यद्यान्यद्’ अनुक्तं ‘जगत्’ जात मस्ति, तद्येति । एतस्मजगतः
 सामोपजीवित्वप्रसिद्धिरुक्तापेक्षयेत्याह— ‘तस्मादाहुः सामैवाय-
 मिति’ । यत एषां देवानां सामोपजीवनं प्रायच्छत्, अत आहु-

* अक्षप्रतिमाख्ये ११, १० द्रष्टव्यम् ।

† ‘पङ्जश्च सप्तमर्थैव साधारो मध्यमस्तथा ।

षष्ठमो धैवतयैव निपादः सप्तमः सप्तः ४-४५५ आ० प्रि० १.१.५ ।

‡ ‘प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य अनुषेकः ।

मन्त्रः क्रुष्टो अतिस्फुर एतान् कुर्वन्ति प्रायगः ४-४५५ आ० प्रि० १.१.११ ।

रित्युक्तप्रकारसामान्यत्वप्रसिद्धानुवादोऽयम् । उक्तार्थस्य वेदितुः फल
माह—उपेति ॥ (३)

नामगान गणेशराजक इहेया থাকে । তন্মধ্যে যে এই অত্যন্ত
উচ্চৈশ্বর্য, সেই স্বরকে ইন্দ্রাদিদেবতারা উপজীবন করেন অর্থাৎ
সেই স্বরে তাঁহারা পরিতৃপ্ত হএন ; অবশিষ্টে ষট্-স্বরের মধ্য
যাহা প্রথম স্বর, তাহা মনুষ্যেরা ; যাহা দ্বিতীয়, তাহা গন্ধর্ব্বেরা
এবং অপরোগণ ; যাহা তৃতীয়, তাহা পশুবা ; যাহা চতুর্থ,
তাহা পিতৃগণ এবং অন্যান্য যাবৎ প্রাণী ব্রহ্মাণ্ডে রহিয়াছে,
তাঁহারা ; যাহা পঞ্চম, তাহা অশুব এবং রাজগণ ; যাহা শেষ
অর্থাৎ ষষ্ঠ, তাহা ফলপাকমাত্রে নশিশীল, যন, গোমুগ প্রভৃতি
শস্য-ব্রহ্মাদি, আত্ম পননাদি তরুগণ এবং আবও যাহা কিছু জগৎ
থাকিল, তৎসমস্ত । সেই নিমিত্তই তদ্ববেত্তারা বলেন—নামই
অন্ন,—নামই এই সমস্ত দৃশ্যাদৃশ্য চরাচরের জীবনোপায়স্বরূপ
প্রদান করিয়াছেন । যে কেহ এরূপ তত্ত্ব জ্ঞানে, সে সকলেরই
উপজীবনীয় হয় ॥ (৩)

तस्य ह वा एतस्य साम्न ऋगेवास्थीनि स्वरो
मा०सानि स्तोभा लोमानि यो ह वै साम्नः खं यः
सुवर्णं वेद खं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति खंरो
वाय साम्नः खं तदेव सुवर्णं यो ह वै साम्नः प्रतिष्ठां
वेद प्रति ह तिष्ठत्यन्मि० लोके ऽमुष्मि० वाग्वाव
साम्नः प्रतिष्ठा यद्वेतद्वागित्यृगेव सर्चि साम्न प्रति-
ष्ठितः (४)

प्रजापतिरादिष्टफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनार्थञ्च कानिचित्साम्नो ध्यानानि विदधाति । तत्रादौ पुरुषत्वेनावयवकल्पना माह— तस्य हेति । 'तस्य ह वै' उक्तमहिमोपेतस्यैवैतस्येदानीं निर्दिश्यमानस्य साम्नः 'ऋगेवास्थौनि' ऋचः साम्नो सुख्याधारत्वादस्थित्व-
कल्पनम् । स्वराणां मपि ऋगायितत्वादस्थित्वहिर्भूतत्वेन मांसत्व-
कल्पनम् । स्तोभानां मपि * ततो ऽपि बहिर्विषयत्वात्तोमत्व-
कल्पनम् ।

अथ तस्यैव स्वत्वसुवर्णत्वयोर्ध्यानं माह— यो हेति । 'यः' उद्गाता 'ह वै' 'साम्नः' 'स्व' द्रव्यं 'वेद', 'यः' स्वविशेषरूपं 'सुवर्णं' च । किं तदित्याकांक्षायां माह— 'स्वरो वाव' कृष्टादिसप्तभेदभिन्नः स्वर एव साम्नः 'स्व' सारिष्ठं सामस्वरूपम् ; 'तदेव' 'स्वर एव' 'सुवर्णम्' ।

अथान्यत्साम्नो ध्यातव्यं स्वरूपं माह—

उद्गाता साम्नः 'प्रतिष्ठाम्' आस्यदं लक्ष्णं माययं 'वेद', स उद्गाता 'प्रति ह तिष्ठति' प्रतिष्ठितः खलु । कुप्रेति तदुच्यते— 'अस्मिंश्च लोके' भुवि, 'अस्मिंश्च लोके' स्वर्गे । उभयत्र परस्परापेक्ष-
शब्दः । इह जीवन् पञ्चादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ; देहान्ते स्वर्गे सद्ब्रह्मसिद्धैर्भोगैरित्यर्थः । साम्नः का प्रतिष्ठेति चेत्, उच्यते—
'वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठा' । अत्र वाक्शब्दस्य ऋक्परता माह—

* "अधिकं च विवर्णं च जैमिनि" स्तोमशब्दत्वात्—इति जै० सू० ८. १. १८ । रचितं चात्रैतदधिकरणं * माधवाचार्येण—'स्तोमस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता । अधिकं मय्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्"—इति ११ अधि० । "ऋगायचरम्"—इति आचरतत्त्वम् । स्तोमग्रन्थोऽप्यस्ति सामग्रानां प्रतिष्ठः । स्तोमोपदेशस्तत्परतत्त्वञ्चरते विशेषतः प्रोक्ताः ।

यदेतदिति । 'यत् उ एतत्'-इति पदच्छेदः । उ शब्द एव-
कारार्थे । वागेवेति यदेतदस्ति, सा ऋगेवेति ; अत्र ऋचोऽति-
रिक्तस्य अन्यस्य वचसो वा इन्द्रियस्य वा अप्रयोजनत्वादिति ।
तावद्वाग्ययत्न माह — 'ऋचि' गायत्र्यादिच्छन्दोबद्धायां 'साम'
गौल्यात्मकं रयन्तरादि प्रतिष्ठितम् ॥ (४)

शृङ्ग-मञ्जुलिहै तादृश गानमन्त्रेण अस्त्रिपूज, कूष्ठादि गण अत्रहै
तत्तन्मन्त्रेण गानमन्त्ररूपं एव शर्त, हे, हेडा प्रकृति श्रोत्रगुलिहै
तादृशमेव लोमावलि । ये केह प्रसिद्ध उद्गाता हहैवे, मे
निश्चयहै गानेन गानह एव गौन्ध्या अवगत हहैवे ; गानेन
गानह एव गौन्ध्या निश्चय प्रसिद्ध आछे, अत्रहै गानेन गानह
एव गौन्ध्या । ये कोन प्रसिद्ध उद्गाता निश्चयरूपे गानेन
अभिधान जाने, मेहै ए छ-लोके एव ए अर्गलोके निश्चय
अधिष्ठित ह्य । शृङ्ग-रूप वाक्यहै गानेन अभिधान, वाहा हेहा शृङ्ग
बलिगा प्रसिद्ध, ताहाउ वाक्य, वाक्यरूप शृङ्गेहै रथसुरादिनामक
गान गान अधिष्ठित रहियाछे ॥ (४)

स यदा गायत्रं बृहत्यां गायति वार्हतं जगत्यां
जागतं त्रिष्टुभि समतां चापद्यते तस्मादेतत्सामे-
त्याह समा उ ह वा अस्त्रिपूजन्दासि साम्यादिति॥
'तत्साम्नः, सामत्वं क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा
वैश्वदेवो वादित्यानां प्रथमः साध्यानां द्वितीयोऽग्ने-
स्तृतीयो वायोद्यतुर्थः सौमो मन्द्रो मित्रावरुणयो-
'रतिस्त्वार्यः (५)

अथ निर्वचनेन साम प्रशंसति—स यदेति । ‘सः’ उद्गाता
‘यदा’ यस्मिन् प्रयोगकाले ‘गायत्रं’ गायत्रीच्छन्दस्काया मृच्युत्पन्नं
साम ‘वृहत्यां’ वृहतीच्छन्दकाया मृचि ‘गायति’, तदा ‘समता
मापद्यते’ इति सम्बन्धः । तथाहि—“अश्वं न त्वा”-इत्येतस्यां
गायत्र्या मृच्युत्पन्नं वारवन्तीयसंज्ञकं गायत्रं साम, “अभि त्वा
शूर नोनुमः”-इत्येतस्यां गीयमानं सत् ‘समता मापद्यते’ * ।
न्यूनच्छन्दस्कायाम्, परिमितं साम अधिकच्छन्दस्कायां गीयमानं
मपि परिमितमेव भवति, नाक्षरस्वरस्तीभविकारैरतिरिक्तं भवति ।
एवं सुत्तरेष्वपि योज्यम् । तथा वृहत्यां “पुनानः सोम”-इत्यस्या
मुत्पन्नं ‘वार्हतं’ साम, ‘जगत्यां’ जगतीच्छन्दकासृचु “यज्ञायज्ञा-
अभिप्रियाणि-वृषामतीनाम्”-इत्यादिषु गीयमानं सत् ‘समता
मापद्यते’ † । तथा ‘जागतं’ “प्रचस्य वृष्यः”-इत्येतस्यां जगत्या
मुत्पन्नं “मूर्धानं दिवः”-इत्यादिषु त्रिष्टुप्छन्दस्कासु गीयमानं
सत् ‘समता मापद्यते’ ‡ । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ गीत्यात्मिकासु
‘सामेत्याह’ ब्रूते विद्वज्जनः § । न केवलं बहुनां छन्दसां सम-
त्वात्सामत्वम्, अपि तु ‘अस्मिन्’ जातावेकवचनम्, एषु बहुषु
सामसु रथन्तरादिषु प्रत्येकं ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि ‘समा उ
ह वै’ । ‘उ’ इत्यवधारणे । ‘ह वा’ इति प्रसिद्धौ । समान्येव
खलु । तत्रोपत्तिमाह—साम्नादिति । समानशब्दः समशब्द-
समानार्थः । अकारदीर्घलोपे साम्नादिति । यद्वा समानाम्नात्वं

* अश्वं न त्वा ॥ १.२.७ । वारवन्तीयं गी० गा० १.१ ३० । अभि त्वा १.१.४.१ ।

† वृहत्यां ॥ १.२.१ । गी० गा० १.४.१.११ । वृ० पा० १.१ ४.१ ; ६.२.२.१ ; ६.२.२.६ ।

‡ पार० पा० १.१. ८ । पार० गा० ४.२. ७ । उ० पा० ४.२.३. १—२ ।

§ “सामं सम्प्रति मृचा यत्तेवैषां समं मेम इति नैदाना”-इति निरु० ७ ३.६ ।

साम्ब्रम् । समानञ्च तदान्नञ्चेति समानाम्ब्रम् । “समानस्य छन्दसि”—इत्यादिना (पा० ६.३.८३.) समानस्य सत्वे कृते साम्ब्रमिति भवति । तस्य भावः साम्ब्रम्, तस्मात् साम्ब्रात्, समानाम्ब्रानत्वादित्यर्थः । बहूनां हि साम्नां समान मेकच्छन्द आम्ब्रायते ; यस्मात् समानाया नृचि बहूनि सामानि गीयन्ते, ‘तत्’ तस्मात् अपि ‘साम्ब्रः साम्ब्र’ सम्पन्नमिति ॥

अथ क्रुष्टादिसप्तस्तराणां क्रमेण देवता आह— क्रुष्ट इति । यः क्रुष्टाख्य उत्तमः स्वरोऽस्ति तस्य प्रजापतिर्वर्द्धा विश्वेदेवा वा त्रयो विकल्पेन देवताः । प्रजापतिर्विराट्, ब्रह्मा द्विरख्यगर्भ इति विवेकः । शिष्टो निगद-व्याख्यातः । ‘मन्द्रः’ अवरैषां मध्ये पञ्चमः स्वरः, ‘अतिस्वार्यः’ षष्ठः ॥ (५)

गेहै गानगानकारी उक्ताता, यथन गायत्रीछन्दस्य ऋके उ९-पत्र गान, ब्रह्मतीछन्दस्य ऋके एवं ब्रह्मतीछन्दस्य ऋके उ९पत्र गान, जगतीछन्दस्य ऋके एवं जगतीछन्दस्य उ९पत्र गान, त्रिष्टुप् छन्दस्य ऋके गानं करो, तथनहै नामगानं विनये विविध छन्दस्य गानं अवगतं हईयाथाके । गेहै गानं निबद्धनहै “गान” बला याय ;— छन्दमकल नानाविध हईलेओ नामगानं काले सकलहै निश्चय समता प्रोप्तं हय । ताहाहै गानेन गानं । जूष्टे नामक ये अथ, ताहा प्रजापति-दैवत अथा९ तद्द्वारा प्रजापति देवता प्रीतं हयेन ; अथवा ब्रह्म-दैवत अथवा विश्वदेव-दैवत । अवशिष्टे षट्स्वरस्य प्रथमं स्वरं आदित्यागनेन प्रीतिप्रदं, द्वितीयं गानादिगेन प्रीति-प्रदं, तृतीयं अग्निं प्रीतिप्रदं, चतुर्थं वायुं प्रीतिप्रदं, मध्यनामकं पञ्चमं स्वरं सोमदेवतानं प्रीतिप्रदं एवं अतिस्वार्थं नामकं षष्ठं स्वरं मित्रं ओ वरुणं देवदेवतानं प्रीतिप्रदं । (१)

তে দেবাঃ প্রজাপতি সুপাধাবুস্তে ঽব্রুবন্ কথং
 নু বযু স্বর্গং লোক মিয়ামেতি তৈম্ব্য এতান্ যজ্ঞ-
 ক্রতূন্ প্রায়চ্ছদেতৈঃ স্বর্গং লোক মেপ্যথেতি তৈঃ স্বর্গং
 লোক মাযন্তস্বর্গং লোক মেতি য এব' বেদ (৬)

অথ যজ্ঞানধিকারিণাং দেবাदीনাং স্বর্গাদিফলায় সামা-
 ধ্যয়ন' বিধিত্তসুস্তদধিকারিণাং স্বর্গফলায় প্রজাপতির্যজ্ঞক্রতূন্
 প্রায়চ্ছদিত্বাহ—তে দেবা ইতি । “স বা ইদ' বিশ্বম্ভূত মমৃজত”
 ইত্যুক্তে (৬ ৬০) দেবাদিষু ভূতজাতিষু মध्ये ‘তে দেবাঃ’ কেচিৎসে-
 তাत्मकाः स्वर्गाख्यसुखविशेषोपायज्ञानार्थं ‘प्रजापति’ स्वपितरम्
 ‘उपाधावन्’ अभिप्राप्ताः । ‘तैम্ব्यः’ स्वर्गसाधनत्वेन ‘एतान्’ प्रौढ-
 ब्राह्मण-पङ्क्तिंशयोरभिहितान् एकाहाहीनसत्रात्मकान् ‘यज्ञ-
 क्रतून्’ यज्ञकर्माणि ‘प्रायच्छत्’ । ते ‘तैः’ ‘स्वर्ग’ प्राप्ताः । सुबोध
 मन्यत् ॥

অযুক্তবেদনফল মাহ—স্বর্গ মিতি । স্পষ্টোঃ ॥ (৬)

মেহে যষ্টে দেবগণ, সর্গস্রষ্টা হিনগাগর্ভেত্ৰ মনঃস্বরূপ, প্রজা-
 পতি নামক পিতার নিকটে গমন করিলেন । (তথায় গিয়া)
 তাঁহারা এইরূপ বলিলেন— ক্রতুপে আমরা অর্গলোক নিশ্চয় প্রাপ্ত
 হইব ? প্রজাপতি মেহে অর্গকাম দেবগণকে “এই মনস্ত্ব কর্মের
 অনুষ্ঠান দ্বারা অর্গে আগমন করিবা” এইরূপ আদেশপূর্বক
 ক্ষতিবিহিত একাহ, অহীন, সত্রাঙ্গক বহুতর যাগকর্ম প্রদান করি-
 লেন । তদনন্তর দেবগণ মেহে মনস্ত্ব যাগেন অনুষ্ঠান দ্বারা অর্গ-
 লোকে আগমন করিতে লাগিলেন । যে কোন ব্যক্তি ইহা অবগত
 হয়, সেট অর্গলোকে আগমন করে ॥ (৬)

तेषा महीयान्ताजाः पृथ्व्यो वैखानसा वसु-
 रोचिषो ये चापृता ये च कामेष्पवस्तेऽब्रुवन् कथं
 नु वयं स्वर्गं लोकं मियामेति तेभ्य एतत् स्वाध्याया-
 ध्ययनं प्रायच्छत् तपश्चैताभ्यां स्वर्गं लोकं मेप्यथेति
 ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्त्सुर्गं लोकं मेति य एवं
 वेद य एवं वेद (७) ॥ १ ॥

इदानीं यज्ञानधिकारिणां महाफलाय सामस्वाध्यायाध्ययनं
 तपश्च प्रायच्छदित्याह— तेषा मिति । 'तेषां' प्रजापतिसृष्टानां
 मध्ये के च देवव्यतिरिक्ताः खलु पृथ्वादयः 'अहीयन्त' यागानधि-
 कारेण स्वर्गफलहीना अभवन् । 'अजादयः' ऋषिगणाः, 'वैखा-
 नसाः' केचन शतसङ्ख्याका मन्त्रद्वयः । तथा 'ये चापृताः' याग-
 साधनाध्ययनादिजन्यशुद्धिरहिताः । 'ये च कामेष्पवः' शुद्धा अपि
 तु कृतैहिकफलैकतत्परा उक्तव्यतिरिक्ताः, यज्ञाधिकारेण हीना
 अभवन्, 'ते' सर्वे प्रजापतिम् 'कथम्' 'नु' इदानीं 'स्वर्गं मियामेत्य-
 ब्रुवन्' । स चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' अजादिभ्यः 'स्वाध्यायाध्ययनं
 तपश्च' दत्त्वा 'एताभ्यां स्वर्गं लोकं मेप्यथेति' अब्रवीत् । ते च
 'ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्' ॥

अथ वेदितुः फलं साह—स्वर्गं मिति । स्पष्टार्थः । य एवं
 वेदेति खण्डसमाप्त्यर्थं मभ्यासः (७) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

প্রজাপতিসৃষ্টে পূর্নোক্ত প্রাণিগনূহেব মধ্যে অজবংশীয়গণ, পৃথিব্যংশীয়গণ, বৈখানগবংশীয়গণ ও বসুরোচিঃ প্রভৃতি বাহারা অগ্নিহোত্রাদিবাগের পূর্নকর্তব্য পাবমানেষ্টির দ্বারা বিশুদ্ধ হয় নাই, অথচ নানা কাগনাব গিক্রির জন্য ব্যাকুল, তাহারা “আমরা কিরূপে স্বর্গ প্রাপ্ত হইব ?” প্রজাপতির নিকটে এইরূপ বলিল । অনন্তর প্রজাপতি, তাহাদিগকে এই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়া স্বর্গলোকে আনিবা, এইরূপ কখনপূর্নক তাহাদিগকে স্বাধ্যায়াধ্যয়ন * এবং বৃক্ষাদি তপস্তার † ব্যবস্থা প্রদান করিলেন । তাহারা প্রজাপতি দত্ত সেই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়াই স্বর্গ লাভ করিয়াছে । যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব অবগত হয়, সেই স্বর্গ প্রাপ্ত হয় (৭) ॥ ১ ॥

আবদপ শ্রীমত্বত সানশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমাদ্য-প্রথমখণ্ডের বথাকব বসাহুবার সমাপ্ত ।

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ .

অথাৎস্বীন্ ব্রহ্মান্ ব্যাখ্যাस्याমঃ (১)

‘প্রথমখণ্ডে প্রজাপতিঃ কৃত্ব’ জগন্মৃদ্বা তস্মীপজীবনায়
সাম, স্বর্গপ্রাপ্তপায়ত্বেন যজ্ঞকর্তৃণ্য প্রাদাত্ । তত্র দেবাস্তুযা স্বর্গ
মগমন্ । তেষু মধ্যে অজাঃ পৃথ্ব্য ইত্যাदीনাং স্বর্গং প্রাপু মগক্তানাং
স্বাধ্যায়াধ্যয়নং তপয় প্রাদাদিত্যুক্তম্ (১৫৫০) । তত্র স্বাধ্যা-

* তৃতীয় খণ্ডে বিহিত, অগ্নিহোত্রের অষ্টকল্প স মন্ত্রপাঠাদি ।

† দ্বিতীয় খণ্ডে বিহিত, ত্রিবিধ তপস্য—বৃক্ষ, অতি বৃক্ষ ও বৃক্ষাতিবৃক্ষ ।

याध्ययनम् उत्तरत्र विधास्यते ; इह तु तपो विधातु मादौ प्रति-
जानोते—अथेति । अथशब्दोऽत्रानन्तर्ये वर्तते । ‘अथ’ अनन्तरम् ।
‘अतः’ शब्दो हेतुवचनः । यतोऽजपृथोनां यन्नाद्यशक्तानाञ्च
कच्छादिलक्षणतपोभिर्विना शुद्धाभावात् न स्वर्गप्राप्तिः, अतः
इत्यर्थः । ‘त्रौन्’ कच्छातिकच्छकच्छातिकच्छभेदेन त्रिविधान्
तपोविशेषान् ‘व्याख्यास्यामः’ विविच्य समन्तात्कथयिष्याम इत्येव
प्रतिज्ञा ॥ (१)

(१) अथ आश्रापडादि दत्तकप तपश्चात्र विधि ।

अनष्टन येहेतु ज्योतिष्टोमादि यज्ञानुष्ठाने अगमर्थ द्विजगण
यर्गलाभे वक्षित इहेते पारत्र, एहे निगिह (तांशदेव यर्गलाभार्थ)
विशेषकपे ओ गम्पूर्णवगवे तपश्चात्र उपदेश कर्त्तव । (१)

हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्ना-
श्रीयादथापरं चरहं नक्तां भुञ्जीताथापरन्त्रहं न
कञ्चन याचेदथापरं त्राह उपवसेत् तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैर्न सम्भा-
पेत रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवन मुदकोप-
स्पर्शन मापोहिष्ठीयाभिरयोदकतर्पणं नमो ऽहमाय
मोहमाय म०हमाय धून्वते तारपसाय पुनर्वसवे
नमो नमो मौञ्जग्रायौर्न्याय सौम्याय शम्याय शिवाय
नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय
पारविन्दाय नमो नमः पुरुषाय मुपुरुषाय महापुरु-

षाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो
 नम इत्येतदेवादित्योपस्थान मेता आज्याहुतयो
 हादशरात्रस्यान्ते खालीमाकः प्रपयित्वैताभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्यादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषो-
 माभ्या मिन्द्राग्निभ्या मिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 ब्रह्मणे प्रजापतये ऽग्नये खिष्टकृत इत्यथो ब्राह्मण-
 तर्पणम् (२)

अथ कृच्छ्रस्वरूपन्तावधिधत्ते— हविषानिति । ‘तिस्रो
 रात्रौः’ अत्र रात्रिश्चन्द्रस्तथतियोगिकमहर्लक्षयति, त्रीनहोरात्रा-
 नित्यर्थः । ‘नाग्रीयात्’ न भुञ्जीत ; त्रिष्वहोरात्रेषु भोजनं न
 कुर्यादित्यर्थः । किं कृत्वा ? ‘प्रातरागान्’ प्रातः-शब्दोऽत्राह-
 र्लक्षकः । प्रातरग्न्यन्ते भुज्यन्ते इति प्रातरागाः, तादृशान्, ‘हवि-
 स्थान्’ हविषि योग्यान्, चारत्तवणादिर्वर्जितान् ‘भुक्ता’ दिन-
 त्रयेऽहनि सकृदेव भुक्ता रात्रौ नाग्रीयादित्यर्थः ।

एवं हादशरात्रिदिवससाध्ये कृच्छ्रव्रते प्रथमदिनत्रय मुक्ता
 द्वितीयदिनत्रये नियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ प्रथमत्राह-
 नियमानन्तरम् ‘अपरं त्राह’ परेषु द्वितीयदिनत्रयेषु ‘नक्त’
 रात्रौ ‘भुञ्जीत’ अग्रीयात् ; हविरिति शेषः ।

अथ द्वितीयदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ द्वितीय-
 त्राहानन्तरं तत्रत्यनियमानन्तरम् ‘अपरं त्राहम्’ अपरेषु द्वितीय-
 दिनत्रयेषु ‘कञ्चन’ क मप्यात्कीय मन्यं वा पुरुषं भोजनार्थं ‘न
 याचेत्’ अयाचितं यद्यागच्छेत् तर्हि हविष्यं भुञ्जेदित्यर्थः ।

अथ चतुर्थदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम्, अपरेषु चतुर्थदिनत्रयेषु नाश्रीयादित्यर्थः ॥ एतत् कच्छ-स्वरूपम् ॥

तथाचास्योक्तं लक्षणम् (म० सं० ११. २११.)—

“अहं प्रातस्त्रहं सायं त्रहं मद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यश्चरन् द्विजः”-इति ॥

अथ कच्छादिफलभूतशचित्वे कच्छत्वं कामयमानस्य नियमविशेषं विधत्ते—तिष्ठेदिति । ‘क्षिप्रकामः’ विहितशचित्वादि फलं शोघं मे स्यादिति कामयमानः ‘अहनि’ दिवा ‘तिष्ठेत्’ उत्थितो भवेत् ; नासनशयनादि कुर्यादित्यर्थः । तथा ‘रात्री’ ‘आसीत्’ उपविशेत्, शयनोत्थाने न कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ कच्छादिकर्तुः सत्यं वदेदित्यारभ्य ब्राह्मणतर्पण मित्यन्तेन वाक्यजालेन व्रताङ्गभूतान्नियमविशेषानाह— सत्य मिति । व्रतकर्त्ता यदा वचनं ब्रूयात्तदा ‘सत्यं’ यथार्थं मेव ब्रूयात्, व्रतकाले नावृतं वदेदित्यर्थः ; “नावृतात्पातकङ्क्षित्”-इति स्मृताववृतस्यातिनिन्दितत्वात् । ‘अनार्थः’ वेदशास्त्राधिकारिणी ब्राह्मणादित्रैवर्णिका आर्याः, तद्व्यतिरिक्ता अनार्याः, शूद्रपतितादयः ; तैः सह ‘न सम्भाषेत’ सत्यं मवृतं वा न किञ्चित्सम्भाषणं कुर्यात् । ‘रौरवयौधाजये’ एतन्नामनी “पुनानः सोम धारया”-इत्यस्या मृच्युत्पन्ने द्वे सामनीः, ते ‘नित्यम्’ अनुदिनं ‘प्रयुञ्जीत’ त्रिवारं गानं यथा भवति तथा ग्रायेदित्यर्थः । ‘अनुसवनं’ सवने सवने प्रातरादिषु त्रिषु सवनेष्वित्यर्थः † । ‘आपोहिष्ठीयाभिः’

• छन्दोमार्चिके ६. १. १. १ । गेय गाने १४ १. २५, २६ ।

† प्रातः सवनम्, सायन्दिनसवनम्, तृतीयसवनं चेति । शा० उप० ३, १६ ।

आपोहिष्ठे ति शब्दयुक्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः 'उदकोपसर्गन' जलाव-
गाहनं स्नानं कुर्यादिति शेषः । 'अथ' उदकसर्गनानन्तरं वक्ष्य-
माणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः 'उदकतर्पणम्' उदकेन तर्पणं कुर्यात् ।

तत्र प्रथममन्त्र माह— नमो हमायेति । यद्यप्यत्र देवता-
विशेषः स्पष्टो न प्रतीयते, तथाप्येतदादीनां चतुर्णां मन्त्राणां
मेवोत्तरत्रादित्योपस्थाने अतिदिश्यमानत्वादेवप्यादित्याभिमानी
परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति गम्यते । 'अहमाय' अह महङ्कारः,
तेन माति निर्माति कृत्स्नं जगदित्यहमः परमेश्वरः । अनु-
स्वाराभावश्चान्द्रसः । तस्मै 'नमः' करोमीति शेषः । यद्वा, "माङ्
माने शब्दे च" ० । अह मिति यः शब्दयते सर्वैर्मनुष्यैरित्यहमः
परमेश्वरः । अहंशब्दवाच्य इत्यर्थः । सर्वे हि जनाः कस्त्व मिति
पृष्ट्वा अह मह मिति स्वमात्मानं कथयन्ति, तादृशाय नमः ।
'मोहमाय' मोहो वैचित्य मज्जनं मातीति मोहमः, तस्मै
नम इति सर्व्यक्षानुपज्यते । 'महमाय' महनीयं सुखं यथा
भवति तथा कृत्स्नं निर्मातीति महमः । अथवा महतिर्दान-
कर्मा १ । स्वभक्त्यर्थो दानं माति ददातीति महमस्तस्मै नमः ।
'धून्वते' स्वभक्तानां धून्वन् परिहर्त्ता परमेश्वरस्तस्मै नमः । 'ताप-
साय' तापसवेपधराय नमः, तपस्विने इत्यर्थः । यद्वा, तप एव
तापसः तपोरूपाय नम इत्यर्थः । 'पुनर्वसवे' पुनर्वासयति स्वर-
श्मिभिः कृत्स्नं जगदिति पुनर्वसुः सूर्यात्मा परमेश्वरस्तस्मै नमः ।

अथ द्वितीयं मन्त्र माह— मौञ्जरायेति । 'मौञ्जराय' मुञ्ज-

* जुष्टीत्यादिषु ६ । "यो मिमीते च भीमासा तदर्थं मनुतिष्ठति । पशवीऽपि न

मीमन्ति यद्देवे दुःखपीडिताः ॥"—इति कविरहस्ये १८१ ।

† निघण्टो १ २१ १०, निगर्क १ ३ २ ।

विकारो मौञ्जस्तदर्हाय नमः । 'श्रीर्म्याय' कर्मिरुदकम् स्नानार्थं
जलावगाहनमित्यर्थः ; तदर्हाय नमः । 'सौम्याय' अतिरम-
णीयाय नमः । 'शम्याय' शमीति कर्मनाम ६, तदर्हाय नमः ;
सृष्ट्यादिव्यापारयोग्यायेत्यर्थः । 'शिवाय' मङ्गलमूरुपिणि परमे-
श्वराय नमः ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह— पारायेति । 'पाराय' कर्मणां समा-
पकाय नम इति । 'सुपाराय' सुष्टुकर्मसमापकाय नमः । तथा
'महापाराय' अत्यन्तमाधिक्येन कर्मसमापकाय नमः । सुमह-
च्छब्दयोः कर्मसमाप्तितारतम्यभेदेन भेदोऽवगन्तव्यः । यद्वा,
पारमिति परतीरमुच्यते ; संसाराब्धेः पारभूताय प्रपञ्चातीत-
स्वप्रतिष्ठितरूपायेत्यर्थः । अस्मिन्नप्यर्थे परतीरतारतम्यभेदेन सुमह-
च्छब्दयोर्भेदो द्रष्टव्यः । 'पारदाय' उक्तः पारशब्दार्थः, तस्य दात्रे
नमः । 'पारविन्दाय' तथाविधस्य पारस्य लब्धवती नमः ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह— पुरुषायैति । 'पुरुषाय' पुरि हृदय-
पुण्डरीके शैते इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः परमेश्वरस्तस्मै नमः ।
'सुपुरुषाय' शोभनपुरुषाय नमः । 'महापुरुषाय' महान्शरसौ पुरुषो
महापुरुषस्तस्मै नमः ; स्तुत्यैर्गणैः प्रवृद्धायेत्यर्थः । 'मध्यमपुरुषाय'
नमः । पुरुषसिविधः,—अवरमध्यमोत्तरभेदेन ; अवरमनुष्यादिः,
मध्यमो देवादिः, उत्तमस्तत्कारणभूतः परमेश्वरः । तत्र पुरुष
इत्यनेन मानुषादिरूपस्तस्मै नमः । 'उत्तमपुरुषाय' उक्तयोः
कारणभूताय परमात्मने नमः । यद्वा, विराट्-हिरण्यगर्भ-
परमात्मभेदेन पुरुषस्यावरमध्यमोत्तमत्वमवगन्तव्यम् । 'ब्रह्म-
चारिणि' नमः । सर्ववेदव्रतश्चरतीति गच्छतीति ब्रह्मचारी,

তস্মৈ নমঃ ; বেদাধিগম্যাত্বৈত্বর্থঃ ; “তং ত্বৌপনিষদ’ পুরুষ’
পৃচ্ছামি”—ইত্যাदिन्युते: ॥ ১ । -ভক্ত্যতিশয়দ্যোতনর্থঃ পুনর্নমঃ
শব্দঃ । ‘ইতি’-শব্দো মন্ত্রচতুষ্টয়সমাসিত্যদ্যোতনর্থঃ । তদেব
চতুর্ভিস্তন্বৈঃ সূর্য্যামিমানী পরমেশ্বরঃ প্রতিপাদিতঃ ॥

উক্তমন্ত্রচতুষ্টয় মাदিত্যোপস্থানান্যহোমযোরপ্যতিদিশতি—
এতদেবেতি । উপস্থানশব্দস্য নপুংসকলিঙ্গত্বাত্তদপেক্ষয়া ‘এতৎ’-
ইতি নপুংসকলিঙ্গত্বম্ । আজ্যাভুতিশব্দস্য স্ত্রীলিঙ্গত্বাত্তদ-
পেক্ষয়া ‘এতাঃ’-ইতি স্ত্রীলিঙ্গতা । ‘এতদেব’ উক্তমন্ত্রচতুষ্টয়-
সাধন মেব ‘আদিত্যোপস্থানম্’ ব্রতাজ্জসূর্য্যোপস্থানম্, কার্য্য মिति-
শেষঃ । ‘এতাঃ’ উক্তমন্ত্রসাধনাত্ততঃ ‘আজ্যাভুতয়ঃ’ কার্য্য্যঃ ।
দ্বাদশেতি — ‘দ্বাদশরাত্রস্য’ লুচ্ছস্য ‘অন্তে’ অবসানে স্থাভ্যাং পচ্যত
ইতি স্থানলোপাক্ষরঃ তং ‘অপয়িত্বা’ হোমার্থং পক্কা ‘এতাভ্যৌ
দেবতাভ্যঃ’ বচ্যমাণদেবতার্থং ‘জুহুয়াৎ’ হোমং কুর্যাৎ । এতাভ্য
ইতুরক্কা দেবতাঃ সমন্বকা अभिहिताः—‘अग्नये स्वाहा,
सोमाय स्वाहा’-इत्यादयः । प्रथमद्वितीयमन्त्रकृतः स्वाहाशब्द
उत्तरत्र सर्वत्रानुपज्यते । ‘स्वाहा’ एवभूताभ्यौ देवताभ्यः सुष्ठु
आहुत मन्तु । ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाख्यर्थः ॥

अथो इति । अथो शब्द आनन्तर्ये वर्तते । ‘अथो’ तस्मादनन्तर
मुक्तहोमानन्तरं ‘ब्राह्मणतर्पणम्’ अन्नसुवर्णादिकेन ब्राह्मणानां
प्रीणनं कुर्यादिति शेषः ॥ (२)

প্রথম দিনদ্বয় দেবদান দিবগে একবাক্যব্রাহ্ম ইতি (কারজব-
বাদি বর্জিত অন্নাদি) আশ্রয় করিবে ; দিবানাজির মত পুনর্লব
আশ্রয় করিবে না । অনন্তর অপর দিনদ্বয় দেবদান ব্রাহ্মকালে

एकवाचमात्रं हविष्याहानं कर्तव्यम् । षष्ठ्यदिनानन्तरं गङ्गादि दिन-
त्रयं काहारं न निकटे आहार्यद्रव्यं प्रार्थनां कर्तव्यम् ना (यदि
किञ्च अयाचितं लाभं हस्य, ताहा भोजनं करिते पारम्) । नवम
दिनेन परं अपव दिनत्रयं उपवासं कर्तव्यम् । आषाढ— ये केह शीघ्र
फलं कामनां कर्तव्यम्, से दिवाते दण्डयमानं धाकिते एवं सूर्या-
स्तुरं परे उपवेशनं कर्तव्यम् । ऐ तपस्त्राकाले (विशेषतः) नतत
नततभावणं कर्तव्यम् ओ अनार्यजातिनं नहितं नष्टायणं कर्तव्यम् ना
एवं प्रतिदिनं 'रौरव' ओ 'बौधाय' नामकं सामन्त्र्यं गानं कर्तव्यम् ।
आरं प्रतिनवने अर्थात् प्रातर्गङ्गाहनायकाले 'आपोहिष्ठा' ऐ
शब्दं युक्तं ऋक्त्रयं पाठं नहं जलेन द्वारा यथाविधि मार्जनं कर्तव्यम् ।
एवं ऋक्त्रयं मार्जनं परे प्रतिदिनं 'नमो हहनाय'—इत्यादि,
'मौढ्यायौर्म्याय'—इत्यादि, 'पावाय सुपाराय'—इत्यादि ओ 'पुक्-
नाय सुपुक्नाय'—इत्यादि चारि मन्त्रं पाठं कर्तव्यं जलेन द्वारा पर-
नाम्नानं तर्पणं कर्तव्यम् । ऐ मन्त्र-चतुष्टयं कृच्छ्रव्रतेन अक्षीभूत
आदित्योपस्थानेन मन्त्रं । एवं ऐ चारि मन्त्रं आज्याहति
चतुष्टयेन मन्त्रं । ऐ द्वादश दिनेन परे होमार्थं शालीपाक
(चक्र) पाकं कर्तव्यं 'अग्नये स्वाहा' प्रभृति नयति मन्त्रेन द्वारा ऐ
मन्त्रोक्तं देवगणं उद्देशे अग्निरं मध्ये सेहं चक्रं हवनं
कर्तव्यम् । तदनन्तरं यथासाध्यं अग्नयनाभरणं प्रदानं द्वावा, ब्राह्मण-
दिगेन, प्रीतिं सम्पादनं कर्तव्यम् । (२)

एतेनैवातिक्लृप्त्वा व्याख्यातो यावत् सकृदा-
ददीत तावदग्नीयाद् (३)

क्लृप्त्वरूपं विधाय तदेवातिक्लृप्त्वाप्यतिदिशति— एतेनेति ।
“हविषान् मातरामान् भुक्तेत्यादि-ब्राह्मणतर्पणं मित्यन्तेन वाक्य-

जातेन यत् कृच्छ्रस्वरूपं मुक्तम्, 'एतेनैव' एतादृक्कृच्छ्रस्वरूपेणैव 'अतिकृच्छ्रः' उक्तलक्षणकृच्छ्रं मतीय वर्तमानस्तपोविशेषोऽतिकृच्छ्रः ; स च 'व्याख्यातः' विशेषेण कथितः ॥

तत्र विशेष माह— यावदिति । अथ प्रथमत्राहे 'दिवा' अग्नीयात्, द्वितीये नक्त मेव, तृतीये त्वयाचित मिति पूर्वोक्तम् ; अत्र तु तेषु कालेषु 'यावत्'प्रमाणं मशनीयं 'सकृत्' एकवारम् 'आददीत' स्वीकुर्याद् ; दक्षिणेन पाणिनेति शेषः, 'तावत्' प्रमाणं मेव 'अग्नीयात्' न पुनर्ग्रासनियमोऽयम् ; सकृदात्तं यावद्गो आसेभ्यः पर्याप्तं तावतो यासान् अमेदित्वर्थः । शेषान् व्रतनियमान् पूर्ववदाचरेदिति ॥ (३)

এই কৃচ্ছ্রব্রতের উপদেশেই অতিকৃচ্ছ্র ব্রতও প্রায় বর্ণিত হইয়াছে । ইহাতে একমাত্র ভোজন বিষয়ে বিশেষ নিয়ম এই— যে, যত পনিমাণ অন্ন একবার হস্তে গ্রহণ করিবে, গেহে মাজে আশ্রয় করিবে অর্থাৎ পুনর্গ্রহণ করিবে না এবং গৃহীতও ভ্যাগ করিবে না । (৩)

अव्भक्षसृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः (४)

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रविशेष माह— अव्भक्ष इति । 'अव्भक्षः' आप एव भक्षो यस्य स तथोक्तः 'तृतीयः' कृच्छ्रादीनां त्रयाणां योऽन्ताखित्वसङ्ख्यापूरकः ; 'मः' तादृशः 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' कृच्छ्र-मवलम्ब्यावस्थितत्वादेतन्नामको भवेत् । अस्मिन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रे एतावान् तु विशेषः,— पूर्वोक्तप्रातरादिकालेष्वपि एव भक्ष्याः स्युरिति ; इतरद् व्रतनियमं कृच्छ्रवदाचरेदित्वर्थः ॥ (४)

तृतीयं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति
द्वितीयं चरित्वा यत् किञ्चिदन्यन् महापातकेभ्यः
पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते तृतीयं चरित्वा सर्व-
स्मादेनसो मुच्यते (५)

अथ तेषां त्रयाणां प्रत्येकं फलविशेष माह— प्रथम मिति ।
'प्रथमं' पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये आदिमं कृच्छ्राख्यं तपोविशेषं
'चरित्वा', 'शुचिः' पापेभ्यः शुद्धः, अतएव 'पूतः' पावमानीकस्मार्हः,
पावमानीं प्राप्तः सन् 'कर्मण्यः' यज्ञादिकर्मयोग्यो 'भवति' ।
तथा 'द्वितीयं' तेषां मध्ये द्वित्वसङ्ख्यापूरकं मतिकृच्छ्राख्यं तपो-
विशेषं 'चरित्वा', 'महापातकेभ्योऽन्यद्' अनिरुक्तं 'यत्किञ्चित्'
'पापं' कुरुते, 'तस्मात्' उपपातकपर्यन्तात्पापात् 'प्रमुच्यते'
प्रकर्षेण मुच्यते । तथा 'तृतीयम्' उक्तानां मध्ये त्रित्वसङ्ख्यापूरकं
कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं 'चरित्वा', 'सर्वस्मात्' महापातकसहितात्
अशेषाद् 'एनसः' पापात् 'मुच्यते' ॥ (५)

पूर्वोक्तं कृच्छ्रत्रयेण मध्ये कृच्छ्रं नामकं प्रथमं तपस्याव आचरणं
करिष्या पापविनिर्मुक्तं, सूतवां पवित्रं हरेत्वा यज्ञादिकर्मयोग्यं
हरेवे । अतिकृच्छ्रनामकं द्वितीयं तपस्याव आचरणं करिष्या महापातकं
(शूरदारगमनादि) भिन्नं याहाकिछू (उपपातकं पर्याप्तं) पापं
धाके, तत्रैवमस्तु हरेते मुक्तिं नात्र कविबे । कृच्छ्रातिकृच्छ्रनामकं
तृतीयं तपस्याव आचरणं करिष्या महापातकं पर्याप्तं हरेते विमुक्तं
हरेते पारिबे । (५)

অথৈতাৎস্বীন্ কৃচ্ছাংশ্বরিত্বা সর্বेषু বেদেষু
স্মাতো ভবতি সর্বেষু দেবেষু জ্ঞাতো ভবতি যস্মৈবং বেদ
যস্মৈবং বেদ (৬) ॥ ২ ॥

অথ বেদিতুঃ ফল মাহ— সর্বৈষ্বিতি ০ । উক্তানুষ্ঠানাপেক্ষা
‘ব’-শব্দঃ । ‘যঃ’ পুমান্ ‘এবম্’ উক্তপ্রকারেণ কৃচ্ছাদিকং ‘বেদ’
সম্যক্ জানাতি, “বেদ মধীত্য স্মায়াত্”—ইत्याদৌনি যানি
স্মানাদিব্রতাজ্ঞমূতানি বেদেষু সন্তি †, তৈঃ সর্বৈঃ এবংবিতু ‘স্মাতো
ভবতি’ ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ ‘সর্বেষু দেবেষু’ ইন্দ্রাদিষু ‘জ্ঞাতো ভবতি’ ;
সর্বৈঃ দেবা এতত্তপঃকর্তা মহানিত্যবগচ্ছন্তীত্যর্থঃ ॥ (৬)

দ্বিৰুক্তিঃ খণ্ডসমাসিত্যোতনার্থা ॥ ২ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাত্ম্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে প্রথমোধ্যায়ৈ
দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ ২ ॥

এই কৃচ্ছত্রের আচরণ করিয়া সমস্ত বেদের মধ্যে অবগাঢ়ন
করা সম্পন্ন হয় এবং ইত্যাদি সমস্ত দেবগণের বিদিত হয় । যে কেহ
এইরূপ অবগত হয়, সেই এইরূপ ফল লাভ করিয়া থাকে (৬) ॥ ২ ॥

আবশ্যক ব্রীহত্যত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমোধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্রমে বঙ্গানুবাদ নয়াশু ।

• “অথৈতাৎস্বীন্ কৃচ্ছাংশ্বরিত্বা”—ইত্যর্থী ১মী ন ব্যাখ্যাতঃ ।

† সর্বদর্শনসংগ্ৰহে তু ‘বেদ মধীত্য স্মায়াদিত্বি ইতি.’—ইত্যুক্তম্ (১২৪.১.) ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य (१)

द्वितीयखण्डे तपःस्वरूपं विधाय, तृतीये स्वाध्यायाध्ययनं विधातुं मादौ प्रतिजानीते— अथात इति । ‘अथ’ तपोव्याख्यानान्तरम्, यतः स्वाध्यायाध्ययनप्रभावेन स्वर्गप्राप्तिः, ‘अतः’ कृत्स्नस्य ‘स्वाध्यायाध्ययनस्य’ साधारणान् धर्मान् व्याख्यास्याम इति शेषः ॥ (१)

(२) अथ सांगोष्ठकस्य-नामाधायनेन विधिः ।

येहेतू रुद्धादि तपस्यापूर्वकं यथाविहितं स्वाध्यायाध्ययनं करिष्ये यथाग्रथं स्वर्गप्राप्तिं प्रभूतिं हरेवे, अतएव ऊक्तं तपस्याग्रथेनैव उपदेशेन पवेहे स्वाध्यायाध्ययनेनैव वादशां बलां हरेतेहे ॥ (२)

कामं मुक्त्योपक्रमेदन्ते वा द्वीन् कृच्छ्राञ्चरित्वा पृतो भवत्यग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदकं मादित्यं वोपसमाधाय दर्भानुपस्तीर्य दर्भेष्व्वासीनः प्राक्कूलेषूदक्कूलेषु वा दक्षिणेन पाणिना दर्भमुष्टिर्कृत्वा प्रथमं त्रिवर्गं नवकृत्वा नवकृत्वा गायेदेवञ्च सदा प्रयुञ्जानो ऽग्नप्राधेयं भवाप्नोति (२)

अथ वक्ष्यमाणानां साधारणधर्मं माह— कामं मिति । उपक्रमात् पूर्वं ‘कामं’ कामनीयं फलं मेऽस्त्वितुमन्ता ० स्वाध्यायम्

‘उपक्रमेत्’; ‘अन्ते’ स्वाध्यायाध्ययनस्य समाप्ते ‘वा’ कामं वदेत् ।
 त्रोनिति । स्वाध्यायोपक्रमात् पूर्वं ‘त्रीन् कृद्धान्’ पूर्वोक्तान्
 त्रिविधान् कृद्सञ्ज्ञकान् तपोविशेषान् ‘चरित्वा’, ‘पूतः’ स्वाध्या-
 याध्ययनाहोर्भवेति । अग्निमिति । कृद्धानुष्ठानानन्तरं स्वाध्या-
 याध्ययनं कर्तुं मिच्छन् पुरुषः ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’ अग्निस्थापनं
 कृत्वा, तत्समीपे उपविश्येत्यर्थः । ‘अग्न्यभावे तु’ अग्निव्यति-
 रित्ते प्रदेशे तु नदीपर्वतादिके ‘उदकम् आदित्यं वा’ ‘उपसमा-
 धाय’ समीपे निधाय, तयोरन्यतरस्य समीपे उपविश्येत्यर्थः ।
 ‘दर्भान्’ कुशान् ‘उपस्तीर्य’ भूमावास्तरणं कृत्वा, एवम्भूतैश्चास्तृतेषु
 ‘दर्भेषु’ ‘आसीनः’ प्राङ्मुख उपविष्टः स्वाध्याय मधोयीतेति शेषः ।
 कौटशेषु दर्भेषु ? ‘प्राक्कूलेषूदक्कूलेषु वा’ प्रागग्रेषु उदगग्रेषु वा ।
 किं कृत्वा ? ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘दर्भमुष्टि’ मुष्टिपूरितदर्भान्
 ‘गृहीत्वा’ वक्ष्यमाणानि सामान्यधीयीतेति शेषः ।

अथाध्ययनप्रकार माह— प्रथमन्त्रिवर्गमिति । ‘प्रथमं’ प्रथ-
 मायाम् “अग्न आयाहि वीतये”—इत्यस्या मृत्पुत्पन्नं ‘त्रिवर्गं’ वर्गः
 सामानि, सामत्रयं ‘नवकृत्वो नवकृत्वः’ वीप्सा संवार्था ; सर्वा-
 ण्यपि सामानि प्रत्येकं नववारावृत्त्या गायेत् ।

अथ प्रयोगेन प्राप्तव्यं फलं माह— एवमिति । ‘एवम्’
 उक्तनियमपूर्वकं प्रथमं त्रिवर्गं मितुक्तप्रकारेण ‘सदा’ सर्वदा,
 विशेषाश्रयवशान्नित्यानुष्ठानव्यतिरित्ते काले एकस्मिन्नेवाहनि सततं
 ‘प्रयुञ्जानः’, ‘अग्न्याधेयं’ सप्तपार्थिवादिसम्भारानोप्याग्निभ्रम्यित्वा
 त्रिष्वपि स्थानेषु अग्निस्थापनम्, तद् ‘धवाप्नोति’ तेन यत् फलं
 तत्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वग्न्याधानस्य सर्वकृत्वर्थत्वान्न पृथक् फलं
 भस्ति, अतः कथं तदवाप्तिफलाभिधानम् ? इति, न वक्तव्यम् ;

“যা গতির্যন্নগীলানা মাহিতামেথ সা গতিঃ”—ইत्याদিদা যন্ন-
ব্যতিরেকেণৈব ফলদ্বয়ব্যাৎ । এব মুত্তরেন পবমানাগ্নিহোত্রাদ্যবাস্তি-
বচনেষ্বপ্যবাস্তব্য’ তত্চত্ ফল মস্তীতি মন্তব্যম্ । অথবা আধা-
নাদীন্মোবাপ্রোতি ; তত্রাসৌ তত্ফলস্যাবশ্যকত্বাদ্,—বৈতানিকানা
মগ্নিহোত্রাদিকৰ্ম্মণা মাধানপূৰ্ব্বকত্বাৎ প্রথমং তদবাস্তেরমিধা-
নম্ ॥ (২)

১—সাবজীবন বা বৎসরেক অধ্যয় সামসমূহের বিধি । (অগ্ন্যধান *)

কামনা বলিয়া (অর্থাৎ সঙ্কল্প করিয়া) স্বাধ্যায়াদ্যয়ন আরম্ভ
করিলে; অথবা অধ্যয়নের শেষেই কামনা বলিলে । প্রথমে
পূর্কোক্ত কুহুমংজক ত্রিবিধ তপস্যা অনুষ্ঠান করিয়া পবিত্র হইবে ।
তৎপরে অগ্নিস্থাপন করিয়া, অগ্নির অভাবে জল অথবা সূর্য্য-
মাত্রকে গমীপে রাখিয়া (অর্থাৎ নদ্যাदि গমীপে জলমাত্র, অথবা
গিরিশিখাदि জনশূন্য স্থানে সূর্য্যমাত্রকে মহার করিয়া) পূর্কোক্ত
বা উত্তরাগ্র কতকগুলি কুশা পাতিয়া, সেই কুশাগনের উপরি,
দক্ষিণ হস্তে একমুষ্টি কুশা গ্রহণ সহ উপবিষ্ট হইবে । তদ-
নন্তর প্রথম ত্রিবর্গ (অর্থাৎ বেদাবস্তের নানত্রয়) নয়বার নয়বার
গান করিলে । সকল অনুকল্প-স্বাধ্যয়নের পূর্কেই এই নিয়মে
প্রয়োগকারী ব্যক্তি, মন্থনপূর্বক স্থানত্রয়ে অগ্নিস্থাপনের যে ফল,
তাশাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (২)

इन्द्राय पवते मद इति पवमानहवीष्येतेन
कल्पेन (३)

अथ पवमानेष्टिप्रतिनिधिरूप मध्ययनप्रयोग माह—इन्द्रा-

येति । 'एतेन' अग्निम्यतिष्ठाप्य दर्भमुष्टि' गृहीत्वा इत्येतेन
 'कल्पेन' 'इन्द्राय पवते मद इति' अस्या मुत्पन्नं साम प्रयुञ्जन्
 'पवमानहवींषि' अवाप्नोति । 'यदग्नये पवमानाय', 'यदग्नये
 पावकाय', 'यदग्नये शुचये'—इति विहितास्तिस्त्र इष्टयः पवमान-
 हवींषि इत्युच्यन्ते । अथ कृताधानस्यैतेषु हविःष्वधिकारात्
 तत्प्रयोगानन्तरम् अपरस्मिन्नहनि एतत्कार्यं मिति ज्ञायते । न
 चाधानपवमानेभ्योरनेयीग्यतोत्पादानानुरूपकार्यकत्वात् पृथक्
 सवनं हविराग्निवचनं न युक्तमिति वाच्यम् ; आधानवत् पृथगे-
 वाग्निसंस्कारत्वात् ॥ (३)

(पवमानेष्टि *)

कथित प्रकारे मन्त्रत इहेया 'इन्द्राय पवते मदः'—एहे ऋग्नूलक
 गान्धर्व अध्वर्युन करिने 'यदग्नये पवमानाय', 'यदग्नये पावकाय'
 'यदग्नये शुचये'—एहे मज्जग्नये इविजय अदानेर घात्रा मग्नादा
 पवमानेष्टिरे ये कल, ताहाहे प्राञ्ज इहेवे ॥ (३)

**सुवर्महाः सुवर्मया इत्येताभ्यां दर्शपूर्णमासा-
 वेतेनैव कल्पेन (४)**

अथ दर्शपूर्णमासार्थञ्च स्वाध्यायप्रयोग माह—सुवर्महाइति ।
 उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'एतेनैव' उक्तेनैव 'कल्पेन' अधीयानः पुरुषो
 'दर्शपूर्णमासौ' अवाप्नोति । अत्रोक्ते सामनी, उपरि वक्ष्यमाणग्नि-
 ष्टोमाग्निहोत्रावाप्तिप्रयोगे विहिताभ्यां "यदिन्द्राहम्"—इत्येताभ्यां
 सह समुद्योयेत ; उभयावाप्तयोर्विधास्यमानत्वात् । "सुवर्महाः"

—इति तत्पौर्णमासे प्रयुञ्जीत, “सुवर्मयाः”—इति तद्दृशे, इति तु तयोर्व्यवस्था ॥ (४)

(दर्शपौर्णमास)

এই প্রকার নিয়মেই ‘সুবৰ্ম্ময়াঃ’ ও ‘সুবৰ্ম্ময়াঃ’ এই গাংঘ্র্যেণ যথাক্রমে* অধায়ন দ্বারা দর্শপূৰ্ণমাংস নামক যুগ্মাংগ গম্পন্ন করা হইবে † ॥ (৪)

মৃত্যুনাতিথিশ্চেপমভোজী কালো দারানুপেয়াৎ যথা-
শক্তি চাতিথিভ্যো দদ্যাৎ দদ্যুদক মন্তত এবম্ভবতী
যদিন্দ্ৰাহং যথা ত্ব মিত্যেতে সদা প্রযুজ্জীত সুবর্ম্মহাঃ
সুবর্ম্ময়া ইত্যেতে চ পর্ব্বণী তথা হ্যস্মাগ্নিহোত্র মবি-
লুপ্ত্ সদা হুত্ স-দর্শপূর্ণমাস’ ভবতি (৫)

অথ যাবজ্জীবাদিকারাগ্নিহোত্র’ দর্শপূর্ণমাস’ চ উভয়
প্রয়োগ মাহ—মৃত্যুনাতি। মৃত্যুশব্দেনাশ্চ ভরণীয়া দেবাদয়
উচ্যন্তে; অতিথয়ো নিত্য’ দূরাদাগতাঃ। তেভ্যো দত্ত্বা তদ্বদান-
শ্চেপমভোজনশীলঃ সর্বদা স্যাৎ। অনেন পঞ্চমহাযজ্ঞশীলো
ভবেদিতুরক্তশ্রবতি। তথা ‘কালো’ প্রাপ্তে ‘দারানু’ ভাৰ্য্যাম্
‘উপেয়াৎ’ উপগচ্ছেৎ। নিয়মবিধিরয়ম্; অতঃ ন ভাৰ্য্যাব্যতি-

* অর্থাৎ সুবৰ্ম্ময়াঃ নামটি পূৰ্ণিমাতে এবং সুবৰ্ম্ময়াঃ নাম অমাবাস্যাত্তে।

† এখানে শ্রুত্বা,—যাবজ্জীবন কর্তব্য দর্শপূর্ণমানের অন্তর্ভুক্ত হইলে যাবজ্জীবনই পূর্ণ পূর্ণ দ্বাৰা এই নামঘ্যেণ পাঠ করিতে হইবে এবং যদি কাম্য দর্শপূর্ণমাংস ইচ্ছিত হয়, তবে যেহেতু কাম্য দর্শপূর্ণমাংস এক বৎসরব্যয় করিতে হয়, সত্বেও এ অন্তর্ভুক্ত ও বৎসরব্যয় কর্তব্য হইবে।

रिक्तप्रदेशे ;—तस्या मपि काले एवेति नियम्यते । 'यथा शक्ति-
चातिथिभ्यो दद्यात्' । उक्तस्याप्यस्य पुनर्विधान मत्यावश्यकत्वात् ।
'अन्ततः' सर्वाभावे अन्नराहित्ये 'उदकम् अपि' वा दद्यात् ;
कदाचिदपि न प्रत्याचक्षीतेत्यर्थः । 'एवं-व्रतः' "यदिन्द्राहं
यथात्वम्"—'इतेरते' सामनी 'सदा' अन्नहं 'प्रयुञ्जीत' । तत्रापि
नित्यकर्मभाविशिष्टे काले इतुराक्तम् । न केवले एते एव सामनी,
किन्तु "सुवर्महाः सुवर्मयाः"—'इतेरते च' । पर्वशब्दश्रवणात् उक्ते
सामनो दर्शपूर्णमासकाले एव प्रयोक्तव्ये, न पूर्वसामवदन्वह-
मित्यर्थः । 'तथा ह' । हेति चार्थे । तथा चानुष्ठिते सति 'अस्य'
अनुष्ठातुः 'अग्निहोत्रम्' 'अविलुप्तं' लोपरहितम् । अतएव 'सदा-
हुत' सावम्नातःकाले अनुष्ठितमभवति । केवल मुक्त मेवाग्निहोत्रं
न, किन्तु 'दर्शपूर्णमास' दर्शपूर्णमास मग्निहोत्रं चोभय मपि
सम्यगनुष्ठितं 'भवति' ।

अत्र यद्यपि कालेयत्ता न श्रूयते, तथापि भृत्यातिथिशेष-
भोजीत्यादिवाक्यपर्यालोचनायां सत्यां सर्वदा प्रयोक्तव्य मिति
गम्यते, तथा कस्मान्तेऽप्यग्निम्रतिष्ठाप्येत्येतेन * व्रतसमाप्तिश्च ।
एवं सति श्रुत्यन्तरे "संवत्सर मेतद्भूतं चरेत्"—इति व्रतस्य
संवत्सरयत्तादर्शनादत्रापि तावत्काल मेतत्प्रयोक्तव्य मिति
क्षम्यते † ॥ (५)

* अनुपदवत्तामात्रेणेत्यर्थः ।

†

.

‡ एषोऽनुक्तत्वविशिष्ट नितायी. काम्ययोद्योभयविधयोरेव अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोः ;
सर्व काम्यपक्षे पूर्णं संवत्सरे वचनाभ्यानि कर्मान्तकर्माणि प्रयोक्तव्यानि भवन्तीत्येष । किञ्च
अग्निहोत्रानुष्ठानफलमाप्तकामानां पर्याणि पर्याणि पर्याणि सुवर्महाः सुवर्मया इतेरते
सामनी नैव प्रयोक्तव्य इति । अन्यत्र प्रतिदिनं प्रातः सायं चाग्निहोत्रकाले एव यदिन्द्राहं
मिति प्रयोक्तव्य मिति चाण्डोग्यप्रदेशः ।

(অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শপূর্ণ্যমাস)

ভবগীষবর্গের এবং অতিথিব ভোজনের পবে ভোজনকারী হইবে। ঋতুকালমাত্রে স্বীয়পত্নীতে সঙ্গত হইবে। গৃহাগত অতিথিদিগকে নিজ ক্ষমতানুসারে দান করিবে; যদি কিছুই দিবার ক্ষমতা না থাকে, তবে জলমাত্রও দিবে। এই প্রকাবে নিয়মে থাকিয়া ‘যদিপ্রাহং যথা ভূম্’—এই ঋতুলোক সামদ্বয় প্রতিদিন সায়ং ও প্রাতঃকালে (অগ্নিহোত্র হোমের সময়ে) গান করিবে এবং পর্কে পর্কে (অর্থাৎ প্রতি অমাবাস্যা ও পূর্ণিমায) যথাক্রমে ‘সুবর্ষহাঃ’, ‘সুবর্ষয়াঃ’ এই সামদ্বয় অধ্যয়ন করিবে। কথিত প্রকারে অনুষ্ঠানকারী যজ্ঞমানের অগ্নিহোত্র যাগ লোপ-বহিত হইবে (অর্থাৎ এইরূপ অনুষ্ঠানেই অগ্নিহোত্র সম্পন্ন হইবে,—ইহাতেই সায়ং-প্রাতঃকালে নিয়মিত হোম করা সম্পন্ন হইবে এবং সঙ্গে সঙ্গেই দর্শপূর্ণ্যমাস যাগও সিদ্ধ হইবে) * ॥ (৫)

কর্মান্তেঽগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্য ব্রীহিময়াৎ স্নাগডুলাংস্বিঃ
প্রচ্ছাল্য जुहुयादগ্নये स्वाहा। সৌমায় পবিত্রবতে
বরুণায় ধন্বন্তরয়ে মনসা প্রাজাপত্যাং ব্রহ্মণে ঽগ্নয়ে
স্বিষ্টকৃত ইতি পশ্চাৎ (৬)

অথ পূর্বোক্তাধ্যয়নানন্তরং কর্তব্যং হোম মাহ—কর্মান্তে
ইতি। ‘কর্মান্তে’ উক্তকর্মসর্বানুষ্ঠানান্তে। শিষ্টং স্মৃষ্টম্। পবিত্র-
বদগুণকায ‘সৌমায়’। ধন্বন্তরিত্বগুণকায ‘বরুণায়’। ধন্ব

* যিনি কেবল অগ্নিহোত্রেব ফল কামনা করিবেন, তাঁহাব ‘যদিপ্রাহং যথা ভূম্’ সামদ্বয়মাত্র পাঠ্য। এইরূপ কেবল ‘সুবর্ষহাঃ’ ও ‘সুবর্ষয়াঃ’ সামদ্বয় পাঠেই কেবল দর্শপূর্ণ্যমাস সিদ্ধ হইবে।

নিরুদকপ্রদেশস্ত' তারয়তি হৃদ্যাदिनेति धन्वन्तरि: । 'প্রাজাপত্যা' প্রজাপতিদেবতাकां भूरादिकां व्याहृतिं 'मनसा' मन्त्रमनुच्चारयन्नेव 'सुहुयात्' । 'पश्चात्' उदकहोमावमाने 'अग्नये स्विष्टकृते'-इति सुहुयात् । परिचरणतन्त्रेणैवेतत्कर्त्तव्यम् ॥ (६)

(কামা দর্শপূর্ণমাগ ও কামা অগ্নিহোত্রে বিশেষ)

- পূর্বোক্ত অনুকল্প নামাধ্যয়ন কর্মের পরে অগ্নিস্থাপনা করিয়া ধাত্তবিশিষ্ট কতকগুলি তুলা বারত্সর প্রাক্কালন করিয়া 'অগ্নয়ে স্বাহা', 'সোমায় পবিজ্রবতে', বরুণায় ধনন্তরয়ে' এই মন্ত্রত্রয়ে বারত্সর এবং প্রজাপতি-দৈবত ভুঃ, ভুবঃ, স্বঃ—এই ব্যাহতিত্রয় মনে মনে স্মরণ পূর্বক 'ব্রহ্মণে' এই মন্ত্রে চতুর্ভবার, তাহাব পরে 'অগ্নয়ে স্টিষ্টকৃতে'-এই পঞ্চম মন্ত্রে হবন করিবে* । (৬)

अथातः पाञ्चरात्रिकाणां व्रीहियवी भोजन
मसौहित्य मन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः काम्यानां वा
ऽविप्रतिषेधः (७)

अथ पाञ्चरात्रिकाणां प्रयोगविशेष माह— अथात इति । 'अथ' संवत्सरनियमानन्तरम् । यतो वक्ष्यमाणानां पाञ्चरात्रिकाणां पृथङ्नियमानभिधाने अनुष्ठान मशक्यम्, 'अतः' 'पाञ्चरात्रिकाणां' पञ्चरात्रिदिवाध्ययनानां साधारणकल्प उच्यत इति शेषः । 'व्रीहि-यवी' ओषधी । 'भोजनं' भुज्यतेऽनेनेति भोजनम् अन्नम् ; करणे ल्युट् ; व्रीहिभिर्यवैर्निष्पन्नं चरु मशूयादित्यर्थः । 'अन्ते तु'

* निडाग्निसोत्र ও নিডাদর্শপূর্ণমাগ, বাবজীবন করিতে হয়, তৎপক্ষে এ ব্যবস্থা নহে; কাম্য অগ্নিসোত্র ও কাম্যদর্শপূর্ণমাগ একব্রহ্মসব কবিত্তে হয় ।

पञ्चरात्रव्रतानन्तरन्तु 'अग्न्यादिः' पूर्वस्मिन् प्रयोगे ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य ब्रौहीमयांस्तण्डुलानित्यादिकः 'कल्पः उक्तः', स एवाच्चा-
पीत्यर्थः । अत्रान्तेत्वितिग्रहणात् पूर्वप्रयोगे कार्यौ भूत्यातिथिशेष-
भोजीत्यादिनोक्तः कल्पो योऽस्ति, स नात्र गृहीतव्यः । पूर्व-
स्मिन्नपि संवत्सरे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदक मादित्यादि न
प्राप्नोति ; एतेन कल्पेनेति तत्तानविधानात् ॥

'काम्यानां' भेदेन पुरस्ताद्विधास्यमानानां कर्मणाम्, अथ
पाञ्चरात्राधिकारैऽभिहितैः अन्तेत्वित्यादिनित्यकर्मभिः सह 'अवि-
प्रतिषेधः' परस्परं विरोधो नास्ति । अतः काम्यान्प्येतैः सह
चिकीर्षायां कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ (७)

२—पञ्चदिन अथवा मासमूहस्य विधिः ।

अनन्तरं, 'एहे नृप इहेते पञ्चदिन पाठ्य मासमूहस्य विधि
वर्तित । एहे पञ्च दिवस धात्र्य एवम् यव निष्पन्न चरुमात्र आहारं करिष्ये
इहेवे । एवम् ऋषिपञ्चदिन मासाध्यायनेन पञ्च गन्धर्वगणप्रयोगे
कथित अग्निस्थापन पूर्वक होमादि कविष्वे । [आर एक कथा—]
नित्यकर्मैव गृहित काम्यकर्मैर्न विरोधो नास्ति (अर्थात् नित्यकर्मैर्न
अपूर्णाकारौ अवसरक्रमेण काम्य कर्मो कविष्वे पारिष्वे । (१)

त मिन्द्रं वाजयामसीति चतुर्वर्गेण चातुर्मास्या-
न्यवाप्नोत्यस्य प्रेषति पाशुकानि चातार मिन्द्रं यजा-
मह इत्येताभ्यां प्रशुबन्धमप्ययोव्रत एतेन कल्पेन बृह-
दिन्द्रायं गायतेति चतुर्वर्गेण सौत्रामण्यौ सौत्रा-
मण्यौ (८) ॥ ३ ॥

एवं नियमवान् 'त मिन्द्र' वाजयामसि'-इत्यस्या सृच्युत्पन्नेन 'चतुर्वर्गेण' सामचतुष्टयेन, तस्माध्यायेनेत्यर्थः । तेन 'चातुर्मास्यान्यवाप्नोति' । अत्र यद्यपि चातुर्मास्यान्यवाप्नोतीति सामान्येनोक्तम्, तथाप्यैष्टिकसौमिकपाशकभेदेन तेषां त्रैविध्यात्, पाशकस्योत्तरवाक्ये विधानात्, सौमिकस्य च सोमप्रसङ्गे वक्ष्यमाणत्वात्, इहामर्थः 'मैष्टिक मेवेति भन्तव्यम् ॥ 'अस्य प्रेषा'- 'इति' अस्या सृच्युत्पन्नेन षड्वर्गेण 'पाशकानि' चातुर्मास्यान्यवाप्नोति ० । अत्र सह्याविशेषाग्रवर्णेऽपि स्वाध्यायपाठे (गे० गा० १५.२.४, ५) स्तोमविन्यासभेदेनारथ्यषड्वर्गसङ्गावादिहापि षट्सह्या सा स्यात् ॥ अथ पशुबन्धाध्ययनप्रयोगमाह—त्रातारमिन्द्रमिति । 'त्रातारमिन्द्र'- 'यजामहे'-इत्येताभ्यां निरुद्धपशुबन्धमवाप्नोति ॥ अथ सौवामणीफलकामस्य प्रयोगमाह—पयोव्रत इति । 'पयोव्रतः' व्रतशब्दो ऽत्र भोजने वर्तते । पयसा पूर्वप्राप्तव्रीहियवनिवृत्तिरिति तावदत्र विशेषः । 'एतेन कल्पेन'-इत्युक्तत्वात् "अग्निं प्रतिष्ठाप्य व्रीहियवमयांस्तण्डुलानित्याद्यन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः"-इत्यतिदेशतः प्राप्तः पूर्वोक्तः कल्पो ऽप्यत्र विद्यते एव । नन्वत्र पयोव्रतस्य व्रतविशेषत्वात्तदभिधानं युक्तमेतेन कल्पेनेत्येतन्न वक्तव्यम्, अतः पूर्वस्मिन् प्रयोगे तस्य पाञ्चरात्रिकाणां मिति सामान्यतः प्राप्तत्वात् ? नैष दोषः ; अत्र पयोव्रताख्यनियमविशेषविधानादितरत्सर्वं सामान्यतः प्राप्तं लुप्येतेति स्थान्मतिरतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरभिधानं युक्तमेव । एवं हतो 'हृदिन्द्राय गायत'- 'इति चतुर्वर्गेण' अस्या मुत्पन्नसामचतु-

* चातुर्मास्यानि चत्वारि, वैदिकेन वक्ष्यप्रदास-साकमीध-धनासीरीथेतिभेदात् ।

+ विधिकप्रभादजीऽवृत्त्यर्थः, न हि षट् सामानि युद्धन्ते स्वाध्यायपाठे ।

এবেন 'সৌত্রামণী' অবিকৃতকোকিলসজ্জকী ওমে অখ্যবাপ্রো-
তীতি শেপ: ॥ अभ्यासः खण्डसमाप्तिद्योतनार्थः (८) ॥ ২ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

(ঐষ্টিক চাতুর্ধাম্য)

'তমিদ্ভং বাজয়ামনি' এই ঋকে গীত চাবিটি নামেব পাঁচদিন
নিবন্তর অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা (ঐষ্টিক*) চাতুর্ধাম্য যাগের ফল
লাভ করিবে।

(পাণ্ডক চাতুর্ধাম্য)

'অস্য প্রোবা' এই ঋকে গীত নামদ্বয়েব পাঁচদিন নিবন্তর অধ্য-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা পাণ্ডক চাতুর্ধাম্যেব ফল লাভ করিবে।

(পশুবন্ধ)

'প্রাতারমিদ্ভং' ও 'যজ্ঞামহে' ঋগ্‌দয়মূলক নামদ্বয়ের পাঁচদিন
নিবন্তর অধ্যয়ন দ্বারা পশুবন্ধ নামক যাগেব ফল লাভ করিবে।

(অবিকৃত-সৌত্রামণী ও কোকিল-সৌত্রামণী)

কথিত অগ্নিস্থাপনাদিব নিয়মেই,—অধিকন্তু দুষ্কভোজী হইয়া
(অর্থাৎ ঐ চক দুষ্কে পাক কবিয়া ভোজন কবত) 'ব্রহ্মদিত্যায় গায়ত'
এই ঋকে গীত সামচতুষ্ঠয় দ্বারা পাঁচদিন নিবন্তর অধ্যয়ন ফিরা

* চাতুর্ধাম্য যাগ তিন প্রকার। ঐষ্টিক, পাণ্ডক ও সৌমিক। সৌমিকের
অনুকল্প সৌমপ্রকরণে বিহিত হইবে, 'পাণ্ডক' ইহার পবেই বক্তব্য, ঐষ্টিকই
অবশিষ্ট, অতএব এস্থলে চাতুর্ধাম্য শব্দে তাহাই বুঝাইতেছে।

সম্পাদনকারী, অবিকৃত-গৌডামণী এবং কোকিল-গৌডামণী নামক
যাগঘোষের কল লাভ করিবে (৬) ॥ ৩ ॥

আবশ্য অগত্যব্রত মানসমী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমোধ্য-কৃতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গাবাদ সমাপ্ত ।

— — —

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অথাৎ: সামরাত্রিকাণাম্ মৈত্র্যং পযৌ বা ব্রত
মৈত্র্যে মৈত্র্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেন্নান্যত্র স্বাধ্যায়াহ্নাচ
মুত্সৃজেদধঃ শযীত নাপো ঽভ্যবেয়াদন্তে ত্বগ্নাদিরুক্ত:
কল্প: কাম্যানাঞ্চাবিপ্রতিষেধ: (১)

অথ সামরাত্রিকাণাং প্রয়োগমাহ—অথাৎ: সামরাত্রিকাণা
মিতি । ‘অথ’ পাশ্চরাত্রিকাণাং স্বাধ্যায়নিয়মান্তরম্, ‘অতঃ’
যতো বক্ষ্যমাণানাং সামরাত্রিকাণাং পৃথঙ্ নিয়মবিধিরস্তু, অতঃ
কারণাৎ ‘সামরাত্রিকাণাং’ সামরাত্রব্রতানুষ্ঠায়িনাং সাধারণ-
নিয়মা উচ্যন্তে । ‘মৈত্র্য’ মিত্রাসম্বন্ধি ‘ব্রতম্’ অগ্নিমবেদিত্তি;
‘এক’ অন্যে ব্রতামিত্রা: ‘পযৌ বা’ মৈত্র্যং বা ব্রতমবেদিত্তি বিকল্প
মাহু: । পূর্বম্নিহ্ন পচে মৈত্র্য মৈত্র্য, ইহ তু বিকল্পেণ দ্বয়োরপ্যন্য-
তরঙ্গবেদিত্ত্যর্থ: । ‘মৈত্র্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেৎ’ । एवंব্রত: সামরাত্র
মরণ্যে বসেৎ । পযৌব্রতপক্ষেঽপি তদর্থ মৈত্র্য গ্রামং প্রবিশেৎ মৈত্র্য-
দিত্ত্যর্থ: । স্বাধ্যায়াৎ ‘অন্যত্র’ অন্যস্মিন্ কালে ‘বাচং নোরুজেৎ’

‘अध्ययनव्यतिरिक्तकाले मौनं कुर्यादिति’ यावत् । ‘अधः शयीत’
शय्यादिभिर्विना भूमाविव शयनं कुर्यात् । ‘अपः’ उदकादीन् ‘न
अभ्यवेयात्’ अभ्यवहारार्थं नाप्नुयात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ (१)

७—गण्डदिन अथवा गामगन्तव्य विधि ।

अनन्तर एवै स्थल इहेते गण्डदिवग-पाठ्य गामगन्तव्य विधि
बनिय । ए गण्डदिवन भिक्षालक्ष प्रवामात्र भोजन करिवे ; केह
बलेन—अथवा छुफमात्र पान करिवे । केवल भिक्षालाभेव
जन्तुई लोकानये प्रवेश करिवे, नतुवा ए गण्डरात्र अरण्येई
बाग करिवे । विहित गङ्गाध्यायनातिरिक्त काले ‘वाग्विगर्जन
करिवे ना (अर्थां अध्ययनशूलकाले मौन थाकिवे) । निम्ने
(अर्थां छुपुर्छे) शयन करिवे (अर्थां पर्याङ्गादिर उपाति शयान
इहेवे ना) । जन पान करिवे ना । शेषे पूर्णकथित नियमेई
अग्निस्थापन पूर्वक होमादि करिवे ।

[आर एक कथा श्रवण नाथिवे-] नित्यकर्मन गहित काम्य
कर्मन विबोध नाई, (अर्थां नित्यकर्मन अनुष्ठानकारी अवगन-
क्रमे काम्यकर्मन करिवे पारिवे ॥ (१)

ईह्यन्तीति दशतं रथन्तरञ्च वामदेव्यं चैता-
न्यनुसवनं प्रयुञ्जानो ऽग्निष्टोम मवाप्नोति यज्ञायज्ञा
वो अग्नय इति चतुर्वर्गेणात्यग्निष्टोमं नमस्ते अग्न
ओजस इति दशतोक्थ्यम् पुनानः सोम धारयेति
वर्गेण षोडशिनम् परीतोपिञ्चता सुत मिति वर्गे-
णातिरात्रम् पयोव्रत एतेन कल्पेन तिस्रो वाच
उदीरत इति वर्गेण वाजपेयम् (२)

অথান্নিষ্টোমাধ্যয়নপ্রয়োগ মাহ— ইঙ্কযন্তীতি । ‘ইঙ্কযন্তীঃ’-
‘ইতি’ অস্যা সুত্পন্নম্ ‘দশতং’, ‘রথতরং চ বামদেব্য’ চ ‘এতানি’
কৈবলোক্তানি সামানি ‘অনুসবনম্’ সবনে সবনে ‘প্রযুক্তানঃ’ অনু-
ষ্ঠীয়মানঃ ‘অগ্নিষ্টোম’ সর্বযজ্ঞপ্রকৃতিভূতজ্যোতিষ্টোমম্ ‘অবাপ্নোতি’ ॥

অথাত্বগ্নিষ্টোমোক্ষ্যপোড়শ্যতিরাক্ষাণাং প্রয়োগ মাহ— যজ্ঞা-
যজ্ঞেতি । ‘যজ্ঞা যজ্ঞা বো অগ্নয়ে’-‘ইতি’ অস্যা সুত্পন্নে ‘চতুর্বর্গেণ’
সামচতুষ্টয়েন ‘অত্বগ্নিষ্টোমম্’ অবাপ্নোতি ॥ ‘নমস্তে অগ্ন
অজসা’-‘ইতি’ অস্যা সুত্পন্নে ‘দশতা’ দশবর্গেণ ‘উক্ষ্যম্’
অবাপ্নোতি ॥ ‘পুনানঃ সোম ধারয়া’-‘ইতি’ অস্যা সুত্পন্নে
‘বর্গেণ’ সামসমূহে ‘পোড়শিনম্’ অবাপ্নোতি ॥ ‘পরীতো পিচ্ছতা
সুতম্’-‘ইতি’ অস্যা সুত্পন্নে ‘বর্গেণ’ সামসমূহে ‘অতিরাক্ষম্’
অবাপ্নোতি ॥

অথ বাজপেয়ার্থে প্রয়োগ মাহ— পয়োবৃত ইতি । অত্র সামান্যেন
মৈত্রপয়সী প্রাপ্তে, পুনঃ পয়োবৃতাভিধানাত্ মৈত্র’ নিবর্ত্ততে ; অত-
এব পৃথগ্বিধানবলাদবশিষ্টঃ কল্যো নিবর্ত্তেত ? ইত্যাশঙ্ক্য পুনঃ
‘এতেন কলপেন’-ইতুপ্রকৃতম্ । শিষ্টং নিগদসিদ্ধম্ ॥

ইতি সামব্রাহ্মণিকাণাং কল্যা উক্তাঃ ॥ (২)

(অগ্নিষ্টোম)

‘ঐশ্বর্য্যদীঃ’ এতৎ প্রতি দশ অঙ্কে গীত সামগ্ৰণি এবং
‘ব্রহ্মস্ব’ সাম ও ‘বামদেব্য’ সাম, এইগুলি গজুদিন প্রতিগবনে
(অর্থাৎ প্রাতঃগবনে, মধ্যাহ্নগবনে ও তৃতীয় গবনে,—প্রতি দিন
বান্ধয়) প্রয়োগকারী ব্যক্তি, অগ্নিষ্টোম নামক অথন গোম-
সাগেয় ফল লাভ করিতে ॥

(অত্যগ্নিষ্টোম)

সপ্তদিন প্রতিনবনে 'যজ্ঞা যজ্ঞা বো অগ্নয়ে', এতন্মূলক সাম-
চতুষ্ঠয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অত্যগ্নিষ্টোম নামক দ্বিতীয় সোমযাগের
ফল লাভ করিবে ॥

(উক্ধ্য)

সপ্তদিন প্রতিনবনে 'নমস্তে অগ্ন ওজসে' এতাদি দশ ঋকে
গীত নামগুলি অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা উক্ধ্য নামক তৃতীয় সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(ষোড়শী)

সপ্তদিন প্রতিনবনে 'পুনানঃ সোম ধারযা' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহেব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা ষোড়শী নামক চতুর্থ সোম-
যাগেব ফল লাভ করিবে ॥

(অতিরাত্র)

সপ্তদিন প্রতিনবনে 'পবীতোষিকতা স্তুতম্' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহেব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা অতিরাত্র নামক পঞ্চম সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(বাজপেয়)

বিহিত নামগান ভিন্ন মৌনাবলম্বন প্রভৃতি যে যে নিয়ম কথিত
হইয়াছে, এই নিয়নেই কিন্তু দুষ্কমাত্র পান করিয়া ক্ষুদ্রিবারণ কবত
সপ্তদিন প্রতিনবনে 'তিপ্রো বাচ উদীবতে' এই সামসমূহেব অধ্য-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা বাজপেয় নামক ষষ্ঠ সোমযাগের ফল লাভ
করিবে ॥ (২)

মাস মেতেন কল্পে নাব ইন্দ্রং কৃবিং যথৈতি দশ-
তাম্ভোর্যামাণম্ মাসং চতুর্থ্যে কালি ভুজ্জান আভু-
হীতা হবিষা মর্জয়ধ্ব মিতি দশতা দ্বাদশাহ্ (৩)

অথাস্তোর্যামায়েঁ প্রয়োগ মাহ— মাস মিতি । ‘এতেন’ সাত-
রাত্রিকাণা মুক্তেন ‘করুপেন’ মৈত্র মিত্যাদিকেণ ‘মাস’ মাসপূর্ত্তি-
পর্যন্তম্ চরন্ ‘আব ইন্দ্রং ক্রিবি’ যথা—ইত্যস্যা সুত্বনেণ ‘দশতা’
দশবর্গেণ আস্তোর্যামাণ মবাপ্নোতি ॥

অথ দ্বাদশাহার্যৈঁ প্রয়োগ মাহ— মাস মিতি । অত্র কাল-
মাত্রস্বৈব বিশেষাত্ পূর্বোক্তো মৈত্র পযো বেতি নিয়মো বর্ত্ততে । স চ
‘মাস’ মাসপূর্ত্তিপার্যন্তো ভবতি । উক্তম্ মৈত্র পযো বা ‘চতুর্থৈঁ
কালে’ ‘সায়’ প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশন’ শুতিচোদিতম্”—ইতিস্মৃতে:
একস্মিন্দিনে দ্বৌ ভোজনকালৌ ; প্রথমদিন উপোষ্য দ্বিতীয়াদিনে
রাত্রিচতুর্থ্যৈঁ কালঃ, তস্মিন্ । এব মুত্তরচ চতুর্থৈঁ কালে মুজ্জানঃ ।
সুজ্জান মিতরত্ ॥ (৩)

৪—মাসাদি অধ্যায় নামগনুহেব বিধি ।

(আশ্তোর্ব্বাণ)

এই পূর্বোপদিষ্টে ঠৈক্ষাদি নিয়মেই এক মাস কাল প্রতি
নবনে ‘আ ব ইন্দ্র ক্রবিং যথা’ এতদাদি ঋগুদশকে গীত নাম-
গনুহেব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা আশ্তোর্ব্বাণ নামক গুণন যোগ
যোগের ফল লাভ করিবে ॥

(দ্বাদশাহ)

এক মাস ‘চতুর্থ কালে’ অর্থাৎ প্রথম দিন উপবাস করিয়া পর
দিন রাত্রে ৪ ভোজনকারী হওত প্রতিমবনে ‘আ জুহোতা ইবিয়া

• শ্রুতিকারেরা লিখিয়াছেন,—‘সাতঃ প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশনঃ শুতিচোদিতম্’
অর্থাৎ দ্বিবে একবার এবং ব্রহ্মনীযোগে আর একবার, এই বারংবার হিঙ্গগণের
আহার শ্রুতিসম্মত । এতদ্ব্যসারে ভোজনবিষয়ে চতুর্থকাল, দ্বিতীয় দিনের
রাত্রিই দ্বিতীকৃত হইতেছে ।

मर्त्यक्षत्रम्' एतदादि श्रुतशब्दे गीत नामनमूहेन अभ्यासन द्वारा
अबुद्धाता द्वादशाह नामक यागेन कन लाभ करिबे * ॥ (९)

संवत्सर मतेन कल्पेनावोध्यग्निरिति दशतए
रथन्तर' च वामदेव्य' च वृहच्च वैरूपं च वैराजश्च महा-
नाम्नाश्च रेवत्यश्चैतान्यनुसवन' प्रयुञ्जानो गवामयन
मवाप्नोति राजनरौहिणांभ्यां तापश्चिते पयोवृत
एतेन कल्पेन सोमः पवते जनिता मतीना मिति
चतुर्वर्गेण चातुर्मास्थानि सौमिकान्यवाप्नोति (४)

अहीनार्थे प्रयोग मुक्ता सत्ररूपगवामयनार्थे प्रयोग माह—
संवत्सर मिति । 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तम् 'एतेन कल्पेन' सप्त-
रात्रोक्तेन "मैत्रं पयो वा"—इत्यादिकेन युक्तः सन् 'अवोध्यग्निः'—
इत्यादुरक्तानि सामान्यनुसवन' प्रयुञ्जानः 'गवामयन' सत्रप्रकृति-
भूतं यागम् 'अवाप्नोति' । 'केचित् 'एतेन कल्पेन'-इत्यतिदेशेन
द्वादशाहीक्तचतुर्थकालनियमोऽप्यनुपपद्यत इत्याहुः ॥

अथ तापश्चिताख्ययोः सत्रविशेषयोः प्रयोग माह— राज-
नेति । उक्ताभ्यां सामभरा मनुसवन' प्रयुञ्जानः क्षुत्तकं महश्चेति
हे 'तापश्चिते अवाप्नोति' । गवामयननियमोऽत्रापि विद्यत एव ॥

पूर्व मैष्टिकपाशुकचातुर्मास्थानां प्रयोग उक्तः ; , इदानीं

* द्वादशाहशब्देन एक मास काल चतुर्वर्काले द्वादश, अष्टौ विंशति
निम्न, अपर दैविकव्रत वा पयोव्रत अङ्गति पूर्वावस्थापित नष्टवादादि
अशुभानेन साधवगनिधन उलि ७ अङ्गुल गृहीत इहेवे ।

সৌম্যাগপ্রমদ্বেন সৌমিকচাতুর্মাস্যার্থ' প্রয়োগ সাহ— পয়োব্রত
এতেনেতি । স্যষ্ট মিতত্ ॥ (৪)

(গবাময়ন সত্র)

অগ্নিষ্টোমাদি অহীন বাগনমূহের অনুকল্প সিদ্ধির জন্য কথিত
নিয়মেই একবৎসরকাল প্রতিদিন প্রতিনবনে 'অবোধ্যগ্নিঃ'
প্রভৃতি ঋগ্বেদশক-মূলক গানগুলি এবং 'বামদেব্য' নামক সাম এবং
'ব্লহৎ' নামক সাম এবং 'বৈরূপ' নামক সাম এবং 'মহানাম্নী' নামক
কতিপয় ঋকে গীত সাম এবং 'বেবতী' নামক কতিপয় ঋকে গীত
কতিপয় সামের প্রয়োগকাব্যী অনুষ্ঠাতা গবাময়ন নামক সত্ৰের ফল
লাভ করিবে ॥

(দ্বুদ্বক-তাপ্ষিত সত্র এবং দ্বহৎ-তাপ্ষিত সত্র)

পূরোক্ত নিয়মেই একবৎসর কাল প্রতিদিন প্রতিনবনে 'রাজন'
এবং 'রৌহিণ' নামক সামদ্বয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা তাপ্ষিত
নামক সত্রদ্বয়ের ফল লাভ করিবে ॥

(সৌমিকচাতুর্মাস্য *)

গবাময়ন প্রভৃতি সত্রদ্বয়ের যে নিয়ম, সেই নিয়মেই, বিশেষত
দ্বুদ্বপায়ী হইয়া একবৎসর প্রতিনবনে 'নোমঃ পবতে জনিতা'
মতীনাগ্' এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা
সৌমিক চাতুর্মাস্য বাগের ফল লাভ করিবে ॥ (৪)

সংবৎসর' মষ্টমে কালি ভুজ্জানো যাস্য সন্ন' প্র তু
দ্রবেতি দগত মাৱর্ত্যন্ নৈমিগীয' দ্বাদশসংবৎসর
সৱাপ্নোতি (৫)

* এটি সত্র না হইলেও সৌম্যাগপ্রমদে এখানে একমূলক বিধিত হইল ।

अथ द्वादशसंवत्सरसाध्यसत्त्वार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति ।
 ‘संवत्सर’ संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं ‘ग्राम्य मन्त्र’ ब्रौह्मिवाद्यन्नम्
 ‘अष्टमे काले भुञ्जानः’ एकस्मिन् दिवसे, अहनि च रात्रौ चेति
 भोजनस्य कालद्वयाङ्गीकारात् दिवसत्रय मुपोष्य चतुर्थदिवसे
 रात्रौ भोजनस्याष्टमः कालो भवति । एव मुत्तरचापि । अष्टमे
 काले भुञ्जानः, इतरेषु कालेष्वनग्रन् ‘प्र तु द्रवेति दद्यत’
 “प्र तु द्रव परिकीर्तय”-इति दशवर्गं नित्यकर्मविरोधेन संव-
 त्सरम् ‘आवर्त्तयन्’, ‘नैमिगीयम्’ नैमिग सरण्यम्, तत्रत्या मह-
 र्पयो नैमिगीयाः, तैरनुष्ठितम् ‘द्वादशसंवत्सरसत्त्वम्’ “वयस्त्रिहतः
 संवत्सरास्तयः पञ्चदशास्तय एकविंशः”—इत्यादिनोक्तम् ‘अवा-
 पोति’ ॥ (५)

(धाम्नाय गज)

एकवर्षकाल गज गच्छा उपवासानुष्ठान अष्टम गच्छाग (अर्धां
 दिनयज्ञात्ते छतुर्थमिनेन तदानींते) क्षीरिदामि आग्न अग्न तौजन
 कतिवे एतत् अष्टिदिन अष्टिगदने ‘शु छु ज्ञा’ आहूति दशमद-
 नूनरु नामहमि आग्रति कनत अगृहीष्टा तेनमिनादशदागौ अविगण
 कर्तुं अगृहीत धामशतर्षे गच्छाग गद्यत रुम लाड कतिवे । ५

आग्नेय मैन्द्रं पावमान मित्येतेन कल्पेन
 चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः शतसंवत्सर मवाप्नोति (६)

अथ शतसंवत्सरसत्त्वार्थं प्रयोग माह—आग्नेय मिति । ‘आग्नेयः’
 अग्निः प्रतिपाद्यत्वेन देयता यस्य स आग्नेयः । एव मैन्द्रपाव-
 मानो । छन्दाग्रयः काण्डग्रयाम्बकः । त्रीनपि काण्डान् । ‘चत्वारि’

वर्षाणि' वर्षचतुष्टयमन्वहम् 'एतेन कल्पेन' पूर्वोक्तग्राम्याब्राह्म-
कालभोजननियमेन 'प्रयुञ्जानः' 'शतसंवत्सरं' संवत्सरशतसाध्यो
यः सचस्तम् 'अवाप्नोति' ॥ (६)

(शताक्षय)

এই নিয়মেই (অর্থাৎ অষ্টমকালে গ্রাম্য অন্ন ভোজনাदि विधि-
তেই) 'आग्नेयम्' (अग्निदेवत गानमग্নুह আছে যে পক্ষে অর্থাৎ
গেয় গ্রন্থের প্রথমভাগ), 'ঐন্দ্রম্' (ইন্দ্রদেবত গানমগ্নুহ আছে
যে পক্ষে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের দ্বিতীয়ভাগ), 'পাবমানম্' (পবমান-
দেবত গানমগ্নুহ আছে যে পক্ষে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের তৃতীয় বা শেষ
ভাগ) এই পত্রত্রয় (অর্থাৎ সম্পূর্ণ গেয়গানখানি) চারিবর্ষকাল
(নিত্যকর্মাदि ভিন্নে সময়ে, নিরন্তর) অধ্যয়নকারী শতাব্দগাধ্য
মজ্জেন ফল লাভ করিবে ॥ ৬

सर्वं प्रयुञ्जानः सहस्रसंवत्सरं मवाप्नोत्यनग्रन्
संहितासहस्रेण वा पृष्ठापतामशतसहस्रेण वा (७)

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रार्थं प्रयोग माह— सर्वं प्रयुञ्जान इति ।
सहस्रसंवत्सरमत्रप्राप्तिस्त्रिविधा । एकवारसंहिताध्ययनसाध्या,
तस्या एव सहस्रवाराहत्तिसाध्या, शतसहस्रवाराहत्तिसाध्या
चेति । तत्र प्रथमोच्यते । 'सर्वम्' अत्र सर्वशब्देन पूर्वोक्त मानेयादि
पर्वत्रयं सरहस्यं मशक्करीक मभिधीयते । तत् 'प्रयुञ्जानः' अत्र
विशेषाद्यवणात् ग्राम्यान्न मष्टमकालभोजी वर्षचतुष्टयपर्यन्त मन्वहं
प्रयुञ्जानः 'सहस्रसंवत्सरसत्रम्' 'अवाप्नोति' । अथ द्वितीयोच्यते—
'अनग्रन्' भोजन मकुर्वन् 'संहितासहस्रेण' आग्नेयादिपर्वत्रयस्य
मशक्करीकस्याध्ययन मेका मंहिता, तस्याः सहस्रवाराहत्तिः ।

संहितासहस्रम्, तथा चावृत्त्या 'सहस्रसंवत्सरसत्र मवाप्नोति' ।
 'वा' शब्दः आद्येन सह विकल्पार्थः । अत्रावृत्तिर्यावति काले
 सम्पूर्यते, तावतः कालस्यापेक्षितत्वात् 'पूर्वोक्तवर्षचतुष्टयकालो
 नानुवर्त्तते; अनशनविधानादेवाष्टमकालग्रास्यान्नाशननिवृत्तिश्च ।
 अथ तृतीयोच्यते— 'पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा' उक्त सत्र मवा-
 प्नोति । अयं मर्थः— उदय मारभ्याजस्त्रेण प्राङ्मुख मधीयानस्य
 पृष्ठं भागं यावति काले पर्यावर्त्तमानः सूर्योऽपतापयति स पृष्ठा-
 पतापः । तावत्कालसाध्यशतसहस्रावृत्तिरूपाध्ययनम् पृष्ठापताप-
 शतसहस्रम्, तेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति । अयं मर्थः— उदयमारभ्य
 पृष्ठापतापपर्यन्तं पर्वत्रयात्मिकां संहिता सुपक्रम्याधीयीत, ततो
 भुञ्जीत, अनन्तरं नाधीतीत, परेदुरपि तथैव तदुपरिभागं
 तदुपक्रम्याधीयीत । एव मन्वह मधीयाने सति यावति काले
 उक्तमावर्त्तनं सिध्यति, तावत्कालाध्ययनेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति ।
 अतएव चतुर्वर्षकालेयत्तां ग्राम्यान्नादिभोजननियमश्च नापेक्ष्यते ;
 विशेषायवणात् ॥ (७)

(मन्वसां मन्त्र)

पूर्वोक्त निग्रमाशूनादेर धादिश्रा चात्रिवर्षकाल (नितादर्थ्यानि
 त्विन्न मन्त्रे निवृत्त) मन्त्रं मन्त्रितांश्वेन अधायनकारी,— अथवा
 अनशन धादिश्रा (यत्तु दिनेष्टे षडङ्क) गाममन्त्रितांश्वेन मन्त्रा-
 न्नं अधायन कारी,— अथवा एकतन पृष्ठापतापकाले* ऐ

* मन्त्राणां च दमेन— श्रुत्यान्वये दहेते पूर्वादिभूष दहेता अधायने निदिष्टे
 दहेते, यथा५ काले पृष्ठपेने श्रुत्यान्वये जातं उपविष्ट इष्ट, यथा५ काले
 पृष्ठापताप दहे ।

সংস্থিতাব যত আশুজি ইহেতে পারে, তাহা দ্বারা মহত্বাদিনাশ
সংঘের * ফল লাভ করিবে ॥ (৭)

(বাগাঙ্করক্লাধাধন সমাধ)

প্রথমস্থিবির্গঃ সাবিচরাং গায়ত্রং মহানাম্নাশ্চৈষা
স্মৃতা নাম স্হিতৈতয়া বৈ দেবা অমৃতত্ব মাযন-
মৃতত্ব মেতি য एवं বেদেদ্হু চান্বোজসেতি প্রথমো-
ত্তমে ত্বা মিদা ছো নরঃসপূর্য্যো মহোনাং পুরাং ভিন্দু-
র্যুবা কবিরূপ প্রচে মধুমতি দ্বিয়ন্তঃ পবস্ব সোম মধু-
মাণ্ ঋতাবা সু রূপকৃ রাহস' মাধুচ্ছন্দস মেধা
মাধুচ্ছন্দমী নাম স্হিতৈতয়া বৈ দেবাঃ স্বর্গং লোক
মাযন্ত্সূর্গং লোক মেতি য एवं বেদা বো রাজা তদ্বো
বর্গ আজ্যদোহানি দেবব্রতানি চৈপা রৌদ্রী নাম
স্হিতৈতাং প্রযুজ্জন্ রুদ্রং প্রীণাতীদং বিষ্ণুঃ প্রচ্ছস্ব
বৃষ্ণাঃ প্রকাব্য মুশনেব ব্রুবাণ ইতি বারাহ মন্ত্য'
পুরুষব্রতে চৈপা বৈষ্ণবী নাম স্হিতৈতাং প্রযুজ্জন্
বিষ্ণুং প্রীণাত্যদর্দঃ সুধ্বাণাস আ তূ ন ইতি বর্গা
সৃজ্যমানঃ সুহস্যেতি প্রথম-পঠে চৈপা বৈনাযকী

* সৌম্যাদিনর্শনে (টেকা ২. ৩, ১, ৩১—৪০, ১৩ অধি.), কাণ্ডাঙ্গন
সৌতশ্বে (১, ৫, ১৭—২৭,) এবং তদনুযায়ী বৃহত তাত্ত্বিকাদিভাষ্যের
সাদৃশ্যবোধে (২৫, ১৮, ১,) 'মহত্বাদিনাশ' শব্দের অর্থ মহত্বাদিনাশ
নির্দীত ইহেদেহে ।

नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् दिनायकं प्रीणात्या मन्दै-
रिन्द्र हरिभिरा नो विश्वासु हव्यं प्र सेनानीरिति
वर्गाः पविचन्त इति द्वे एषा स्कन्दस्य संहितैतां
प्रयुञ्जन् स्कन्दं प्रीणाति यद्वा उ विश्वपतिः सनादग्ने
ऽजन्नमीमदन्त ह्यभि त्रिपृष्ठ मक्रान्त्यमुद्रः कनिक्र-
न्तीति द्वे एषा पितृणा नाम संहितैतां प्रयुञ्जन्
पितॄन् प्रीणाति (८)

यज्ञावासिसाधनान्यध्ययनानुरक्तानि ; अथ स्वतन्त्रफलसाध-
नानि कानिचिदध्ययनानुरच्यन्ते । तत्र,—

आदौ मोक्षसाधनप्रयोगफल माह— प्रथम इति । “अग्न
आ याहि वीतये”—इत्येतस्यां ‘प्रथमस्त्रिवर्गः’ सामन्त्रयात्मकोवर्गः,
“तत्त्ववितुर्वरेण्यम्”—इत्येतस्यां ‘सावित्र्यां’ ‘गायत्रम्’, ‘महा-
नाम्नाय’ सामानीति । ‘एषा अमृता नाम संहिता’ । ‘एतया’
‘वै’—इति प्रसिद्धम् ;— उक्तया वै संहितया ‘देवाः’ इन्द्रादयः
‘अमृतत्व’ मोक्षम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन् । अत एतां संहितां नित्य
मधोयानो मोक्ष मेतोत्यर्थः । यद्यपि न विधिः श्रूयते, तथापि
“यत् श्रूयते तद् विधीयते”—इतिन्यायात् अमृतत्वकाम एता
मधोयोतेति विधिरप्युपगन्तव्यः । देवाना ममृतत्वप्राप्तिबलादपि
मोक्षार्थिभिरन्यैरेतदनुष्ठेय मिति गम्यते । उक्तार्थवेदितुः फल
माह— अमृतत्व मिति ॥

अथ स्वर्गसाधनप्रयोग माह— इदं हीति । उक्तानि सामानि
स्रष्टानि । ‘सुरूपक-राहस’ माधुच्छन्दसम्—इति “सुरूपकञ्च

ফলে দেবগণ অনুতপ্ত লাভ করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব জানে, সেই অমরত্ব লাভ করে ॥

(২য়, নাধুচ্ছন্দগী সংহিতা)

‘ইদং হ্যবোজগা’ এই ঋকে গীত প্রথম এবং তৃতীয় নাম, ‘ত্ৰা নিদা হ্যো নরঃ’ এতমূলক এক নাম, ‘স পূর্ন্যো মহো নাম্’ এতমূলক ১ নাম, ‘পুরাশ্চিন্দুযুবা কবিঃ’ এতমূলক ১ নাম, ‘উপ প্রক্ষে মধুমতি স্মিয়ন্তঃ’ এতমূলক ১ নাম, ‘পবন্য সোম মধুমা’ ঋতাবা’ এতমূলক ১ নাম, ‘সুকপল্ল’ এতমূলক রহস্যে (আবণ্য গানে) গীত নাধুচ্ছন্দগ-নামক সাগটি; এই অষ্ট-সামসংহতি ‘নাধুচ্ছন্দগসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতার অধ্যয়নের ফলে দেবগণ স্বর্গলোকে আগমন করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব জানে, সেই স্বর্গ লোকে আগমন করে ॥

(৩য়, রুদ্রসংহিতা)

‘আ বো রাজা’ এই ঋকে গীত সাম, ‘তদ্বো হোবা’ ইত্যাদি চারিটি সাম, ‘আজ্যদোহ নামক সামত্রয় এবং দেবত্রত নামক সামত্রয়; এই একাদশ-সামসংহতি ‘রুদ্রসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত রুদ্র দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৪র্থ, বিষ্ণুসংহিতা)

‘ইদং বিষ্ণুঃ’ ঋকে গীত সাম ‘প্রক্ষ্যাত্য বৃষ্ণঃ’ ঋকে গীত সাম, ‘প্র কাব্য মুশানেব ব্রহ্মাণঃ’ এই ঋকে গীত বাবাহ * নামক শেষ সাম এবং পুরুষত্রত নামক সামপঞ্চক ও পুরুষত্রত নামক (অপর) সাম; এই নব-সামসংহতি ‘বিষ্ণুসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিষ্ণু দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

* ঐ মন্ত্রে ‘পদা ববাহো অভ্যতি’—এই ববাহ পদ শ্রুত আছে, তজ্জন্ত ঐ মন্ত্রমূলক সামচতুষ্টয়কে ‘বাবাহ’ বলা যায়, তন্মধ্যে শেষটি অর্থাৎ চতুর্থটি এখানে বিহিত হইতেছে।

(৫ম, বিনায়কসংহিতা)

‘অদর্দঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘সুধাণাঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘আ ভূ ন’ ঋকে গীতনামচতুষ্টয়াক বর্গ* এবং ‘মুজ্যমানঃ সু হস্ত্যা’ ঋকে গীত প্রথম ও বর্ষ† নাম; এই দশ-নামসংহতি ‘বিনায়কসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিনায়ক দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(ষষ্ঠ, বন্দসংহিতা)

‘আ মরৈরিন্দ্র হরিভিঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয় ‘আ নো বিশ্বাসু হবাম্’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘প্র সেনানীঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়াক বর্গ, ‘পবিত্রন্তে’ ঋকে গীত নামদ্বয়, এই একাদশ-নামসংহতি ‘বন্দসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বন্দ দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৭ম পিতৃসংহিতা)

‘যঘাউ বিশ্ণুপতিঃ’ ঋকে গীত নাম, ‘গনাদগ্নে’ ঋকে গীত নাম, ‘অক্ষন্ননীমদন্ত’ ঋকে গীত নাম, ‘অভি ত্রিপৃষ্ঠম্’ ঋকে গীত নাম, ‘অক্রাৎসমুদ্রঃ’ ঋকে গীত নাম, ‘কনিকৃন্তি’ ঋকে গীত নামদ্বয়; এই সপ্ত-নামসংহতি ‘পিতৃসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত পিতৃগণকে প্রীত করিবে ॥ (৮)

आस्यदद्य उदधीतिष्ठन्नको नाथी द्रुत्येतत्त्रिभुसप्त-
कृत्वो गायदेतत्सर्ववाचोगतसम्मित मेतेन सर्वान्
कामानवाप्नोति यच्चैव वेद यच्चैव वेद (९) ॥ ৪ ॥

* এক লক্ষ-নামক দুইটিব অধিক নাম হইলে সেইগুলিকে বর্গ-নাম কহে।

† ঐ লক্ষ-নামক পেরগানে ৮ নাম আছে; এহলে প্রথম এবং ষষ্ঠই প্রাচ্য।

अथ क्षत्त्राधायनप्राप्तिसाधन मधायनप्रयोग माह— आस्य-
दघ्न उदके तिष्ठन्निति । ‘आस्यदघ्ने’ आस्यप्रमाणे “प्रमाणे द्वय-
सज्दघ्नज्मात्रचः”—इति (पा० ५.२.३०.) दघ्नच् प्रत्ययः । ‘उदके
तिष्ठन्’ उक्तं साम ‘विस्सप्तकृत्वः’ एकविंशतिवारं ‘गायेत्’ ।
‘एतद्’ उक्तं साम ‘सर्ववाचोगतसम्मितं’ सर्वेषां मुच्चावचफलसाध-
नानां वचसां ‘गतं’ गमनं मुच्चारण मधायन मित्यर्थः, तेन संस्थि-
तम् । ‘एतेन’ उक्तलक्षणेन साम्ना ‘सर्वान् कामान्’ कमनीयान्
‘अवाप्नोति’ ॥ अथ वेदितुः फल माह— यथैव मिति ।
‘च’-शब्दो ऽनुष्ठानानपेक्षः ;— न केवल मनुष्ठातुः, अपि तु
उक्तार्थवेदिता ‘सर्वान् कामान् अवाप्नोति’—इति । आवृत्तिरत्र
समाख्यार्था (८) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

मुख-पवित्रित जले न प्रतीयमान इहेरा ‘नकोनाकौ’ एहे गायति
एकविंशतिवारं गानं करिषे । ईशान्के ‘सर्ववाचोगतसम्मितं’
(अर्थात् तावत् उच्चारणवाक्यानुगतफल-गन्धुक्त) कहे । अतएव एहे
गामोपासनाय समस्त अभिलषित फल प्राप्नु इहेवे । ये केह एनमस्त
तद्वत् जाने, तेहे एरूप फल प्राप्नु हय (९) ॥ ४ ॥

आवसथ त्रिसत्यत्र नामश्रमी उद्गाचार्येव कृत,

सामविधान ब्राह्मणेन प्रथमाध्याय-चतुर्थखण्डेन

वधाकर ब्रह्मसूत्राद समाप्त ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातः प्रायश्चित्तानां मनादेशे मन्त्रा वलवन्त-
स्तपोऽन्विताः पावना भवन्त्यापन्नः प्रायश्चित्तं चरेद-
भ्यासः साम्नां शतं दशावरम् (१)

तदेव साधनादिमहस्त्रमन्त्ररसचार्थाः प्रयोगा उक्ताः ;
इदानीं स्वतन्त्रफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनश्रेणीश्चावचप्रायश्चित्तार्थ-
प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रादौ प्रायश्चित्तानि विधास्यामीति प्रति-
जानीते— अथात इति । ‘अथ’ यज्ञकल्पविधानानन्तरम्, ‘अतः’
यतः पापिनां प्रायश्चित्तकल्पनानभिधाने विध्यभावाच्छुद्धभावः
अतस्तदर्थम्, ‘प्रायश्चित्तानाम्’ अयन मयः प्राप्तिः, प्रकर्षणायः
‘प्रायः’, विहितकर्माकरणस्य प्राप्तिरित्यर्थः ; तत्प्रतीकारविषयं
‘चित्तं’ चित्तिर्ज्ञानम् ; तत्पूर्वकानुष्ठानानि प्रायश्चित्तानि । यद्वा,
प्रायो नाम विहिताकरणादिप्रतीकाररूपं तप उच्यते ; तद्विषया
निययाः प्रायश्चित्तानि । तथाचोक्तम्—

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं नियय उच्यते ।

तपोनिययसंयोगात् प्रायश्चित्तं मितोर्यते”—इति ।

तेषां विधानं यत्पत इति शेषः ॥

अथ विधिपानभिधानविषये प्रायश्चित्तं साह— अनादेशइति ।

‘धनवन्तः’ सामर्थ्योपेताः पापक्षयनिद्रका इत्यर्थः । ‘तपोऽन्विताः’

तपसा कृच्छ्रादिनष्टनेन संयुक्ताः । प्रथमं तपसरित्वा पश्चात्परि-

जप्यमानाः प्रायश्चित्तार्था भवन्तीत्यर्थः ॥

अथ प्रायश्चित्ताधिकारिण साह— आपन्न इति । ‘आपन्नः’

पापं प्राप्ताः, तदपनुत्तये ‘प्रायश्चित्तं’ ‘चरेत्’ अनुमिहेत् ॥

साम्ना माहत्तिविशेषानभिधानप्रदेशे तदीयत्ता माह—
अभ्यास इति । यत्राहत्तिविशेषो नोक्तः, पापतारतम्यादपि स
नावधार्यते, तत्र प्रदेशे 'साम्ना' विहितानां 'शत' शतवाराहत्ति-
पर्यन्तम् 'अभ्यासः' ; एतत्परमावधि । कियत्प्रभृतीति चेत्,
'दशावर' दशसंख्यकाहत्तिरेवावर मधमं यस्मिन् शते, तथोक्तम् ।
सर्वथा दशवाराहत्त्यान्यूनं कुर्यादित्यर्थः ॥ (१)

(४) अथ आश्रित-नामाधारनेव विधि ।

अनन्तर एहे स्थान इहेते नर्रविध आश्रितितेन * जन्य अधोय
गानमनूहेर विधान बना याहेवे । ये नरुल पापेर आश्रितित
विशेषरूपे बना ना याहेवे, तादृशस्थले पूर्वोक्त रुद्धादि
व्रतानुष्ठान सह अधीत बनवान् मन्त्रगुलिहे पवित्रकारी जानिते
हहेवे । आपन्न व्यक्ति आश्रितित कविवे, पापनयुक्त व्यक्तिनात्रहे
आपन्न । ये ये स्थले नामेव आश्रितितगत्या विशेष निर्दिष्ट
ना इहेवे, सेहे सेहे स्थले पापेन तावतग्यानुगावे अग्यान दशवार
इहेते शताश्रिति पर्याप्त करिवे ॥ (५)

काहल मुक्ता दधिक्षावणो अकारिप मित्येतद्
गायेत् परुप मुक्तेदं विष्णुर्वि चक्रम इति ब्राह्मण
मुक्ता विभ्रातरं मातुलं पितृव्य मिति गुरुजातीयान्

* अ शब्दे एकुटे, अयः शब्दे प्राप्ति, चित्त शब्दे ज्ञान । एकुटेरूपे विहित
कर्त्तव्येव अकरणेव प्राप्ति इहेले तत्-प्रतीकाव विषयक ज्ञानमूलक शास्त्रीय
अह्मतेनहे आश्रितित शब्दे व्यावहृत इय । अथवा विहितकर्त्तव्येव अकवणादि
मोक्षेव प्रतीकाव रूप तपन्याके 'प्रायः' बना थाय, तद्विषये ये चित्त अर्थात्
निश्चय, ताहाके आश्रितित वहे । "प्रायो नाम तपः प्रोक्तः चित्तः निश्चय
उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात् आश्रितित मित्तीर्थाते ॥"

प्रसाद्य पक्षिणीं रात्रिमुपोष्य तवाहं सोम रार-
 शेति प्रथममेकविंशतिकृत्व उपाध्यायं मातरं
 पितरमित्येतेषु त्रिरात्रमुपवसन्नेतस्यैवान्त्यमन-
 ध्याप्य मध्याप्य सप्तरात्रमुपवसन् सदा गावः शुचयो
 विश्वधायस इत्येतद् गायेदयाज्ययाजने दक्षिणा-
 स्यक्त्या मासं चतुर्थे काले भुञ्जानः कानी इत्येतद्गाये-
 दमेध्यदर्शने ये ते पन्था अधो दिव इति तथामेध्यघ्राणे
 ऽभोज्यभोजने ऽमेध्यप्राशने वा निष्पुरीषीभावस्त्रि-
 रात्रावरं तूपवसन्नेतो न्विन्द्रं स्वाम शुद्धमिति
 पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् वह्न्यप्युप-
 पतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनग्रन् पारायणैः पूती
 भवति (२)

अथ याचिकदोषाणां प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्राश्लीलभाषणे
 प्रायश्चित्तमाह— काहलमिति । ‘काहलम्’ अश्लीलं गुह्य-
 भाषणादिकम् ‘उक्ता’ कृत्वा, तत्प्रायश्चित्तार्थं ‘दधिक्राव्ण इत्येतत्’
 सामसकृद् ‘गायेत्’ । आहृत्तिविशेषान्यवशे पापलाघवात् सकृ-
 दित्यवगम्यते । अत्रान्तः “सुरभि नो मुग्धाकरत्”—इत्यभिवदति,
 —सुखस्याश्लीलवदनरूपदीर्गन्यपरिहारेण सौरभ्यस्य प्रार्थ्यमाण-
 त्वात् याचिकदोषप्रायश्चित्तार्थत्वं मम्य युक्तम् ॥

अथ निष्ठुरभाषणे प्रायश्चित्तमाह— परुषमुक्तेति । ब्राह्मण-
 गुर्वादोनां विशेषस्याभिधास्यमानत्वात्तदतिरिक्तं ‘परुषं’ निष्ठुरं

‘उक्ता’ तीक्ष्णं भाषित्वा ‘इदंविष्णुरित्येतद्’ गायेत् । इतरत्र दारुणवादे आहवृत्तित्रित्वविधानात् तदपेक्षयास्य निष्कृष्टत्वादेक-
वारावृत्तिरिति गम्यते ।

अथ ब्राह्मणवादे प्रायश्चित्तं माह— ब्राह्मणं मिति । ‘ब्राह्मणं’
निष्ठुरम् ‘उक्ता’ इदंविष्णुरित्येतदेव ‘त्रिः’ त्रिवारं गायेत् ।

अथ भ्रातादीनां वादे प्रायश्चित्तं माह— भ्रातरं मिति ।
‘भ्राता’ अग्रजः, ‘मातुलः’ मातृभ्राता, ‘पितृव्यः’ पितृभ्राता,
‘इति’-शब्दः प्रकारवचनः, एतान् तत्प्रकारानन्यांश्च श्वशुरादीन्,
‘गुरुजातीयान्’ गुरुः पिता, तज्जातीयान् तत्समगौरवादित्यर्थः ।
तान्निष्ठुरं मुक्ता ‘प्रसाद्य’ तानेव क्षमाय्य ‘पक्षिणीम्’ उभयतोऽपि
अहर्लक्षणपक्षद्वयोपेतां ‘रात्रिं सुपोथ्य’ ‘तवाहम्’-‘इति’ अस्याः
‘प्रथमं’ साम ‘एकविंशतिकृत्वः’ आवर्त्तयेत् ।

अथोपाध्यायादीनां परुषवचने प्रायश्चित्तं माह— उपाध्याय
मिति । उपाध्यायशब्दः महागुरुणा माचार्यपितामहादीनां
मुपलक्षणार्थः । एतां ‘मातरं’ ‘पितरं’ च ‘इत्येतेषु’ विषयेषु भ्रातृ-
व्यवदप्रियं माचरित्वा ‘त्रिरात्रं मुपवसेत्’ उपोथ्य ‘एतस्यैव’ तवाह
मिति वर्गस्य ‘अन्य’ साम, एकविंशतिकृत्वो गायेदित्यनुपज्यते ॥

अथाध्ययनानर्हाध्यापने प्रायश्चित्तं माह— अनध्याप्य मिति ।
शास्त्रनिषिद्धः कुण्डगोलकादिः ‘अनध्याप्यः’ तम् ‘अध्याप्य’ ‘सप्त-
रात्रं मुपवसन्’ उपोथ्येत्यर्थः । तदन्ते ‘सदा गाव इति’ ‘एतत्’
साम एकविंशतिकृत्वो ‘गायेत्’ । केचनान्न पूर्वोक्तनियमे चोप-
वसन्निति शब्दश्रवणादिहितोपवासदिवसेष्वेव नित्यनैमित्तिका-
विरोधेन विहिते सामनी गातव्ये इत्याहुः ।

अथायाज्ययाजने प्रायश्चित्त माह— अयाज्येति । ‘अयाज्यः’ शास्त्रनिषिद्धत्वेन याजयितुं मनर्हः । तथापि अयज्ञियं यो ज्ञात्वैव दक्षिणार्थं याजयति, पूर्वं मन्नात्वा याजयित्वा पश्चात्लोकनिन्दया वा जानाति, स उभयरूपो याजकः अयाज्ययाजनदोषापनुत्तये स्वीकृतगवादिदक्षिणास्यज्ञा ‘मास’ मासपूर्तिपर्यन्तं ‘चतुर्थे काले भुञ्जानः’ प्रथमदिने उपवासं कृत्वा द्वितीयदिवसरात्रि-चतुर्थः कालः, तस्मिन्, चारलवणपरित्यागेन नियतं भोजनं कुर्वन् ‘कानी इत्येतत्’ साम ‘गायेत्’ नित्यकर्माविरोधेनेति ।

अथामेध्यदर्शनघ्राणयोः प्रायश्चित्त माह— अमेध्येति । मार्गे गच्छन्नकामतः ‘अमेध्यदर्शने’, ‘अमेधघ्राणे’ च सम्भाविते ‘ये ते पत्या अधो दिव इति’ एतत्सकृद्भायेत् । कामतश्च त्रिवारं गायेदित्युद्देत ।

अथाभोज्यभोजनामेधघ्राणयोः प्रायश्चित्त माह— अभोज्येति । ‘अभोज्यम्’ उच्छिष्टं निन्दितान्नं च, तस्य भोजने,— ‘अमेध्य’ सूत्रपुरीषादि, तस्य प्राशने वा सम्भाविते; एतद्दुष्टान्नस्याप्युपलक्षणम् । ‘निष्पुरोषीभावः’ तदुभयापगमाय विरेकादि कार्यम् । तथा कृत्वा ‘त्रिरात्रावरं’ त्रिरात्रं नैव अवरं जघन्यं यस्मिन् काले तदनु, ततोऽधिकं वा भुक्तप्रागितानुगुह्येन यथारात्रि, ‘उपवसन्’,— तेषु सदा ‘एतो न्विन्द्र मिति’ एतस्य वर्गस्य ‘पूर्वम्’ प्रथमं ‘सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्’ शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्त माह— बह्वनीति । ‘उपपतनीयानि’ उपपातकानि गोवधप्रात्यतादीनि, तानि ‘बह्वनि’ कृत्वा, ‘अन-अन्’ ‘त्रिभिः पारायणैः’ त्रिवारपारायणैः ‘पूतो’ भवतीति ॥ (२)

(মনোনীতভাষণাদির এবং উপশাস্তকসমূহের প্রারম্ভিক)

‘মনোনীত ভাষণ করিয়া তাহার প্রারম্ভিকের তত্ত্ব ‘নদিকাবর্ণো-
অকাবিন্দু’ নাম গান করিবে। কইভাষণ করিয়া ‘ইনং বিষ্ণুবিচ-
কমে’ নাম গান করিবে। এই কইভাষণ ভাষণের প্রতি হইলে,
এ নামই বারম্বার * গান করিবে। জ্যেষ্ঠমাতা, মাতুল, পিতৃব্য
প্রভৃতি গুরুগণের মধ্যে কাহারও প্রতি কই ভাষণ করিলে, তাঁহাকে
প্রদত্ত করিয়া পশ্চিমী † রাত্রি উপবাস করত ‘তবাহং নোন
রারণে’ এই কওমূলক প্রথম নাম ‡ একবিংশতিবার গান করিবে।
উপাধ্যায়, মাতা, পিতা ইহাদিগের বিয়োগে ঐকপ হইলে ত্রিরাত্র
উপবাস করত এই কওমূলক নামগুলির অন্তিমটি একবিংশতিবার
গান করিবে। যাহাকে অধ্যয়ন করাইতে নাই, তাহাকে অধ্যয়ন
করাইয়া নওরাত্র উপবাস করত ‘নদা গাবঃ শুচনো বিশ্বধারয়ঃ’
এই কওমূলক নাম গান করিবে। যাহাকে যজ্ঞন করাইতে নাই,
তাহাকে যজ্ঞন করাইলে প্রাণ-নক্ষত্র ত্যাগ করিয়া এক মাস চতুর্থ
কালে ভোজন করত ‘কানী’ এই নামটি গান করিবে। পথে বা
অন্যত্র ইচ্ছাপূর্বক মূত্র পুদীষাদি অস্পৃশ্য বস্তু দেখিলে ‘যে তে পদ্মা
অধো দিবঃ’ এই ককে শ্রুত নামটি গান করিবে। অস্পৃশ্য বস্তুর
আত্মাণ-গ্রহণেও ঐকপ। শাস্ত্রনিষিদ্ধ অন্ন ভোজন করিলে বা
অস্পৃশ্য বস্তুর আদ গ্রহণ করিলে বেচক ঔষধাদির দ্বারা মলভাও
পবিত্র করিয়া, অনান ত্রিরাত্র উপবাস করত ‘এতো বিশ্বঃ’ §

* এখানে বারম্বার বলিতেই পূর্ববাক্যে এক এক বার বুঝাইতেছে।

† উভয় পার্বে পঞ্চমধ্যরূপ পূর্ণোক্তর দিনময়বিশিষ্ট যে রাত্রি, তাহাই
পশ্চিমী অর্থাৎ হুখোদয়াবধি পর দিন সূর্যাস্ত পর্যন্ত ৩৬ ঘণ্টা।

‡ এই ককে গেরগানে পাঁচটি নাম দেখাযায়, তন্মধ্যে এখানে প্রথমটি।

§ এ কওমূলক গের গানে দুইটি মাত্র নাম আছে।

এই মহামূলক পূর্ব গামটি ঐ দ্বিরাত্র অহর্নিশ অধ্যয়নের দ্বারা
এক মহত্ববান ন-স্বব আর্হতি সম্পন্ন করিয়া বিশুদ্ধ হইবে ॥

যে কোন উপপাতক করিয়া অভুক্তাবস্থায় খীয়াখাটি আদ্যস্ত
বারত্ৰয় পারাষণ করিলেই পবিত্র হইবে ॥ (২)

সুরাং পীত্বা সংবৎসর মষ্টমে কালে ভুজ্ঞানো
যত্পাখ্যোঃ সম্ভবেদবাঙ্নাভ্যুর্হুজ্ঞানু পরিহিতস্তিরজ্জ
উপস্পৃশৎ স্তথা রাত্রৌ স্থানাশনাভ্যাং পবিত্রং ত
দ্ব্যুত্তরেণাহোরাত্রাণি জপন্ গ্রামদ্বারে স্থানাশন-
ভোজনানি যত্র লভেত্ তত্র বসেন্ন প্রবসেত্ স্বকর্মে-
ণাভিভাষিত চতুর্দশাং ব্রাহ্মণানা মগ্নতঃ প্রাগ্নীয়াদ্
গ্রামদ্বারস্যৈবাগ্নত আবশ্যকায়াভিক্রামেদতো ঽন্যথা
শঙ্করম্ পূর্ণং সংবৎসরে তৈলং লবণং চুর মগ্নিং গাং
বীজানীত্যালব্ধবন্ত ব্রাহ্মণা ব্রূয়ুঃচরিতং তবেত্যোম্
ভো ইতি ব্রূয়াৎ সপ্তাবরান্ সপ্ত পরান্ হন্যনৃতং
চরিতং তব সুচরিতং তবেত্যোম্ ভো ইতি ব্রূয়াদত
জহঁ কেশশ্মশ্রুয়োমনম্বানি বাপয়িত্বা ঽহতং বসনং
পরিধায় ব্রাহ্মণান্ স্তুতি বাচয়িত্বা পূতৌ ভবত্যে-
তেন কল্পেণ ভূগাছা পূর্ব মেতেন ব্রহ্মহা শুদ্ধাশুদ্বীয
সুত্তর মেতেন সুবর্ণস্নেনোঽপি ত্রিপৃষ্ঠ মিত্যপি ত্রিপৃষ্ঠ
মিতি (৩) ॥ ৫ ॥

अथ सुरापाने प्रायश्चित्त माह— सुरा मिति । ‘सुरा’ सकृत्
‘पोत्वा’ तत्रायश्चित्ताय ‘संवत्सरं’ संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तम् ‘अष्टमे
काले’ भुञ्जानः चारुलवणादिवर्जनं भोजनं कुर्वन् । तस्यैव
नियमं उच्यते— ‘पाण्योः’ उभयोः ‘यत्’ यावदन्नं ‘सम्भवेत्’,
तावदेव भुञ्जानः । ‘अवाङ्नाभि’ नाभेरधस्तात्, ‘जङ्घाजानु’
जान्वोरुपरि ‘परिहितः’ आच्छादितः, लज्जापरिहारार्थं गोप-
नीयम्प्रदेश माच्छादयेत् । न तु शीतादिवारणायोत्तरीयादिकं
मपि दध्यादित्यर्थः । ‘अङ्गः’ अहनि ‘विरुपसृग्गन्’ विषवण-
स्त्रानं कुर्वन् ‘स्थानासनाभ्यां’ नियताभ्यां युक्तः सन्, ‘तिष्ठेदहनि
रात्रावामीत’ न कदापि शयीतेत्यर्थः । ‘पवित्रन्त इति’ द्वयोः
‘उत्तरेण’ साम्ना ‘अहोरात्राणि’ सर्वदा ‘जपन्’ जपग्रहणात्
उपांशु गायन्, ‘ग्रामहारे’ ग्रामनिर्गमनप्रदेशे कुट्यादि कृत्वा
‘वसेत्’ । शीतातपवर्षाणि सहेतेत्यवचनात्तत्परिहाराय कुट्यादि-
रर्थसिद्धः । ‘स्थानासनभोजनानि’ ‘यत्र’ ग्रामे ‘लभेत्’ लभते,
‘तत्र’ वसेत् । ‘न प्रवसेत्’ ग्रामान्तरगमनं न कुर्यात् । ‘स्व-
कर्मणा’ स्वानुष्ठितेन सुरापानेन कर्मणा ‘अभिभाषेत’ वदेत्
अन्यान् प्रति, कृतं पापं प्रख्यापयेदित्यर्थः । “कृत्वा पापं न
गूहेत तद् गुह्यमानन्तु वर्धते । पापं प्रख्यापयेत्पापात्”—इत्यादि-
स्मरणात् ० । तथा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेऽपि सङ्कीर्तनं सुक्तम्—
“शिरःकपालजीवी भैक्षाशी कर्म चोदयन्”—इति १ । अष्टमे काले
भुञ्जानः यत्पाण्योः सम्भवेदित्युक्तं भोजनं तदष्टमे काले ‘चतुर्णां’

० ‘सुरापानेनादुतापेन तपसाध्यनेन च । पापहन्मुच्यते पापापघा दानेन चापदि’—
इत्यादयः म० सं० ११. २२०—२२० ।

१ ‘शिरःकपाली भजवान् भिक्षाशी कर्म चोदयन्’—इति याज्ञ० सं० १ २४२ ।

ब्राह्मणानां मयतः प्राप्नोयात्'; तदपि 'ग्रामहारस्यैवाग्रतः'
 कुर्यात्; नैकाकी कदाचिदपि भुञ्जीतेत्यर्थः। 'आवश्यकाय' अवश्य-
 कर्तव्याय मूत्रपुरीषोत्सर्गाय 'अभिक्रामेत्' स्थानाद्विचलेत्;
 अन्यथा नाभिक्रामेत्। तदेवाह—“अतोऽन्यथा” मूत्रपुरीषो-
 त्सर्गादन्यथा गमने सति 'शङ्ख' तद्वसनं, कामचाराय कृत-
 मित्यन्यैः शङ्खनीयम्भवति। 'पूर्णं संयत्सरे' उक्तनियमेन संव-
 त्सरे पूर्णं, तैत्तिरीयब्राह्मणान्तानि षट् द्रव्यानि 'आलम्ब्यवन्त' सम्पा-
 दितवन्त मेन 'ब्राह्मणाः' अपरिमिताः 'ब्रूयुः'। किं मिति तदु-
 च्यते—'चरितं तवेति' त्वया चरणीयं व्रतं किं सम्यक् चरितम्?
 इति। तैत्तिरीयः स च 'ॐ भोः'—'इति' प्रतिब्रूयात्। ओ मित्य-
 ङ्गीकारे। हे महान्तः! युष्माभिर्यत्पृष्टं, तत्तथा सम्यक् कृत-
 मिति तत्स्यार्थः। एव सुक्तवन्तं पुनर्ब्राह्मणा ब्रूयुः। किं मिति
 तदुच्यते—'तव चरितं' प्रायश्चित्ताचरणं, यदि 'अनृतम्' उक्त-
 नियमरहितञ्चेत् तर्हि 'सप्तावरान्' अधमान् पुत्रपौत्रादिसन्तानान्,
 'सप्त परान्' उल्लूकान् पिष्टपितामहादीन्, 'हन्ति' नाशयति;
 अतः 'तव सुचरितम्' ? 'इति'। तैस्तथा पृष्टः स पुनः 'ॐ भोः'
 इति ब्रूयात्। 'अत ऊर्ध्वम्' उक्तशपथपूर्वकसम्भाषणादनन्तरं
 नियमकाले प्रवृद्धानि केशश्मश्रुलोमनखानि 'वापयित्वा', 'अहृत'
 नूतनं वस्त्रं 'परिधाय' परित आच्छाद्य, ब्राह्मणान् स्वस्ति
 वाचयित्वा 'पूतः' उक्तदोषादियुक्तो 'भवति' ॥

उक्तं प्रायश्चित्तं भूणहत्याब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयेषु महापात-
 केषु अतिदिशति—एतेनेति। 'एतेन' संवत्सर मष्टमे काले
 इत्यादिना सुरापानोक्तेन 'कल्पेन' नियमविशेषेन 'भूणहाः'
 भूणस्य विद्यावृत्त्यादिभिः श्रेष्ठस्य ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणगर्भस्य वा,

हन्ता, पूतो भवतीति शेषः । जपे तु विगेषः—‘पूर्वे’ पवित्रन्ते
 इत्येतस्माद्दोषाणां जपेत् । सुराकल्पे “पवित्रन्ते इत्युत्तरेण”
 -इत्याहुत्वाद्वा पूर्व मिति प्रथमं पवित्रन्ते इत्येतद्गृह्यते ॥ तथा
 ‘एतेन’ उक्तेनैव ‘कल्पेन’ ‘ब्राह्मणा’ ब्राह्मणजातिमात्रस्य हन्ता,
 पूतो भवति; ‘उत्तर’ ‘शुद्धाशुद्धौघं’ साम च पदार्थं मितेरतायान्वा
 विगेषः ॥ तथा ‘एतेन कल्पेन’ सुरापस्य चोदितेनैव कल्पेन
 ‘सुवर्णस्नेनः’ ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य सुवर्णस्य हर्ता शुद्धो भवति ।
 ‘अभिचिष्टम्’ ‘इति’ एतस्मात् जप्तस्य मितेरतायान् विगेषः ॥
 प्रावृत्तिः समाप्तिद्योतनार्था ० (३) ॥ ५ ॥

इति त्रयोमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 नामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
 पञ्चमखण्डः ॥ ३ ॥

(श्रुतापान, ऊहृडा, दहृडा, अर्धदेव पापेव आशुचिह्न)

श्रुता पान करिणः एकवत्सगर अष्टमकाले बुधपाणिने (अर्थात्
 अश्विनिर मध्ये) यावत् गन्धवे, तावन्मात्रं भोजन करिबे । नाभि
 निम्ने जानुन उपरि मञ्जावस्त्रमात्रं परिधान करिबे । दिवने (प्रातः
 मध्याह्नं ७ नाग) त्रिकालस्नानी हईबे एवं त्राजिते स्नान ७ आगन-
 संयुक्त थाकिबे (अर्थात् एक स्थाने, एक आगने अस्तावधि उदय
 पर्यन्त एकत्राने उपनिष्टे थाकिबे) । गर्कदा ‘पवित्रं ते’ एहि रुदे
 गीत उतर गानगी * ग-श्रव जप करिबे ! येथाने स्नान, आगन ७
 भोजन लाब हईते पाबे, एरूप स्थाने किञ्च आमत्रास्ते कूर्जव

* नैराश्रयं सवार निष क्षरति ; माययिषप्रकरणस्यावसमाह्वानात् ।

† ए इह मूलकं इहेगी गान आहे, ताहाव उतर अत्रां विधीयती ।

নিৰ্মাণ পূৰ্ণক বাস করিবে ! এবান করিবে না (অর্থাৎ ঐ এক বৎসরের মধ্যে গ্রামান্তরে যাইবে না ।) খীয় কুকর্মেণ দ্বারা এই কষ্ট, ইহা সাধাবণের নিকটে প্রকাশ করিবে । চাবিজনা ব্রাহ্মণের সমক্ষে ভোজন করিবে ! মূত্রপুৰীষত্যাগাদি আবশ্যক কার্য্যেব জন্ত গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই বিচরণ করিবে । মূত্র পুৰীষাদির জন্য না হইলে, অথবা গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই না হইলে, গমন শঙ্কনীয় হইবে (অর্থাৎ নিরর্থক গমনে লোকে খেচ্ছাচারের আশঙ্কা করিতেও পারে) । এইরূপে সংবৎসর পূর্ণ হইলে তৈল, লবণ দ্রুৱ, অগ্নি, গো, বীজ (শস্ত্র) এই বট্ বস্তু সংগ্রহ করিলে ব্রাহ্মণগণ ঐ ব্যক্তিকে জিজ্ঞাসা করিবেন,—‘তোমার ব্রত পূর্ণ হইয়াছে ?’ ঐ ব্যক্তি ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া উহা স্বীকার করিবে । পুনশ্চ ব্রাহ্মণগণ বলিবেন—‘তোমার আচরণ যদি ক্লান্তি বা মিথ্যা হয়, তবে পুত্র-পৌত্রাদি সন্ত এবং পিতৃ-পিতামহাদি সন্ত, এই চতুর্দশ পুরুষকে নষ্ট করিবে, অতএব বল,—তোমার এই আচরণ প্রকৃত ?’ পুনশ্চ ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া স্বীকার করিবে । পবে কেশ, শৃঙ্গ, বোন, নখ বপন করাইয়া নূতন বস্ত্র পরিধান করত ব্রাহ্মণগণদ্বারা স্বস্তিবাচন করাইয়া পবিত্র হইবে ।

এই নিয়মে ‘পবিত্রস্তে’ ঋকে গীত পূৰ্ণ নামটি জপ করিলে জগহা পবিত্র হইবে ॥

এই নিয়মে উত্তর শুক্লাশুক্লীয় নাম জপ করিলে ব্রহ্মহু পবিত্র হইবে ।

এই নিয়মে ‘অভি ত্রিপৃষ্ঠম্’ ঋকে গীত নামটি জপ করিলে সুবর্ণচৌরও পবিত্র হইবে (৩) ॥ ৫

আবদ্য ত্রিভাষ্য নামগ্রন্থী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-পঞ্চমধ্যস্তক

যথাস্থ্য বঙ্গাধিবাদ সমাপ্ত ।

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्य हृत्वा मासमुदके वासश्चतुर्थे काले
भोजनं दिवा वहिरा स्याद् व्रतान्ते शुक्रं ते अन्यश्च-
जतन्ते अन्यदित्येतद्भावेदन्यस्य हृत्वा कृच्छ्रं चरन्नयं
सहस्रमानव इति द्वितीयम् (१)

सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तमुक्तम् ; अथ ब्राह्मणस्य हिरण्यव्यति-
रिक्तद्रव्यहरणे प्रायश्चित्तमाह—ब्राह्मणस्य मिति । ‘ब्राह्मणस्य’
गवादिद्रव्यं, ‘हृत्वा’ माससम्पूतिपर्यन्तम् उदकसमीपे वासः
कर्त्तव्यः ; साक्षादुदके मासपर्यन्तं वस्तु मथक्यत्वात् । तथा ‘चतुर्थे
काले भोजनम्’ । तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— दिवेति । दिवा भुक्त्वा ततो
भोजनकालात् परिगणनायां चतुर्थः कालः अपरेदुः रात्रौ भवति ;
“सायं प्रातर्दिजातीना मशनं श्रुतिचोदितम्”—इतिविहितत्वात्,
दिवारात्रियैकैको भोजनकाल इति मन्तव्यः । एवं भुक्तरात्रिकाल
मादिमं कृत्वा ततोयेऽहनि दिवा चतुर्थः कालः । एवं मास-
पर्यन्तं नियममाचरेत् । आकारो विकल्पवाचको वेत्यर्थसमा-
नार्थः ; स च विकल्पो जलसमीपापेक्षः । ‘दिवा’ अङ्गि ‘वहिः’
स्यात् ग्रामादन्यत्र यत्रकुत्रापि वासो भवेत् ; जलसमीपे वेत्यर्थः ।
‘उदके वासः’—इत्यनेनैव ग्रामाद्वहिर्द्वे सिद्धे ‘दिवा वहिः आ स्यात्’
—इति पुनर्विधानेन दिवा वहिर्वा जलसमीपे वा स्यात्, रात्रौ तु
ग्रामे एवेत्यवधार्यते । एवं मासं व्रतं समाप्य तदन्ते ‘शुक्रन्ते
अन्यदितेरतत्’ सामं गायेत् । आहूच्यनुपदेशाच्छतं दशावरमित्यु-
पादेयमिति (५४ पृ०) मन्तव्यम् ॥

অথ 'ব্রাহ্মণব্যতিরিক্তস্য দ্রব্যাপহরণে প্রায়শ্চিত্ত মাহ—
অন্যস্যেতি । 'অন্যস্য' ব্রাহ্মণব্যতিরিক্তস্য কিञ্চিদ্বাদি ধনং 'হৃত্বা'
তদপনুত্তয়ে 'কৃচ্ছং' প্রথমোক্তং প্রাজাপত্যং 'চরন্' তেষু চরণাদি-
দিবসেষু 'অয়ং সহস্রমানবঃ'—'ইতি' অস্য 'দ্বিতীয়' সাম
গায়েত্ ॥ (১)

(অশ্বাদিহরণেব প্রায়শ্চিত্ত)

অশ্বাদি হরণ করিয়া এক মাগ কাল জলগমীপে বাগ করিবে,
চতুর্থকালে ভোজন করিবে, দ্বিদান্ডে এবং আগ্নেয় বাহিরে
ভোজন করিবে । এইরূপে একমাগকাল অত্যন্ত হইলে 'শুরুন্তে
অন্তন্ যজতং তে অন্তন্' এই শ্লোকে উৎপন্ন গান গান করিবে ।
ব্রাহ্মণাতিরিক্ত বর্ণের দ্রব্য হরণ করিয়া কৃচ্ছ্র অত আচরণ করত
'অয়ং সহস্রমানবঃ' এই শ্লোকে শ্রুত দ্বিতীয় গান গান করিবে ॥ (১)

গুরুদারান্ গত্বা সুরাপকল্যেণাক্রানিত্যেতদ্ধায়েদ্
ব্রাহ্মণদারান্ গত্বা ত্রীন্ কৃচ্ছ্রাণ্শ্চরন্ ব্রহ্ম
জ্ঞান মতি পূর্ব অন্যস্য গত্বা কৃচ্ছ্রং চরন্নরল্যো-
রিত্যেতচ্চূদ্রাং গত্বা ত্রিরাত্র সুপবসন্নিডা মগ্ন ইত্যে-
তদকালে দারানুপেত্য ত্রীন্ প্রাণায়ামানায়স্য কয়া-
নায়া দ্বিতীয় মাবর্ত্তয়েদ্ (২)

অথ গুরুদারগমনে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— গুরুদারানিতি । 'গুরু-
দারান্' উপনয়নাদিকং কৃৎবা বেদং প্রযচ্ছতি যঃ স গুরুঃ । তথাচ
স্মর্যতে— "স গুরুয়ঃ ক্রিয়াং কৃৎবা বেদ মস্মৈ প্রযচ্ছতি"—ইতি ।
তস্য ভার্য্যা গত্বা 'সুরাপকল্যেণ' সুরাং পোত্বা সংবৎসর মিত্বাদিনা,

स्वस्तिवाचयित्वेतत्तदन्तेन (६० पृ०) कल्पेन चरन्, पवित्रन्त
इतरत्तरस्य स्थाने 'अक्रांक्षमुद्रः-इतेतत्' साम 'गायेत्' ॥

अथ ब्राह्मणदारगमने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणदारानिति ।
'वीन् कृच्छान्' कृच्छातिकृच्छकृच्छातिकृच्छाख्यान् "अघातस्त्रीन्
कृच्छान् व्याख्यास्यामः"—इत्यादिनोक्तान् (१६ पृ०) । स्पष्ट
मन्यत् ।

अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दारगमने प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति ।
'अन्यस्य' अत्रान्यशब्देन ब्राह्मणस्योक्तत्वात् शूद्रस्य वक्ष्यमाणत्वात्
राजन्यवैश्यजातीयो विवक्ष्यते । तस्य भार्या 'गत्वा' 'कृच्छ' प्राजा-
पत्याख्य 'चरन्' 'अरण्योरित्येतत्' साम गायेत् ; कृच्छसमाप्ति-
पर्यन्तं नित्यकर्माविरोधेनेत्यभिप्रायः ।

अथ शूद्रदारगमने प्रायश्चित्त माह— शूद्रा सिति । स्पष्टोऽर्थः ।
पर्वादुपवासदिवसेष्वेव गमननिवृत्तिः, सा च नापेक्ष्यते ।

अथ स्वभार्याया मेव गमने प्रायश्चित्त माह— अकालइति ।
'अकाले'— अकाली द्वेधा सम्भवति,—ऋतुकालव्यतिरिक्त एकः,
ऋतुकालेऽपि पर्वादिनिषिद्धकालात्मके निषिद्धो द्वितीयः ; "पर्व-
वर्जं व्रजेद्द्वीमानितिस्मृतेः । तस्मिन् स्त्रियं गत्वा 'वीन् प्राणायामान्'
कृत्वा 'कया नः'-इत्यस्या 'द्वितीय' साम 'आवर्त्तयेत्' ॥ (२)

(ऋक्षादिगमनेन प्राशङ्कितम्)

ऋक्ष-दाव-गमने सूत्रापानेन नियमे 'अक्रान्' एहे श्लोके गीत
गान गान करिबे । ब्राह्मण-पत्नी गमन कविद्या कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र,
कृच्छ्रातिकृच्छ्र एहे कृच्छ्रत्रय आचरण कविद्या 'ब्रह्म जजानम्' श्लोके
गीत, पूर्व गानगि गान करिबे । तदन्तेन दाव-गमने कृच्छ्रगात्र
कविद्या 'अवगोः' एहे श्लोके गीत गान गान करिबे । शूद्रा-गमने

द्वित्रांश उपवाज करत 'देड़ा मधे' एहे श्लोक गीत गान गान करिवे । गमननिषिद्धकाले श्रौशपद्मीगमने आगाशमय करिग 'क्या नः' एहे श्लोक गीत द्वितीय गान बार बार गान करिवे ॥ (२)

ब्राह्मणाद् वार्धुपिं हृत्वा चीन् कृच्छ्रां चरन्
ब्रह्मजज्ञान मित्युत्तर मन्यस्य हृत्वा कृच्छ्रं चरन्नु हि
त्वा सुतं सोमेत्यनु हि त्वा सुतं सोमेति (३) ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणाद् हृदिरूपर्णादाने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणा-
दिति । 'ब्राह्मणाद्' उत्तमवर्णात् 'वार्धुपिं' हृष्या प्राप्तं धनं
'हृत्वा' गृह्यत्वा, तत्प्रतीकाराय 'चीन्' पूर्वोक्तान् 'कृच्छ्रम्' 'चरन्'
'ब्रह्म जज्ञान मित्युत्तर' साम गायेत् ।

अथ क्षत्रियादेर्बृद्धिद्वरणे प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति ।
'अन्यस्य' ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियादेरनुत्तमवर्णस्य बृद्धिप्राप्तं
धनं 'हृत्वा' पूर्वोक्तं 'कृच्छ्रं' चरन् 'यतु हि त्वा'—'इति' एतत् साम
गायेत् ॥ अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (३) ॥ ६ ॥

इति श्रोमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये द्वादशोऽध्याये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(दार्क्यूषि अक्षणेन आशुकिट)

आशुकेन निरुद्धे दार्क्यूषि (शुभ) अक्षण करिग। कृच्छ्रद्वय करत
'द्वय जज्ञानम्' एहे श्लोक गीत द्वितीय गान गान करिवे । उदति-

त्रिरु वर्णन निरुद्धे दार्द्धि एवम करिवा इन्द्रमात्र आचरण करत
'अनु हि वा मृतं नोम' एवै इन्दे गौत नाम गान करिबे (७) ॥ ७

आरमथ त्रिसत्रादह नामश्री छट्टोचार्योव कृत्,
नामविधान आरमथ एवमाधार-वर्तव्येव
दशकुर दशभवाद समीक्ष ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

राज्ञः प्रतिगृह्य मास सुदके वसन् दिवा भुञ्जानो
महत्तत्सोमो महिपञ्चकारित्येतद्भायेदन्यस्याप्रतिया-
ह्यस्य कृच्छ्रं चरणस्त्रिकद्रुकेष्वित्येतददत्तादान एक-
रात्र सुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (१)

अथ राजप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— राज्ञ इति । 'राज्ञः'
प्रजापालनादिस्वधर्मोपेतस्य क्षत्रियस्य धन मनापदि 'प्रतिगृह्य'
गो-हिरण्यादि लब्धा विहितकल्पश्चेत् । आपद्यभ्यनुज्ञा स्मर्यते
—“राजधन मन्विच्छेच्छंगितः स्नातकः क्षुधा”—इति । शिटं
स्यटम् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तस्याप्रतिग्राह्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह
—अन्यस्येति । 'अन्यस्य' अप्रतिग्राह्यस्य स्मृतिषु यस्य प्रतिगृह्यो
निन्दितस्तस्य जनस्य रजतव्यतिरिक्तं धनं प्रतिगृह्य 'कृच्छ्रं' प्राजा-
पत्यं 'चरन्', तद्विवसेषु 'त्रिकद्रुकेष्वित्येतत्' साम गायेत् । अत्रा-
प्यनापदि मन्तव्यम् ; आपद्यभ्यनुज्ञानात् । तथाहि—

‘আপহৃতঃ ন প্রগৃহ্ণন্ ভুজ্জানোঽপি যতস্ততঃ ।

ন লিপ্যেতৈনসা বিপ্রো জ্বলনাকাসমো হি সঃ ॥’—ইতি স্মৃতিঃ ॥

অথ অদত্তাদানি প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অদত্তেতি । অদত্তস্য স্বামিনঃ সন্নিধৌ দক্ষিণ্যাদিনা তেনাপ্রতিপিহস্য ধনস্বাদানি ঽপশ্যতো হরণে তু চৌর্যাत्मকত্বাৎ স্তেনপ্রায়শ্চিত্তং দ্রষ্টব্যম্ । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥ (১)

(ব্রাহ্মপ্রতিগ্রহাদিহি প্রাশ্চিত্ত)

ব্রাহ্ম-দত্ত প্রতিগ্রহে এক মাস কাল জল-গমীপে বাস করত, দিবাভোজী হইয়া ‘মহন্তং গোমো মহিষশ্চকার’ এই ঋকে গীত গান গান করিবে । অন্যত্র প্রতিগ্রহে কৃষ্ণ আচরণ করিয়া ‘ত্রিক-জ্জকেবু’ এই ঋকে গীত গান গান করিবে । অদত্ত বস্তু ইচ্ছাপূর্ব্বক গ্রহণ করিলে এক বাত্র উপবাস করত ‘অগ্নিস্থিথেন’ এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গামগী গান করিবে ॥ (১)

ব্রাহ্মণায়াবগূর্য্য প্রাণং গায়েন্নিহত্যাপানং শোণিতে
চরতি প্র সোম দেবযীতয ইতি দ্বিতীয়ং (২)

অথ ব্রাহ্মণায়াবগূরুণ-তাড়ন-লৌহিত্যোত্পাদনেষু প্রায়শ্চিত্ত মাহ— ব্রাহ্মণায়েতি । ‘ব্রাহ্মণায়’ ‘অবগূর্য্য’ হস্তদণ্ডাদুদ্যমনং কৃत्वा প্রাণাস্ব্য’ সাম গায়েত্ । দেহে শোণিতে চরতি সতি ‘প্র সোম দেবযীতযে’—‘ইতি’ অস্য ‘দ্বিতীয়’ গায়েত্ ॥ (২)

(ব্রাহ্মণগমনাশ্চিহ্ন প্রাশ্চিত্ত)

ব্রাহ্মণকে আঘাত করণার্থ দণ্ডাদি উত্তীর্ণ করিলে বা হস্তো-পান নাহি করিলে ‘প্রাণ’ নামক গান গান করিবে । ব্রাহ্মণকে আঘাত করিলে ‘অপান’ নামক গান গান করিবে । যদি ব্রাহ্মণের

गाय्ये एकप आवात इय ये तांशते गोगितीपात दृष्टे इय, तांश
इहेने 'अ गोम देव वीतये' अहे अके गीत द्वितीय गांगटि गान
रुद्रिदे ॥ (२)

राजन्यवैश्यौ सवनगतौ हत्वा ब्राह्मणः स्व-
कल्पेन शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं शूद्रं हत्वा द्वादशरात्र
मुपवास उदके च वासो ऽयन्त इन्द्र सोम इति
द्वितीयं गां हत्वा द्वादशरात्र मुपवास उदके च
वासो वयङ्ग त्वासुतावन्त इति द्वितीय मन्यत् प्राणि
हत्वैकरात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (३)

अथ सवनस्वराजन्यवैश्ययोर्हनते प्रायश्चित्त माह— राजन्य-
वैश्याविति । 'सवनगतौ' सूर्यते सोमो यत्रेति सवनं सोमयागः, तं
प्राप्तौ, सोमयाजिनौ तौ 'हत्वा', ब्राह्मणः 'स्वकल्पेन' स्वविधिना
उक्तेन "मास मुदके वासयतुर्थे काले भोजनं दिवा बहिरा स्यात्"
— इत्युक्तकल्प मनुष्याय (६५ पृ०), तदन्ते 'शुक्रन्ते'-इत्येतस्य
स्थाने 'शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं' दशावरं शतकृत्वो गायेत् ॥

अथ शूद्रहनने प्रायश्चित्त माह— शूद्र मिति । 'शूद्रं' चतुर्थ-
वर्णं 'हत्वा' 'द्वादशरात्र मुपवासः', तेषु दिनेषु 'उदके वासय',
'अयन्त-इन्द्रेत्यस्य 'द्वितीयं' नित्यकर्माविरोधेन गानं कर्त्तव्यम् ॥

अथ गोवधे प्रायश्चित्त माह— गा मिति । 'गां हत्वा' तत्स्वा-

० स्वविधिनेति । स्व' धनम् ; ब्राह्मणधनहरणविधिनेत्यर्थः (६४ पृ०) । अक-
श्मते तु 'ब्राह्मणः' ब्राह्मणश्चाति 'स्वकल्पेन' स्वविधिनियमैर्नैव तार्थः (६० पृ०), सवनगतौ
राजन्यशूद्रावपि ब्राह्मणतुल्याविति भावः । अतएव ब्राह्मणवधे यदुक्तं शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं,
तदेवैवापीति सुधीर्भाष्यम् ।

মিনে স্ন্যাম্ দত্ত্বা 'দ্বাদশরাত্র সুপবাস উদকে বাসস্ব' । 'বয়ং ঘ
ত্বা সুতাবন্তঃ'—'ইতি দ্বিতীয়ম্' । স্পষ্টার্থ মন্যত্ ॥

অথান্যপ্রাণিবধে প্রায়শ্চিত্ত মাছ—অন্যদিতি । অন্যপ্রাণীতি
গোব্যতিরিক্ত মজাদিক সুচ্যতে । স্পষ্ট মন্যত্ ॥ (১)

গোমদাকী ঋত্বিয় বা বৈশ্যাকে হত করিয়া ব্রাহ্মণ-বধ নিয়মে
(অর্থাৎ ব্রাহ্মণজাতির বধে যেরূপ নিয়ম বলা হইয়াছে (৬৪ পৃষ্ঠে),
সেই নিয়মে 'শুদ্ধাশুদ্ধীয়' নামক দ্বিতীয় গাং জপ করিবে । শূদ্র-
হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জলগমীপে বাস করিবে ; এবং ঐ
দ্বাদশদিন 'অয়ং ত ইহং গোমঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গাং গান
করিবে । গো-হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস কবত জল গমীপে বাস
করিবে , এবং ঐ দ্বাদশ দিন 'বয়ং বা সুতাবন্তঃ' এই ঋকে গীত
দ্বিতীয় গাং গান করিবে । অন্য কোন প্রাণী বধ করিলে একরাত্র
উপবাস কবত 'অগ্নিস্তিগ্ধেন' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গাং গান
করিবে ॥ (৩)

অবকীর্ণী চীন্ কৃচ্ছ্রাশ্চরন্ পরীতো পিচ্ছতা
সুত মিতি চতুর্থ মাবর্ত্তয়েদেতেন কল্পেন পরিবেত্তা
পরিবিন্দস্ব সোমন্ রাজানং বরুণ মিত্যেতদ্যোনৌ
রৈতঃ সিত্ত্বাগ্নির্মূর্ধা ঘটবতীদ্বিতীয়ং যদিতস্তন্বৌ
মমেতি চ শূদ্রজীবি কাণ্ সেবিত্বোপরন্য চীন্ কৃচ্ছ্রাশ্চ-
রন্স্বক্ৰ মিত্যেতদ্বায়েদ্ বৈশ্যজীবি কায়াং বয়ঃ সুপর্ণা
ইত্যেতদ্রাজন্যজীবি কায়াং পবস্বসোমমধুমাণ্ ঋতা-
বেত্যেতদমি ত্বা শুর মিতি বা সদা প্রয়োগো ব্রাহ্মণ

मन्वृत मभिगस्य तत्पापं प्रतिपद्यते गुह्यं प्रकाशय-
 र्द्द्विभाग् भवत्यग्निस्तिग्मेनेति वर्गं प्रयुञ्जानस्तेन
 तत्तरति तेन तत्तरति (४) ॥ ७ ॥

अथावकोर्षिणः प्रायश्चित्तं मुच्यते—अवकोर्षीति । यो ब्रह्म-
 चारो स्त्रियं मुपेयात् सोऽवकोर्षी । तस्य स्वरूपं ज्ञातुं मन्यन्नाह—
 “खण्डितं व्रतिनां रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणः ।

कामतो नामतः प्राहुरवकोर्षीति तं बुधाः ॥”-इति ।
 स प्रथमोक्तान् (१६ पृ०) ‘चोन् छच्छ्रंश्चरन्’ तेषु कालेषु ‘परोतो’
 पिच्छता सुत मिति चतुर्थं मावर्त्तयेत्-इति ॥

अथ परिवेत्तृपरिविन्दयोः प्रायश्चित्तं भाह—एतेनेति ।
 अयजे अविवाहिते सति योऽनुजो जायां विन्दते, स परिवेत्ताः;
 तदग्रजः परिविन्दः । तावुभावपि ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन ‘कल्पेन’ चरन्तौ
 सन्तौ ‘सोमं’ राजानं मितेयतत् गायेताम् ॥

अथायोनौ रेतःसेके प्रायश्चित्तं भाह—अयोनाविति ।
 ‘अयोनौ’ योनिव्यतिरिक्ते वा प्रदेशे ‘रेतः’ सेचयित्वा तत्प्राय-
 श्चित्ताय स्नात्वा ‘अग्निर्मूडादोनि चीणिं सामानि गायेत् ॥

अथ शूद्रोपजीवने प्रायश्चित्तं भाह—शूद्रजोविका मिति ।
 शूद्रं प्रभुं सेवित्वा तद्वत्तेन धनेन यदुपजीवनम्, सा शूद्र-
 जोविका * ; तां ‘सेवित्वा’ प्राप्य, ततः कदाचिद् ‘उपरम्य’ कष्टं
 मित्युपरतो भूत्वा ‘चोन् छच्छ्रंश्चरन्’ ‘चक्रं मितेयतत्कामं गायेत् ॥

अथ वैश्वचत्रिययोराह—वैश्येति । उभयत्रापि उपरम्य

* ‘शूद्रजोविकाम्’ शूद्रस्य विहितो जीविका सेवादिका मित्याशङ्कम् ।

ତ୍ବୀନ୍ ଶୁଚ୍ଛାନିତେତତ୍ତମାନम् । ଚତ୍ବିତ୍ବିପଦେ ବିକଳ୍ୟ:—‘ପବସ୍ତ
ସୌମନ୍’-‘ଅଭି ତ୍ବ’ ମେଘମ୍—ଇତ୍ୟେତୟୋରନ୍ୟତରତ୍ ଗାଥେତିତି ॥

अथ शूद्रादिजीविकासु कृच्छ्रत्रयं गानं च विहितम्, तस्य
कः कालः? इति जिज्ञासाया माह— सदेति । चक्रादीनां साम्नां
तत्रायश्चित्तकालेषु ‘सदा’ नित्यनैमित्तिकानुगुण्येन प्रयोगः कार्यः ॥

अथ ब्राह्मणमिथ्याशस्तिगुह्यप्रकाशनयोः प्रायश्चित्तं विवक्षु-
स्तत्करणे दोषबाहुल्यं यावयति— ब्राह्मण मिति । ‘ब्राह्मणम्’
अनागसम् ‘अवृतम्’ अयथार्थम् ‘अभिषस्य’ ब्रह्महत्यादीनि
समारोप्य शंसनं कृत्वा, तस्य यत्पाप मस्ति, स्वयं तद्वाग् भवति ।
तथा ‘गुह्यम्’ अन्यैरविदितं ब्राह्मणस्य पातकादिकं परेभ्यः
‘प्रकाशयन्’ तत्कृतस्य पापस्यार्द्धं स्वयं प्राप्नोति । एतदुभय मपि
निन्दित मित्यर्थः । अथ तयोः प्रायश्चित्त माह— अग्निस्तिग्मे-
नेति । उक्तसामवर्गं मन्वहं ‘प्रयुञ्जानः’, ‘तेन’ प्रयोगेन ‘तत्’
निर्दिष्टं पापद्वयं ‘तरति’ अपापो भवति ॥ अभ्यासः खण्ड-
समाप्त्यर्थः (४) ॥ ७ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अवकीर्णान्निद्र आश्रमिष्ठ)

अवकीर्ण * वाक्त्रि ଢ଼ୁଦ୍ବୟ (ଢ଼ୁଦ୍ବ, ଅତିଢ଼ୁଦ୍ବ, ଢ଼ୁଦ୍ବାତିଢ଼ୁଦ୍ବ)
ଆଚରଣ କରନ୍ତ ‘ପରୀତୋ ନିକଟା ସୁତମ୍’ ଏହି ଶ୍ଳୋକେ ଗୀତ ଚତୁର୍ଥ ଗାମତି
ବାନ ବାନ ଗାନ କରନ୍ତି ।

* ଏ ଦକ୍ଷଜାତୀୟ ଶୈଳୀଗର୍ଗୀନି ଯୋଗେ ଦତ୍ତ ନଈ ଡହ, ତାହାଙ୍କେ ଅବକୀର୍ଣ କହେ ।

পরিবেত্তা এবং পবিবিন্দ*, উভয়ে এই নিয়মে 'গোমং নাজানং বরুণম্' এই ঋকে গীত নাম গান কবিবে।

যোনি ভিন্ন প্রদেশে বেতঃ-সেক করিয়া 'অগ্নিনূর্জা' ঋকে গীত নাম, 'হৃতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় গান এবং 'যদিতন্ত্ৰহোমম' ঋকে গীত নাম, এইনামত্রয় গান কবিবে।

শূদ্রজীবিকা সেবন (দাসত্ব) করিয়া তাহা হইতে উপরত হওত কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ পূর্বক 'চক্রং' এই ঋকে গীত নাম গান কবিবে। বৈশ্যজীবিকা (কৃষ্যাদি) করিয়াও তাহা হইতে উপবত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় করত 'বয়ঃ সুপর্ণা' ঋকে গীত নাম গান কবিবে। রাজন্ত-জীবিকা (শস্ত্রচালনাদি ব্যবসায়) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করত 'পবন্য গোম মধুমা' ঋতাবা' ঋকে গীত নাম অথবা 'অভি ত্যং' ঋকে গীত নাম গান কবিবে। অবি-
ত্তিজীবিকাবিষয়ক প্রায়শ্চিত্তগুলিতে ব্যবস্থাপিত গানগুলি, যাবৎ কাল কৃচ্ছ্রত্রয় কবিবে, তাবৎ নিত্য কার্য্যের অবিবোধে সৰ্বদাই প্রয়োগ করিতে থাকিবে।

ব্রাহ্মণের প্রতি বৃথা দোষানোপ করিলে, সেই পাপ, সেই আরোপকারী প্রাপ্ত হইবে। ব্রাহ্মণের অপ্রকাশিত দোষ প্রকাশ করিলে, প্রকাশয়িতা সেই দোষের অর্দ্ধাংশভাগী হইবে। যথানিয়মে 'অগ্নিস্তিগ্ধেন' এই ঋক্‌মূলক বর্গ (অর্থাৎ নামত্রয়) গান করিলে এই উভয় দোষ হইতে উত্তীর্ণ হইবে (৪) ॥ ৭ ॥

আবশ্য ব্রীহত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাদ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

* অগ্রজ্ঞ ভ্রাতাব বিবাহেব পূর্বে বিবাহকাবী অহুজকে পরিবেত্তা এবং ঐ অগ্রজকে পবিবিত্তি, পবিবিন্ন ও পবিবিন্দ কহে।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

रसान् विक्रीय कृच्छ्रं चरन् घृतवतीद्वितीय
 मुभयतो दन्तान्विक्रीय कृच्छ्रं चरन् को अद्य युङ्क्ता
 इत्येतत् तान् प्रतिगृह्येतेनैव कल्पेन शम्पद मित्येत-
 ददत्तां कन्यां प्रकृत्य कृच्छ्रं चरन्नभ्याख्यो अनात्व
 मित्येतद्गायेत् तां प्रतिगृह्येतेनैव कल्पेन शम्पद
 मित्येतदभ्युदितो भद्रो नो अनिराहुत इत्येतद्गाये-
 दभ्यस्तमितो न तस्य मायया चनेति (१)

अथ रसविक्रये प्रायश्चित्त माह— रसानिति । ‘रसान्’ तैल-
 घृत-दध्यादीन् ‘विक्रीय’ विक्रयं कृत्वा ‘कृच्छ्रं’ प्राजापत्यं ‘चरन्’
 ‘घृतवती’-इत्येतस्य ‘द्वितीय’ गायेत् ।

अथाग्नादिविक्रये प्रायश्चित्त माह— उभयतो इति । ‘उभयतो
 दन्तान्’ अग्नादीन् ‘विक्रीय’ ‘कृच्छ्रं’ पूर्वोक्तं प्राजापत्यं ‘चरन्’
 तद्विषयेषु ‘को अद्य’-‘इत्येतत्’ साम गायेत् ।

अथाग्नादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— तान् प्रतिगृह्येति ।
 ‘तान्’ अग्नादीन् ‘प्रतिगृह्य’ ‘एतेनैव कल्पेन’ छद्धानुष्ठानपूर्वेण
 को अद्वैत्येतस्य स्थाने ‘शम्पद मित्येतद्’ गायेत् । न चात्र प्रति-
 ग्रहशब्दो यावतोऽग्नान् प्रतिगृह्येयादित्यत्रेव दानपर इति मन्त-
 व्यम् । तत्र “प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयत् । स सां देवता
 मार्षत् । स पर्यदोर्यत”-इतिवाक्यक्रमेण तथा निर्णीतम् ; इह
 तु प्रसिद्धपरित्यागे विरोधाभावात् ।

अथादत्तकन्यापगमने प्रायश्चित्त माह— अदत्तां कन्यामिति ।

পিত্রাদিনা 'অদত্তা কন্যা' 'প্রকৃত্য' বিবাহ' কৃত্বা, তদ্রায়শ্চিত্তার্থে 'কঙ্ক' চরন্ 'অস্বাভ্য ইতেরতৎ' সাম গায়েত্ ।

অথ তস্যা এব প্রতিগৃহে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— তাং প্রতিগৃহ্যেতি । 'তান্' অদত্তাং পিত্রাদিনা মন্যেণ প্রদত্তাং বা, বলাদাকৃত্য তাং 'প্রতিগৃহ্য' भार्यात्वेन স্নোক্ত্ব 'এতেন' পূর্বোক্তেন 'কল্যেণ' কঙ্ক' চরন্ 'শম্পদ মিতেরতৎ' গায়েত্ ।

অথাম্যুদিতাম্যস্তমিতযোঃ প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অম্যুদিত ইতি । যস্মিন্ স্তম্বে সূর্যো ঽম্যুদেতি সো ঽম্যুদিতঃ । যস্মিন্ য স্তম্বে সো ঽস্ত মেতি সো ঽম্যস্তমিতঃ । তৌ যথাক্রমং সামনৌ গায়েতাম্ । অত্রাহত্যবশ্যতঃ শতং দশাবর মিতি সামান্যেনোক্তা (৫৪ পৃ০) আহুতির্দ্রষ্টব্য৷ ॥ (১)

(রসবিক্রমাদির প্রায়শ্চিত্ত)

তৈল, ঘৃত, দধি প্রভৃতি রস বস্তু বিক্রয়কারী প্রাজাপত্য ব্রত করত 'ঘৃতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় গাম গান করিবে । যে সমস্ত প্রাণীও উদ্ধাধো উভয় ভাগে দন্ত উপর হইয়া থাকে (মনুষ্যাদি), তাদৃশপ্রাণীও বিক্রয়কারীও প্রাজাপত্য ব্রত সহ 'কো অদ্য যুক্তে' ঋকে গীত গাম গান করিবে । ঐরূপ প্রাণীও প্রতিগ্রহণেও ঐ নিয়মে 'শম্পদন্' ঋকে গীত নাম গান করিবে ।

অদত্তা কন্যা বলপূর্বক হরণ করিলে প্রাজাপত্য ব্রত করত 'অভ্রাতব্যো অনা ইম্' এই ঋকে গীত গাম গান করিবে । দানার্থী-কারীও মতেব বিরুদ্ধে অন্যদত্তা বা স্বয়ংবরা কন্যাকে বিবাহ করি-য়াও ঐ নিয়মে 'শম্পদন্' ঋকে গীত নাম গান করিবে ।

অভ্রাদিত * ব্যক্তি 'ভদ্রো নো অগ্নিলাহতঃ' এই ঋকে গীত

* সূর্যোদয়ের পর পর্যন্ত শযান ।

गान् गानं कर्त्तव्ये । अथारुणित्वा * वाक्कि 'न उगा माद्राजान' श्रुत्वा
गौतं गानं गानं कर्त्तव्ये ॥ (१)

दुष्वःप्रेष्वद्य नो देव सवितरिति द्वितीयं मन्य-
स्मिण्स्त्वनाज्ञाते कथानाया द्वितीयं मावर्त्तयेदग्निदग्धे
घृताक्तान् यवाञ्जुहुयाज्जातः परेण धर्मणेत्येतेनाग्नये
स्वाहेति च मूपिकजग्धे तिलाञ्जुहुयान्न किं देवा
इनीमसीतीन्द्राय स्वाहेति च कूर्चनाश एकरात्र मुप-
वसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयं मन्यस्मिण्स्त्वनाज्ञाते यं
वृचेष्विति द्वितीयम् मनुष्येष्वभिवातेषु घृताक्तानां
यवानां मादृक् जुहुयादग्ने त्वन्नो अन्तम इति चतु-
र्वर्गेण सामान्तेषु स्वाहाकारैरग्नये स्वाहा वायवे
स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहेति च स्नेहवद-
माण्डसं मर्द्धं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा
स्वस्ति हैषां भवति गोष्वभिवातासु घृताक्तानां
यवानां मादृक् जुहुयादा वो राजानं मित्येतेन रुद्राय
स्वाहेति च यावतीर्धूमः स्पृशति स्वस्ति हासां
भवत्यग्नेष्वभिवातेषु घृताक्तानां यवानां मादृक् जुहुया-
दश्वी रथी द्वितीयेनाश्विभ्यां स्वाहेति च यादती
धूमः स्पृशति स्वस्ति हैषां भवति स्वस्ति हैषां
भवति (२) ॥ ८ ॥

अथ दुःस्वप्नप्रायश्चित्तम्— दुःस्वप्नेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथाक्षिसन्दनादिदुर्निमित्ते प्रायश्चित्त माह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ उक्तदुःस्वप्नाद्व्यतिरिक्तनानार्थसूचके अक्षिसन्दनादौ ‘अनाज्ञाते’ अविदितफलयेदे सम्भाविते सति ‘क्यानाया द्वितीय भावर्त्तयेत्’ । आहुतिविशेष्यते— अवर मिति । विराहुतिः जघन्या ; तत्तद्गौरवलाघवानुगुण्येन ततोऽप्यधिकं यथाशक्ति आवर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथ गृहादिदाहे प्रायश्चित्त माह— अग्निदग्धे इति । गृहादावग्निना दग्धे सति ‘जातः परेणेत्येतेन’, ‘अग्नये स्वाहा इति च’ ‘घृताक्तान् यवान् जुहुयात्’ ।

अथाग्निदाहादिना भूपिकदाहे प्रायश्चित्त माह— भूपिकजग्धे इति । एतन्निगदेनैव सिद्धम् ।

अथ कूर्चनाशे प्रायश्चित्त माह— कूर्चनाशे इति । ‘कूर्चनाशे’ दर्भमयासनस्याग्निदाहादिना नाशे ‘एकरात्र मुपवसन् अग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम्’ आवर्त्तयेत् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तगृहोपकरणनाशे प्रायश्चित्तमाह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ कूर्चव्यतिरिक्तगृहोपकरणे ‘अनाज्ञाते’ अज्ञातनाशकारणेन नष्टे भति, उक्तैकरात्रकल्पेन ‘यं वृत्तेष्विति द्वितीयम्’ गार्हेत् ।

अथ पुत्रभृत्यादिमनुष्यपीडने प्रायश्चित्त माह— मनुष्येष्विति । ‘चतुर्वर्गेण’ ; सर्वान्ते स्वाहाकारैक्य मागहा तदिशयति— ‘सामान्तेषु स्वाहाकारैः’—इति ; प्रतिवर्गान्ते स्वाहाकारयुक्तेनेत्यर्थः । ‘अथ अग्नये स्वाहा’—इत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतस्र आज्याहुतीः जुहुयात् । ‘च’-शब्दश्चतुर्वर्गेण संह समुच्चयार्थः । ‘स्नेहवत्’ घृताद्य-

পেতম্, 'অমাম্' মাংসবর্জিতম্ 'অম' 'ব্রাহ্মণান্' চাধরান্ 'ভোজ-
য়িত্বা' তান্ ভুক্তবতঃ 'স্বস্তি' বাচয়িত্বা— অত্র ক্লান্ত্যুতব্রাহ্মণ-
ভোজনস্য পূর্বকালত্বাবগমাৎ পথাৎ উক্তভোম ইতি গম্যতে ।
এবং কৃতে 'এষাং' পুত্রাদোনাং 'স্বস্তি' অবিনাগঃ চেম মিহ भवति ।

অথ গবা মমিধাতে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— গোষমিধাতাস্বিতি ।
স্বপ্ৰায় নেতত্ । রুদ্রস্য পশুপতিত্বাৎ তদমিত্বাচ্চৈ রুদ্রদেবতাক-
মন্ত্বং যুক্তম্ । 'যাবতোঃ' গাঃ হোমায়োঁ 'ধূমঃ সৃগতি', 'আসাং'
'স্বস্তি' भवति' एव । तथाच धूमः प्रवृद्धः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

অথাস্ত্রাভিধাতে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অশ্বেষ্বিতি । সপ্তো
ঽর্থঃ । (২) ॥ ৮ ॥

इति श्रोत्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद्विद्यातोयंमच्छ्वरः ॥ १ ॥

इति श्रोमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रोत्रोरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(ছন্দ্রপ্রাচি দর্শনে প্রাক্ষিত)

ছন্দ্রপ্র দেখিলে 'অদ্য নো দেব নবিতঃ' শব্দে গীত দ্বিতীয় গান
গান করিলে । অন্য কোন অনিষ্টে স্মৃতিত * ইহেনে 'কয়ানা'
শব্দেব দ্বিতীয় গান গান করিলে ।

গৃহাদি দক্ষ হইলে ‘জাতঃ পরেণ’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ মন্ত্রে কতকগুলি দ্ব্যতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে মুষিক দক্ষ হইলে ‘ন কি দেবা ইনীমসি’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক ‘ইন্দ্রায় স্বাহা মন্ত্রে’ তিল হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে কুশানন দক্ষ হইলে একরাত্র উপবাস করত ‘অগ্নিস্থিগ্ধেন’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নাম গান করিবে। দাহাদিতে অন্য কোন বস্তু বিনষ্ট হইলে ‘যং স্বত্রেবু’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নাম গান করিবে। গৃহদাহে বা অন্য কোন প্রকারে পুত্র ভৃত্যাদি ‘আত্ম-পরিজন’ আহত হইলে ‘অগ্নে স্বং নো অন্তম’ এই স্বকে উৎপন্ন, শেষে ‘স্বাহা’-পদযুক্ত, নামচতুষ্টয়ে ও ‘অগ্নয়ে স্বাহা’, ‘বায়বে স্বাহা’, ‘সূর্যায় স্বাহা’, ‘চন্দ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্রচতুষ্টয়ে এক আটক দ্ব্যতাক্ত যব হোম করিবে। অনন্তর ব্রাহ্মণগণকে মাংসভিন্ন স-রস অন্ন ভোজন করাইয়া স্থিতিবাচন করাইবে। এরূপ অনুষ্ঠানে সেই পরিবারের কল্যাণ হইবে।

গাভীপাল আহত হইলে ‘জা বো রাজানমু’ স্বকে গীত নামের শেষে ‘রুদ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া, তাহা দ্বারা এক আটক দ্ব্যতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমের ধূম যাবৎ গাভীকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে। অথ আহত হইলে ‘অগ্নী রথী’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নামের শেষে ‘অগ্নিভ্যাং স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহা দ্বারা এক আটক দ্ব্যতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমোত্তীর্ণ ধূম যাবৎ অগ্নিকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে (২) ॥ ৮ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত, নামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমাধ্যায়-অষ্টমধ্যকের দ্ব্যতাক্ত ব্রাহ্মবাদ সমাপ্ত।

॥ ভূতি প্রথমঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(८५)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•••—

॥ ॐ३म् ॥

अथातः काम्याना मनादेशे त्रिरात्र मुपवासः
पुष्येणारम्भ आयुष्याख्येव प्रथमम् (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मच्च' बन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये नित्यकर्माग्निहोत्राद्यर्थानि, प्रायश्चित्तार्थानि
च सामाध्ययनानि बह्वनुरक्तानि; अथायुष्यादिकामार्थानि द्वितीये
ऽभिधीयन्ते ।—

तत्र काम्यानि विधास्यामीति प्रतिजानीते— अथात इति ।
'अथ' प्रायश्चित्तप्रयोगविधानानन्तरम्, 'अतः' यतः काम्यानां
प्रयोगापेक्षा अतः 'काम्यानां' कर्मानुष्ठानां आयुरादिफलानाम्,
प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथ सामान्यं किञ्चित्परिभाष्यते— अनादेशइति । 'अना-
देशे' कृच्छ्रश्चरित्वेत्यादिविशेषोपदेशरहिते प्रदेशे आदौ 'त्रिरात्र
मुपवासः' कार्यः । पुष्येणारम्भइति । यत्काम्य मस्मिन् काले
कर्त्तव्य मिति नोक्तं, तस्य सर्वस्य 'पुष्येण' पुष्यनक्षत्रेण युक्ते चन्द्र-
मसि 'आरम्भः' कर्त्तव्य इति ॥

अथ वक्ष्यमाणकाम्यानां मायुष्याधीनत्वादायुष्याख्यध्ययनानि
प्रथमं विधास्यामीति प्रतिजानीते— आयुष्याख्येवेति । यतः
सर्वकामानां मायुष्यापेक्षास्ति, यतश्चायुष्यं सर्वैरम्याशास्यम्, अतः
तानि आयुष्याणि आयुःसाधनान्यध्ययनानि 'एवं' 'प्रथमम्',
उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(८) अथ काम्य-गामाधायनस्य विधिः ।

अनन्तरं एवै स्थलं हस्ते काम्यं कर्म सकलेन अनुष्ठीय विहितं
हस्तेऽस्ते । येष्वस्ते प्रकृतं कार्यस्य पूर्वमे शरीरं शोधनार्थं कृष्णादि
व्रतं विशेषरूपेण श्रुतं नास्ति, तथाय गामान्यतः त्रिवाक्यं उपवासं
जानीते हस्ते । ये स्थले प्रकृतं कार्यस्य आरम्भ-कालं विशेषरूपेण
श्रुतं नास्ति, तथाय गामान्यतः पूजां नक्त्य जानीते हस्ते ।
यतस्तुलं काम्यं गामाधायनं आह, तान्तरं मध्ये आयुः-साधनं गाम-
शुद्धिं प्रथमे विधानं कर्तुं बाहेतेऽस्ते ॥ (१)

अधोध्यग्निर्महिचीणा मिति द्वे त्वावत इन्द्रं
नरो ग्रामे गेय मायुरिति चास्य निधनं कुर्यात्
त्यमूपु द्वे आतार मिन्द्रं हविरित्येतस्य स्थाने स्रस्ति
न इति सोमः पुनान्त्यं ससु प्रथमं विशुतो दाव-
न्निति पूर्वं रहस्य उदुत्तमं वरुण पाश मित्येपो
ऽरिष्टवर्ग एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः
शतं वर्षाणि जीवति जरयैव विस्रंसते (२)

अथायुःसाधनं प्रयोगं माह— अधोध्यग्निरिति । स्मृतोऽर्थः ॥ (२)

(অগ্নিষ্টে বর্গ)

যে পূর্ণাঘ্নুঃ কামনা করিবে, সে 'অবোধ্যগ্নিঃ' ঋকে গীত গান, 'মহির্দ্রীণাম্' এই ঋকে গীত গানদ্বয়, 'দ্রাবতঃ' ঋকে গীত গান, গ্রামে গেল ও পঞ্চমাংশে আঘ্নুঃশব্দাদি বিশিষ্টে 'ইন্দ্রবরঃ' ঋকে গীত গান, 'তামু' ঋকে গীত গানদ্বয়, 'হবিঃ' পদের পরিবর্তে 'শস্তি নঃ' পদদ্বয় বোগ করত 'জাতারমিদ্ভঃ' ঋকের গান, 'সোমঃপুনা' ঋকে গীত শে'ব গান, 'নমু' ঋকে গীত প্রথম গান, 'বিশ্বতোদাবনু' ঋকে গীত অরণ্য গানে শ্রুত প্রথম গান, 'উদুত্তমঃ বরুণ পাশম্' ঋকে গীত গান ;—এই গানসমূহকে অগ্নিষ্টেবর্গ কহে । (যথাশক্তি) ইহান একটি অথবা কয়েকটি কিংবা সকলগুলি প্রয়োগ করিতে থাকিলে পূর্ণ শতাব্দ জীবিত থাকিবে, এবং জরাকর্ত্তক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাজীর্ণ হইবে না) ॥ (২)

ভাজাভ্রাজে শুক্রচন্দ্রে রাজনরৌহিণ্যকে শুক্র-
যাদ্যে হাউস্বরতাदीनि चत्वारि सेतुषाम चैषः
पवित्रवर्ग एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयु-
ञ्जानः पूतो भवति बहु प्रतिगृह्य याजयित्वा वाऽऽ-
सन्न मात्मानं मन्यमानो गौषूक्ताश्वसूक्ते शुद्धाशुद्धीये
• तरत्स मन्दीत्येतानि प्रयुञ्जानः पूतो भवति (३)

অথ শুদ্ধিক্রিয়ায়াঃ প্রয়োগ মাহ— ভ্রাজেতি । ভ্রাজাদীনি
সামানি স্পষ্টানি । 'এষঃ' উক্তপ্রতীকসমুদাযাত্মকঃ 'পবিত্রবর্গঃ'
সর্বপাপশোধকসামসমূহ ইত্যর্থঃ । 'এতেষা' সান্নাং মধ্যে 'একম্',
'অনেক' বা 'দ্বি' ত্রৌণীত্যাदि यथाशक्ति वा, 'सर्वाणि वा'
विहितानि सर्वाण्यपि वा; एतेषु त्रिषु पक्षेषु एक मिच्छया

সদা 'প্রযুক্তানঃ' 'পূতৌ ভবতি' দৈনন্দিনসমুদ্ভবৈঃ পাপৈঃ পূতৌ
ভবতীত্যর্থঃ ॥

অথ বহুবিধপ্রতিগ্রহবহুযাজনবিধয়কশুদ্ধিকামস্য প্রয়োগ
মাহ— বহ্বিতি । অপ্রতিগ্রাহ্যপ্রতিগ্রহে অযাজ্যযাজনে চ প্রায়-
শ্চিত্তস্বীকৃত্বাদস্য কাম্যপ্রকরণত্বাচ্চ প্রতিগ্রাহ্যস্যৈব ধনং স্ব-
কৃত্যুস্বমরণোপেক্ষয়া অধিকস্মৃতিগৃহ্য যাজ্যান্যেব বহুন্ যাজয়িত্বা
বাসব্রং স্বকৃত্তানপগমেনোপকীর্ণ মাত্মানং মন্যমানো গৌপ্তাদী-
ন্যেতানি সামানি প্রযুক্তানঃ পূতৌ ভবতি ॥ (৩)

(পবিত্র বর্গ)

যে ব্যক্তি গতত পবিত্র থাকিতে অভিলাষ করিবে, সে অরণ্য-
গানে পঠিত 'জাজ্ঞা' ও 'আজাজ্ঞ' নাম, 'শুক্ল' ও 'চক্ষু' নাম,
'রাজন' ও 'বৌহিণ' নাম, শুক্রিয়াদ্য নামদ্বয় (অশ্বেষত ও বায়ো-
ষত), 'হাউয়রতা' প্রভৃতি নামচতুষ্টয় এবং 'সেতু নাম' ;—এই
নামসমূহকে পবিত্র বর্গ কহে । (যথাসক্তি) ইহার একটি, অথবা
কয়েকটি, কিংবা সকলগুলি, প্রয়োগ করিতে থাকিলেই গতত
পবিত্র থাকিলে ।

অকালে বিপন্ন হইয়া বা বহু পরিবার পোষণার্থ বহু প্রত্যাগ্রহ
করিয়া অথবা বহুতব যাজন করিয়া আপনাকে অপবিত্র জ্ঞান
কবিলে গোমূত্র, অশ্বমূত্র, শুক্লাশুকীয় নামক নামদ্বয় ও 'তরুণ
ম মন্দী' নাম ;—এইগুলি প্রয়োগ করিয়া পবিত্র হইবে* ॥ (৩)

* অগ্ন্যায়াজনাদির প্রায়শ্চিত্ত পূর্বে বলা হইয়াছে, পরং বৈরূপ অব-
স্থায় অগ্ন্যায়াজনাদি পাপের নিমিত্ত না হইবে, তাবদুপস্থলেও মনঃশুদ্ধি না
হইলে পবিত্র হইবার জন্য এই ব্যবস্থা হইল ।

तवश्चावीयं प्रयुञ्जानः शुचिः पूतो ब्रह्मलोक
मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते (४)

अथ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनशुद्धिकामस्य प्रयोग माह— तव-
श्चावीयं मिति । तवश्चाव इत्यस्या मुत्पन्नं 'तवश्चावीयं' तत्काम
सदा 'प्रयुञ्जानः', 'शुचिः पूतः' सन् 'ब्रह्मलोक' ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य
लोक्यत इति लोकः साम्यम् 'अभिसम्पद्यते' आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
यद्यपि शुचिपूतशब्दयोरैकार्थ्यम्, तथापि पुरुषसंस्कारस्य मलाप-
गमगुणाधानरूपेण द्वैविध्यम् ;— शुचिरित्यनेन पापापगमः, पूत-
इत्यनेन सुकृतप्राप्तिलक्षणगुणाधान मित्यपीनरुक्तं मुच्यते । न च
“कर्मणा पिष्टलोको विद्यया देवलोकः”—इति श्रुतौ व्यवस्थितत्वात्
सामाध्यनलक्षणस्य कर्मणो विद्यात्वाभावात् कथं देवलोक-
प्राप्तिसाधनत्व मिति वाच्यम् ; अध्ययनेन हि चित्तशुद्धौ सत्यां
सगुणोपासनद्वारा ब्रह्मलोकस्य प्राप्तुं शक्यत्वादस्य तत्साधनत्वम् ।
अथवा “कर्मणा पिष्टलोकः”—इतिवदस्यापि वचनत्वाविशेषात्
साक्षात्साधनत्वं न विरुध्यते ; “किं वचनं न कुर्यान्नास्ति
वचनस्यातिभारः”—इति हि न्यायः । 'न च पुनरावर्त्तते'—इति
ब्रह्मलोकं प्राप्तयतां “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥”—इति कालात्मा-
युज्यमुक्तिविधानादपुनरावृत्तिः ॥ (४)

ये ब्रह्मलोकं गमनेन कर्त्तव्यं इति चेत्, ते 'तवश्चावीयं' नामक
नाम श्रवणं कर्त्तव्यं शुचि ९ पवित्र इति ब्रह्मलोके गमनं कर्त्तव्यं,
—इति इति पुनरावृत्ति इति चेत् न । (१)

उदुत्तमं वरुण पाश मित्येतत् सदा प्रयुञ्जानः
सम्बाधं न निगच्छति निगतश्च प्रमुच्यते गौरान्तर्ष-
पाः स्तुचे तुनाय तत् सु न इत्येतेन प्राश्रीयाद्
दीर्घायुर्भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन् सदा ऽऽचामेत्
पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेताभ्यां दीर्घायुर्भवति
दीर्घायुर्भवति (५) ॥ १ ॥

अथारोग्यकामस्य प्रयोग माह— उदुत्तम मिति । ‘उदुत्तमम्’
—‘इत्येतत्’ ‘सदा’ नित्यकर्माविरोधेन ‘प्रयुञ्जानः’ ‘सम्बाधं’ व्याध्या-
दिषोढां ‘न निगच्छति’ न कदाचिदपि प्राप्नोति ; ‘निगतश्च
प्रमुच्यते’ नितरां सम्बाधं प्राप्तवानेन प्रयोगेन तस्मात् प्रमुच्यते ॥

अथ दीर्घायुकामस्य प्रयोग माह— गौरानिति । ‘स्तुचे
तुना’—इत्येतत्प्राप्ता ‘गौरान् सर्पपान्’ अभिमन्त्र्य अन्वहं ‘प्राश्री-
यात्’ एतेन ‘दीर्घायुः’ शतवर्षजीवो भवति । अथैव प्रयोगान्तर
माह— त्रीन्वोदकाञ्जलीनिति । ‘सदा’ अन्वह मित्यर्थः । ‘पिवा-
सोम मित्येताभ्यां’ ‘त्रेन् वा उदकाञ्जलीन्’ ‘अभिमन्त्र्य आचा-
मेत्’ पिबेत् । शिष्ट मुक्तप्रायम् (५) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(आचोग्य वर्ग)

ये आचोग्य काशना करिबे, ये ‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’ एहे
गामर्ति गतत प्रयोग करिले कथनও ব্যাধি-পীড়া ভোগ কবিলে

না । এবং যদি পীড়িত হইয়া ইহা জপ করে, সে পীড়া হইতে মুক্ত হইবে । যে দীর্ঘাষু হইতে কামনা করিবে, সে প্রতিদিন ‘তুচে তুনা’ এই গান গান পূর্ব্বক কতিপয় শ্বেতগর্ভপ ভক্ষণ করিবে ; এরূপ করিলে দীর্ঘাষু হইবে,—শতবর্ষ জীবন লাভ করিবে । অথবা ‘পিব্য সোম মিত্র মন্দতু হা’ এই গান গান পূর্ব্বক সতত উদ-কাঞ্চলিভ্রম আচমন করিবে ;—ইহাতেও দীর্ঘাষু হইবে (৫) । ১ ।

আবসথ ক্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যস্যাজাতানি প্রমীয়েরন্ ন্যযোধশুক্লাণ্-
শরমূলং চীত্যাণ্য তদহস্টিব্রতং কারয়েন্মণি মগ্নি
প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা মণি নিধায়াবোধ্যগ্নিরিত্যে-
তেনাভিজুজ্জয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং তৃতীয়ে গর্ভ-
মাসি নিদধ্যাদাজ্যশেপম্ মেখলায়াং মণি ধার-
য়েৎ পুমাঽস্ হ জনয়তি জাতস্য কারঠেঽবসজেৎ
কুমার মাজ্যশেপং প্রাশয়েৎ সর্বাণি স্নোতাঽসি
তর্পয়েতদম্বজীতাহরহস্তত জঙ্ঘা সুপযুঙ্কতে পুনঃ
প্রয়োগঃ শতং वर्षাণি জীবতি নরযৈব বিস্র্জ্যসন্তে ঽথ-

यो रक्षसा गृहीतः स्यादग्निहतस्य वृक्षस्येधः शुक्लाया
 गोः सरूपवत्साया अन्यस्या वा ऽऽज्यं वैश्वं मणि
 मुत्पापा तदहस्त्रिवृतं कारयेन्मणि मणिं प्रतिष्ठाप्या-
 वृता ऊत्वा मणिं निधायेन्द्र विधातु शरणं मित्येते-
 नाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन
 शिरसा वा धारयन् मुच्यते रक्षसा यद्वाउ विष्पति-
 रिति चैतत् सदा प्रयुज्जीत स्वस्ति हास्य भवति (१)

अयोत्पन्नपुत्राणां समरस्यं कामयमानस्य प्रयोग माह—
 अथ यस्या इति । ‘अथ’ शब्दोऽर्घान्तरसंग्रहार्थः । ‘यस्याः’ नार्याः
 ‘जातानि’ उत्पन्नान्यपत्न्यानि ‘प्रमोचेरन्’ मृतानि भवन्ति, तस्याः
 ‘तृतीये गर्भमासि’ इति सम्बन्धः । ‘न्यप्रोधशृङ्गान्’ वटशाखाग्र-
 मुकुलान्, ‘गरमूलं’ गरदण्डसाधनदण्डस्य मूलम् ‘च’ ‘उत्पाप्य’
 ‘तदहः’ तस्मिन् दिवसे प्रयोगदिवसे उक्तद्रव्ये पिष्ट्वा ताभ्यां
 ‘विहृतं’ विपर्वाणं ‘मणिं’ कारयेत् । अथ ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’,
 ‘आवृता’ प्रकारेण ‘हुत्वा’ व्याहृतिपर्यन्तम्, ‘मणिम्’ अग्नेः पया-
 द्वये ‘निधाय’ ‘अप्रोधग्निमित्येतेन’ मन्त्रेणाग्नीं ‘अभिजुहुयात्’ ।
 ‘सहस्रकृत्वः’ परमावधिः ; ‘शतावरं’ शतकृत्वोऽवरम् । तदा
 तदोक्तवारं सम्पातेन मणीं जुहुयात् । एतत् ‘तृतीये गर्भमासि’
 ‘आज्यमेध’ हुतशिष्टं आज्यम् अदमेधं वक्ष्यमाणप्रयोगार्थं ‘निद-
 ध्यात्’ सरसं स्थापयेत् । ‘सा’ नारी तं हुतं विहृतं मणिं
 ‘मेखलायां धारयेत्’ । एवं कृते सा ‘पुमांसं’ पुत्रं ‘जनयति’ ।
 ‘मेखलायां प्रोतं’ मणिं तस्य ‘जातस्य कण्ठे’ ‘अवसजेत्’ बध्नी-

যাত্ । তত্ 'অন্যগেপ' কুমার' প্রাগযেত্' । তথা 'সর্বাণি
স্নোতাংসি' নাসিকাযোত্রাদীনি 'তর্পয়েত্' তেনৈবান্যেণ প্রীণয়েত্ ।
'তত জর্হম্' এব মেব 'অহরহঃ' ত মান্যগেপেণ 'অভ্যঞ্জীত' ।
'উপযুজ্যে' তস্মিন্মান্যগেপে হোমস্য 'পুনঃ প্রয়োগঃ' কার্য্যঃ,—
সহস্রকৃত্বঃ সম্মাতেন মণি মমি হুত্বা পুনঃ শেপ' সম্মাদয়েত্ ।
এবং কৃতে উত্বন্নঃ পুত্রঃ 'শত' वर्षाणि जीवति' । तदेवाह— 'जर-
यैव विस्त्रंसते'—इति,—न मध्येऽस्य विस्त्रंसो भवति ॥

अथ रक्षोगृहीतस्य प्रयोग माह— अथ यो रक्षसेति । 'अथ'
शब्दः पूर्ववत् । 'यः' 'रक्षसा' रक्षःप्रभृतिभिः 'गृहीतः' 'स्यात्',
तस्य प्रयोगो वक्ष्यत इति शेषः । तस्मिन् प्रयोगे अग्निसमिन्धनाय
'अग्निहृतस्य हृत्तस्य' सम्बन्धी 'इधः' कार्य्यः । होमार्थं 'शुक्लायाः'
शुक्लवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' शुक्लवर्णवत्सोपेतायाः 'गोः' सम्बन्धि
'आन्यं' कार्य्यम् । उक्तलक्षणाया अलाभे 'अन्यस्याः' असरूप-
वत्सायाः अशुक्लायाश्च गोः सम्बन्धि 'वा' कार्य्यम् । 'तदहः'
तस्मिन् प्रयोगदिने 'बैल्व' बिल्वहृत्तसम्भवं 'मणि' तक्षणादिना
'उत्थाप्य' सम्पाद्य 'त' 'त्रिहत' कारयेत् त्रिपर्वाणं कुर्यात् ।
मणि मणि मित्यवशिष्टं पूर्ववत् । अत्र व्रते होममन्त्रः— 'इन्द्र-
विधातु शरणम्'—इति । 'यद्वाउ विशपतिः'—इत्येतत्साम 'सदा'
सर्वदा 'प्रयुञ्जीत' । एव' कृते रक्ष-आदिभिर्मुच्यते । 'अस्य'
'स्वस्ति' अविनाशः चेम' 'भवति' ॥ (१)

(মুন্ডবৎসাদিবি অযোগ)

যে নানীর গছান ইহেয়া ইহেয়াই মৃত হয়, তাহার গর্ভ ইহেনে
ওগ্নি মাগে, কয়েকটি বটেব পাতার মুকুল এবং শরের মূল তুলিয়া

সেই দিবসেই পেষণ করিয়া ত্রিপর্কী মণির আকার করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন পূর্ক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া পরে অগ্নির পশ্চাত্তাগে ঐ মণি রাখিয়া 'অবোধায়িঃ' নামে অনূন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। এই ছতাবশিষ্ট দ্বত উত্তর কালের জন্য তুলিয়া রাখিবে এবং ঐ ত্রিপর্কী মণিটী উহার কটিভূষণের মধ্যে এখিত করিয়া সেই তৃতীয় মাসেই ধারণ করাইবে। এক্ষণ করিলে সেই নারী, কালে পুত্র-সন্তান প্রসব করিবে। অনন্তর ঐ নবপ্রসূত সন্তানের কণ্ঠে ঐ মণি যত্নে ধারণ করাইবে, এবং পূর্নরক্ষিত সেই ছতশেষ দ্বত ঐ পুত্রকে কিঞ্চিৎ লেহন করাইবে, —কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়নকলে স্পর্শও করাইবে। আরও তদবধি প্রতিদিনই ঐ ছতাবশিষ্ট দ্বত সেই নবকুমারের অঙ্গে অভ্যাগ্নন করিবে। ঐ দ্বত নিঃশেষিত হইলে পুনর্বার ঐরূপ প্রয়োগ পূর্ক দ্বত প্রস্তুত করিবে। এ সন্তান, পূর্ণ-শতবর্ষ জীবিত থাকিবে, —জরা কর্তৃক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জনাজীর্ণ হইবে না)। যদি সন্তান রাক্ষসদৃষ্টিতে গৃহীত হয়, তাহা হইলে অগ্নির গমিদ্ধনার্থ, বজ্রপাতে বিনষ্ট হুঙ্কেব কাঁঠ ব্যবহার করিবে এবং যে শুক্লবর্ণা গাভীর শুক্লবর্ণই বৎস হইয়াছে, তাদৃশ গাভীর বা অভাবে সর্দবিধ গাভীরই দুগ্ধ-সমুদ্ভূত দ্বত, ঐ হোমে ব্যবহার করিবে এবং প্রয়োগ দিনেই বিধি ব্রহ্মেব মণি তুলিয়া তাহাকে ত্রিপর্কী করিবে, পরে অগ্নি স্থাপন পূর্ক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া অগ্নি পশ্চাত্তাগে ঐ বিধমণি রাখিয়া 'ইন্দ্র ত্রিধাতু শবণনু' এই নামে অনূন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। সেই মণি ঐ বালকের কণ্ঠে অথবা মস্তকে ধারণ করাইলেই বক্ষোভয় হইতে বক্ষা পাইবে। বিশেষত 'যদ্বাউ বিশ্ণুপতিঃ' নামটী সর্দদা প্রয়োগ করিলে শিশুব কখন কোনরূপ অমঙ্গল ঘটবে না ॥ (১)

আময়াবী কৌম্ভাং ঘট' বিশ্বা: পৃতনা অমি
 ভূতর' নর ইত্যেতেনাভিজুহুয়াত্সহস্রকৃত্ব: শতাবর'
 জীবেতি চাস্য নিধন' কুর্যাংদেতেনৈব সদা প্রাশ্নীয়া-
 ন্মুচ্যত আময়াব্যানো মিচাবরুণেতি বৈতত্ সদা
 প্রযুজীত স্বস্তি হাস্য ভবতি (২) ॥ ২ ॥

অথ রোগোপশান্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ— আময়াবীতি ।
 আময়ো রোগস্তদান্ 'আময়াবী', 'কৌম্ভাং' কুণ্ঠে নিহিত' 'ঘটম্' ।
 'বিশ্বা: পৃতনা অমি ভূতরনর:'—'ইত্যেতেন' মন্ত্বেণ 'সহস্রকৃত্ব:'
 সহস্রসংখ্যাপর্যন্ত' 'শতাবর' শতসংখ্যায়ান্যন্যন' যথাসম্ভব'
 দ্বিশতত্রিশতাদিকম্ 'অভিজুহুয়াত্' । 'অস্য' মন্ত্বেস্য অন্তে
 'জীবেতি নিধন' কুর্যাৎ । 'এতেনৈব' কৌম্ভেয়ন হুতশিষ্টেনৈবাক্ত
 মন্ত্র' 'সদা' ভোজনকালে 'প্রাশ্নীয়াত্' । 'এব' কৃত্তে 'আময়াবী'
 ব্যাধিভ্যো 'মুচ্যতে' । 'আ নো মিচা'—ইত্যাদি স্পষ্টম্ (২) ॥ ২ ॥

ইতি শ্রীমায়ণাচার্য্যবিরচিতো মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

দ্বিতীয়: খণ্ড: ॥ ২ ॥

(বোগশান্তির প্রকোশ)

রোগী ব্যক্তি, 'বিশ্বা: পৃতনা অমি ভূতরং নর:' এই মন্ত্বে
 অনূন এক শত, সহস্র পর্য্যন্ত মহাকার ঘূতের আহুতি প্রদান
 করিলে, এবং ঐ নামের নিধন ভাগে * 'জীব' শব্দ গান করিলে ।

* নামের পঞ্চম ভাগকে বা শেষ ভাগকে নিধন কহে ।

सेই ছতাবশিষ্টে ঘৃত প্রতিদিন অম্লের সহিত ভোজন করিবে।
এই নিয়মে রোগী রোগ হইতে মুক্ত হইবে। 'আ নো মিত্রাবরুণা'
এই গান নরুদা প্রয়োগ করিবে, তাহা হইলে ঐ ব্যক্তির রুগুৎও
বিদূরিত হইবে (২) ॥ ২ ॥

আদ্যথ ঈশতাব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যেব কৃত,
সামবিধানী ভাঙ্গণের দ্বিতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যদস্য রুজেচ্ছন্নো দেবী রহস্যেন ঘৃত মমি
গীয়াভ্যজ্ঞাচ্ছাম্যতি হ দ্বিকাচ্যেন বোদকং পায়য়েচ্ছী-
তাভিরঙ্গিরমিষেচয়েত্সোমং রাজানং সনাদগ্নেঃ স্নিগ্ধ
হোতার মিত্যেতানি চৈন মমিশ্রাবয়েচ্ছাম্যতি হ (১)

অথ শুদ্ররোগশান্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ— অথ যদস্যেতি ।
উক্তোঃ যশ্চদ্যর্থঃ । 'অস্য' অধীতসামরহস্যস্য যজমানস্য সম্বন্ধি
'যদ' অঙ্ক' 'রুজেত্' ব্যথয়েত্; সামর্থ্যাদাময় ইতি লভ্যতে; তস্যা-
পনুত্তয়ে 'শন্নো দেবীঃ'—ইত্যস্যাঙ্গীতেত 'রহস্যেন' 'ঘৃত মমিগীয'
ঘৃত মাজ্যং সৃজ্যমানম্ অমিগায়েত্ তথা ঘৃত মমিগীত্বা, তেন
ঘৃতেন 'অভ্যজ্ঞাত্' । প্রতিদিনং তথা কৃতে তস্য শান্তির্ভবতি ।

অথাত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিকাচ্যেনেতি । অথং প্রয়োগী
নধীতসামাধ্যয়নস্য । 'দ্বিকাচ্যেন' শন্নোদেবীরিত্যস্যাং গীতযো:

প্রথমেনাভিমন্বিতম্ 'উদকম্' উষ্ণ 'পায়য়েত্' । 'বা' শব্দঃ পূর্ব-
 প্রয়োগেণ বিকল্পার্থঃ । 'সোম' রাজানম্-ইত্যেতেন শীতোদকৈঃ
 'অভিপেচয়েত্' । শিষ্ট মুক্তপ্রায়ম্ । উদকপান্যভিপেচনে অপেচয়া
 'এতানি চ'-ইতি 'চ'-শব্দঃ ॥ (১)

(আমবাতরোগবারণ প্রয়োগ)

যদি অনধীত-বেদে দ্বিজের কোন অঙ্গে বাত-বেদনা উপস্থিত হয়,
 তবে অরণ্যগানে পঠিত 'শম্বোদেবী' গান দ্বারা হৃত পড়িয়া কএক
 দিন সেই অঙ্গে মর্দন করিবে, তাহা হইলে উহা আনোগ্য হইবে ।
 যদি অনধীত ব্যক্তির কোন অঙ্গে বাত-বেদনা হয়, তবে তাহাকে
 গেষ্মগানে কৃত 'শম্বোদেবী' ঋকে গীত গানদ্বয়ের প্রথম গানটি
 দ্বারা উষ্ণ উদক পান করাইবে; অথবা ঐ মন্ত্রের দ্বারা শূশী-
 তল জল পাঠ করিয়া তাহাতে অভিষেক করাইবে, এবং ঐ
 রোগীকে 'সোমঃ রাজানঃ'—'সনাদগ্নে'—'অগ্নিঃ হোতারঃ' এই
 গানদ্বয় নিরন্তর শ্রবণ করাইবে । এইরূপে উহার ঐ রোগ নিশ্চয়
 আরোগ্য হইবে ॥ (১)

शङ्खपुष्पीं सर्पसुगन्धां वोत्पाप्य तदहस्त्रिवृतं
 कारयेन् मणिं मणिं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं
 निधाय चर्पणी धृत मिति वर्गेणाभिजुहुयात् सहस्र-
 कृत्वः शतावरं तं मणिं करुणेन शिरसा वा धार-
 यतो न सर्पभयम् भवति कयानायां च सर्पसाम
 सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (२)

अथ सर्पभयपरिहारकामस्य प्रयोग माह— शङ्खपुष्पी मिति ।
 कदाचिदपि सर्पभयं मे माभूदिति य इच्छेत्, सः 'शङ्खपुष्पी'

‘सर्पसुगन्धां’ विल्वपत्रंसदृगक्षुद्रपत्रोपेतां विप्रहरणप्रयोगप्रसिद्धा
मोषधिं ‘च’ पिष्ट्वा ‘विहृतं मणिं’ कृत्वा, ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’-
इत्याहुः। ‘तं मणिं’ कण्ठे शिरसि वा धारयेत्। तदा प्रभृति
‘कयानायाम्’ उपरि ‘सर्पसाम्’ ‘सदा’ यथाशक्ति ‘प्रयुञ्जीत’।
एवं कृते विप्रप्रसङ्गरहितः सन् ‘स्वस्ति ह’ चैवं प्राप्नोति ॥ (२)

(नर्पभयदायकप्रयोगः)

‘शशपूष्पी’ ও ‘গর্পসুগন্ধা’ * এই উভয় গুলু, প্রাযোগ দিনেই
উৎপাটন করত [উহার মূল] পেষণপূর্বক ত্রিপক্ষী মণি প্রস্তুত
করিবে। অনন্তর অগ্নিস্থাপন করিয়া আরতক্রমে ব্যাঙ্কতি-হোমা-
নন্তর অগ্নির পশ্চাচ্চাগে এই মণি স্থাপন পূর্বক ‘চৰ্বণী শ্রুতম্’ এই
শব্দমূলক বর্ণের † অনুান এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান
করিবে। এই মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে বে ধারণ করিবে, তাহার
নর্পভয় দূর হইবে। এবং প্রতিদিন ‘কয়ানা’ একে নর্প নাম পাঠ
করিবে, তাহা হইলে এই পাঠকারীর কল্যাণ হইবে অর্থাৎ কখন
নর্পভয় হইবে না ॥ (২)

প্ৰবেতপুষ্পাং বৃহতী মুত্থাপ্য তদহস্টিবৃত্তং কারয়েন্
মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা মণি নিধায়
মোষু ত্বা বাঘতশ্চনেত্ৰ্যেতেনাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ
শতাঘরং তং মণি কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়তো ন
শস্রভয়ং भवति यत इन्द्र भयामह इति चैतत् सदा
प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (३)

* নাযপাচাৰ্য্য বলেন,—ইহাব পত্র, বিধপত্রের নায কিছ কুত্র।

† নর্প, প্রমর্প, উৎসর্প নামক তিন শাখের এই বর্ণ।

অথ গস্বভয়নিবৃত্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ— শ্বেতপুষ্পা মিতি ।
পূর্ববদ্যোজ্যম্ ॥ (৩)

(শতভয়বার্গপ্রয়োগ)

শ্বেতপুষ্পা ব্রহ্মতী গুল্ম, অযোগ্য দিনেই উৎপাটন করিয়া
[উহার মূল] পেষণ করিয়া জিপকী মণি প্রস্তুত করিবে । তদ-
নন্তর অগ্নিস্থাপন করিয়া আহুতক্রমে ব্যাহতি-হোমানন্তর অগ্নি ন
পশ্চাচ্ছাগে এই মণি স্থাপনপূর্বক ‘মোনু ভা বাহতশ্চন’ এই ঋকে
গীত গানদ্বয়ে অনূন এক শত, গংগ্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে ;
এই মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার শতভয় দূর
হইবে । এবং প্রতিদিন ‘যত ইন্দ্র ভয়ানহে’ ঋকে গীত নাম পাঠ
করিবে, তাহা হইলে এই পাঠকারীর শতভয় থাকিবে না ॥ (৩)

শ্বেতপুষ্প মর্ক মুত্থাপ্য তদহস্বিবৃতং কারয়েন্
মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাপ্যাহুতা হুত্বা মণি নিধায়
স্বাশিরামর্কোণাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাঘরং
তং মণি কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়েন্ বহ্ননো ভবতি
দীর্ঘতমসোঽর্কো ঽর্কশিরো ঽর্কগ্রীবা ইতি চৈতানি
প্রযুক্তানঃ সর্বত্রান্ন লভতে সমন্যায়ন্তীনিধনং প্রযু-
ক্তানো ন পিপাসয়া ম্রিয়তে (৪)

অথ বহ্নয়কামস্য প্রয়োগ মাহ— শ্বেতপুষ্প মর্ক মিতি ।
স্বষ্টোঽর্থঃ ॥

অথ সর্বত্রান্নকামস্য প্রয়োগ মাহ— দীর্ঘতমসোঽর্ক ইতি ।
স্বষ্টোঽর্থঃ ॥

अथ पिपासाभावेच्छोः प्रयोग साह— समन्यायन्तीतीति ।
 'समन्यायन्तीति' अत्रोत्पन्नम् 'इ'-इति 'निधनं' यस्य तत् साम्
 सदा प्रयुञ्जानस्य 'पिपासया' मरणं 'न' भवति ॥ (४)

(बीबिकाठाव-उपवाचन आयोग)

आयोग-दिने श्वेतार्कपुष्पेर रक्त उपाटेन कविना [ताहार
 मूल वावा] त्रिपर्क्षा मणि प्रसूत कविबे । अनन्तर अग्नि स्थापनं पूर्वक
 आश्रतक्रमे व्याहृति-होमानन्तर अग्नि पश्चादागे ऐ मणि स्थापन
 करिष्या 'श्वशिरामर्क' नामे गहज्जावधि अनून एक शत आहृति
 प्रदानं करिबे । ऐ मणि कष्टे वा मस्तके ये धारण करिबे, ताहार
 दाविद्या इहिवे ना । 'दीर्घतमनोश्चर्क', 'अर्कशिरः' ओ 'अर्कश्रीवा' एहे
 नामद्वय गर्कदा आयोगकारी, गर्कत्र अग्न लाड कवे । ऐ-निधनं
 'गमन्या यस्मि' नामेव 'मत्त' आयोगकारी पिपासाय आग-
 विमोह इत्य ना ॥ (४)

इष्टाहोत्रीयं प्रयुञ्जानो नाप्सु म्रियते (५)

अथाप्सु मरणाभावेच्छोः प्रयोग साह— इष्टाहोत्रीय मिति ।
 सप्तम् ॥ (५)

(अमन्य-उपवाचन आयोग)

'इष्टाहोत्रीय' नामक नामेव मत्त आयोगकारी अमन्ये
 मृदु इत्य ना ॥ (५)

अचोदस इति तृतीयं प्रयुञ्जीत नैनं यक्ष्मा
 गृह्णाति (६)

'आमपायो कौश्राम्'- 'अयं यदस्य रुजेत्'-इत्याभ्याम् (८२,
 ८३ प्र०) अयान्तरोगस्य शरीरेकदेशरोगस्येव प्रयोग उक्तः; अथ

अचोदस इत्यादिना चयादिदोगस्य प्रयोग उच्यते— अचोदस इतीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (६)

(यज्ञा-उपदानां अङ्गोऽङ्ग)

‘अचोदसः’ अत्र गौतमोऽप्युक्तवान् नतत अङ्गोऽङ्ग कर्त्तव्ये, तांश इत्येते उच्यते यज्ञादोऽङ्ग आक्रमण कर्त्तव्ये न ॥ (७)

त्व मिमा ओपधीरित्येतत्सदा प्रयुञ्जानो न गरेण म्रियते सन्तेपयांसीति पूर्वेण प्रथमं ग्रासं ग्रसेदुत्तरेण निगिरेद् विष मप्यस्यान्नं भवति नैनं हिंसति नैनं हिंसति (७) ॥ ३ ॥

अथ विषमरणाभावकामस्य प्रयोग माह— त्व मिमा इति । ‘गरः’ कृत्रिमविषम्, तेन उक्तसामानुष्ठातुर्न कदापि मृति-भवंति ॥

अथ निर्विषीकरणप्रयोग माह— सन्तेपयांसीतीति । ‘सन्तेपयांसीति’ अस्या मुत्पन्नेन ‘पूर्वेण’ साम्ना ‘प्रथमं’ ग्रासं ग्रसेत् भोजनकाले वदने निक्षिपेत्, ‘उत्तरेण’ साम्ना ‘निगिरेत्’ अन्तरान्तरं प्रवेगयेत् । एवं कृते सति ‘अस्य’ भोक्तुः ‘विष मपि’ ‘अन्नम्’ अन्नवत्पुष्टिकरम् ‘भवति’, ‘एनं’ प्रयोक्तारं ‘न हिंसति’ न कदाचिदपि हिंनोस्ति ॥ (७)

द्विरुक्तिः खण्डममाप्तिद्योतनायाः ॥ ३ ॥

इति त्रयोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(विषयवारण प्रयोग)

‘इ मिमा षष्ठीः’ এই স্বকে গীত নামটি যে সতত প্রয়োগ করে, সে কৃত্রিম বিধি পঞ্চ পায় না। ‘সন্তে পশ্যন্তি’ এই স্বকে গীত নামের প্রথম ভাগ পাঠ করিয়া গ্রাম গ্রহণ করিবে, উহারই দ্বিতীয় ভাগ পাঠ করিয়া ঐ গ্রাম নিগমন করিবে (গিলিবে); এ নিয়মে আহারকারীও বিদও অন্ন হইবে,— বিদ, ইহাকে বিনষ্ট করিবে না (৭) ॥ ৩ ॥

আদমথ জীগত্যব্রত নামধর্মী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
নামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

करवीरदण्ड मुत्वाप्य देवव्रतैरभिजुहुयादनुगान-
शस्तेन हस्तगतेन यत्र क्व च गच्छति सर्वत्र हास्य
स्वस्ति भवति तेन नगरं वा निगमं वा ग्रामं वा
गोष्ठं वा ऽऽगारं वा मनसा ध्यायन् परिलिखेन्नावा-
निष्टाः प्रविशन्ति प्रतिभयेऽध्वनि देवव्रत माद्यं गीत्वा
मध्यम मावर्त्तयेद् गतेऽध्वन्युत्तमं समापयित्वा
विरसेदुद्यतशस्त्रान् शत्रून् दृष्ट्वा देवव्रतानि मनसा
ध्यायेन्नैनं हिंसन्त्यमानुषे भये कथानायासृतीय
मावर्त्तयेन्नैनं हिंसन्त्यध्वान मभ्युत्थित आसन्दैरिति

वर्गं गीत्वानपेक्षमाणो व्रजेत् स्वस्त्यर्थचरितः पुनरैति
 नाध्वनि च प्रसीयते ऽन्यो वै न मनुगायेत् कदाचन-
 स्तरौरसीत्येतेन चैनं मभिध्यावयेद्द्विसाम्नि प्रदक्षिणं
 भावर्त्तयेत् समाप्यानपेक्षमाणः परो व्रजेत् स्वस्त्यर्थ-
 चरितः पुनरैति नाध्वनि च प्रसीयत एषो उषा
 अपूर्व्येति संविशन् सदा प्रयुञ्जीताकालं स्वस्त्ययन
 मुदिते येदद्य कञ्च वृत्रहन्नित्याकालं स्वस्त्ययनम् (१)

अथ सर्वत्र चेमकामिनः प्रयोग माह— करवीरदण्ड मिति ।
 चेमकामी 'करवीरदण्डम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य 'देवव्रतैः' सामभिः
 अग्नौ हुत्वा तत्संस्त्रवेण दण्डस्योपरि 'अभिस्तुहुयात्' । ततस्त मभि-
 मृग्य तैरेवानुगायेत् । अप्रापि सहस्रकृत्वः गतावरं गायेत् ।
 होममनु गानच्चेति द्रष्टव्यम् । एवम् 'अनुगानशस्त्रेण' अनु-
 गानेन प्रशस्त्रेण 'हस्तागतेन' दण्डेनोपलक्षितो 'यत्र ह्य च गच्छति',
 तत्र 'सर्वत्र हास्य' 'स्वस्ति' अविनाशः चेमो 'भवति' ।

अथोक्तप्रयोगविशिष्टस्य दण्डस्य नगरादिरक्षणे विनियोग
 माह— तेन नगरं वेति । 'तेन' होमानुगानाभ्यां प्रशस्त्रेण
 करवीरदण्डेन नगरादीना मन्वतमं भयोपद्रुतं रक्षितुं मिच्छेत्,
 तं 'मनसा ध्यायन्', चौरादिभ्यो रक्षांस्त्विति चिन्तयन् 'परि-
 निवेत्' यद्धिः परितो लेखं कुर्यात् । 'जापानिष्टाः प्रविशन्ति' ॥

अथाध्वनि भयनिवृत्त्यर्थं प्रयोग माह— प्रतिभवे इति ।
 'प्रतिभवे' मग्नान्नेभवे 'अध्वनि' मार्गं प्राप्ते सति 'देवव्रत
 माद्य' साम मक्षद् 'गीत्वा',—गमनफाले 'मध्यम' देवव्रतम्

‘आवर्त्तयेत्’ आवर्त्तयन्नेव मार्गं गच्छेत्,— ‘अध्वनि’ ‘गते’ अतीते सति ‘उत्तमम्’ अन्तिम्, देवव्रतं, ‘समापयित्वा’ ‘विरमेद्’ अवमानं कुर्यात् । एवं कृते मार्गं प्राप्तं सतिभयं निवर्त्ततेव ॥

अथ भयकारिणां शत्रूणां प्रत्यक्षदर्शने सति तदपगमोपाय माह— उद्यतशस्त्रानिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथार्थाद्यर्थं सध्वानं गच्छतः क्षेमेण सार्थं पुनरागमनकामस्य प्रयोग माह— अध्वान मिति । ‘अध्वान’ गन्तव्यं मार्गम् ‘अभ्युत्थितः’ अभिक्रमणाय तिष्ठन् । ‘आमन्त्रैरिति वर्गं गीत्वा’ ‘अनपेक्षमाणः’ अतीतं मार्गं पुनर्गमनाय अनाकाङ्क्षमाणो ‘व्रजेत्’ । ‘स्वस्त्यर्थचरितः’ क्षेमविशिष्टार्थलक्षणः सन् ‘पुनः’ स्वगृहम् ‘एति’ आगच्छति । ‘नाध्वनि च प्रमीयते’ पथि न नश्यति ॥

अथानधीतसामकस्य प्रयोग माह— अन्यो वै न मिति । ‘अन्यो वा’ मामाध्येता कश्चिद् ‘एनम्’ अनधीतं अर्थाद्यं गन्तारम् ‘अनुगायेत्’ । किं गायेत् ? पूर्वोक्त मिति गम्यते । किञ्च ‘कदाचनेत्येतन्न’ माम्ना ‘एन मभिप्रावयेत्’ । उक्तसामगानं ‘समाप्य’ अर्थाद्येनम् ‘अनपेक्षमाणः’ ‘परः’ प्रयोक्ता एक एव ‘व्रजेत्’ स्वगृहम् ; स न गच्छेदित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

केचिदेव माहुः— समाप्य व्रजेदिति पूर्वकालतामात्रे ज्ञा-
प्रत्ययः, न समानकर्तृकत्वेऽपि ; अतः पर इत्येतत् न प्रकृतादन्य
माचष्टे किन्तु मामप्रयोक्तुः पर मन्य मर्थार्थिनम् । एवं च
समाप्ते माम्नि परो ऽर्थार्थं गच्छन्, गन्तार मन्य मर्थार्थिनं मन-
पेक्षमाणो गच्छेदिति ॥

अथ रात्रावध्वनि च स्वस्त्ययन कामस्य प्रयोग माह— एषो
उपा इति । ‘एषो उपा अपूथ्येति’ एतत्ताम ‘मदा’ सर्वदैव रात्रौ

রসি' ঋকে শ্রুত গান গান করিবে (অর্থাৎ কোন গানগ উহাকে
 ঐ বা ঐ গান গান করাইয়া দিবে) । [যদি ঐরূপ অনুরূত পাঠেও
 অনমর্থ হয়, তবে] তাহাকে 'কদাচন' গানটী শ্রবণ করাইয়া
 দিবে ;— অর্কগান শেষ হইতে হইতেই উহাকে প্রদক্ষিণ করাইবে,
 গানগান সমাপন হইলে সেই যাত্রাকারী, অন্য ব্যক্তির মহান্নাদি
 অপেক্ষা না করিয়াই যাত্রা করিবে । এতৎকালে কন্যাগে থাকিয়া
 কার্য্যমিক্রি করিয়া পুনরাগত হইবে ; পথিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে
 না । সূর্য্যোদয়ের পূর্বে (উষাকালে) 'এমো উষা, অপূর্ণ্যা'
 এই গান পাঠ করিয়া কার্য্যক্ষেত্রে প্রবিষ্ট হইবে ;—এই শ্রুতায়ন
 নাথংকাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে । সূর্য্যাস্তের অব্যবহিত পূর্বে
 (গায়ত্রী) 'বদদ্য কচ্ছ বৃহজন্' এই গান পাঠ করিবে ;—এই শ্রুতায়ন
 পুনরুদয় কাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে ॥ (১))

মূলফলৈরুপবসথং কৃत्वा मासं सुपवसेदरक्ष्यে
 निस्तान्तवो मुनिर्या रौहिणी वा पौषী वा पौर्णमासी
 स्यात्तदहরुद्यन्त मादित्य सुপतिष्ठेतোद्वयं तमसस्परी-
 त्येतेन तत ऊर्ध्वं तद्वृतस्तद्गच्छत्यत्वारि वर्षाणि प्रयु-
 क्षान्तो जरामृत्यू जहाति जरामृत्यू जहाति (২) ॥১৪॥

অথ জরামৃত্যুজয়প্রয়োগ মাহ— মূলফলৈরিতি । মূলৈঃ
 ফলৈর্বা মূলফলৈরুপবসথং 'উপবসথ' দিনে স্যমভোজন সুপবসথম্,
 তেন শরীরনির্বাহ 'কৃচ্ছা' 'মাস' মাসপর্য্যন্তম্ 'অরক্ষ্যে' উপ-
 বসেত্ ;— 'নিস্তান্তবঃ' তন্তুনির্মিত বস্ত্র তান্ভবম্, তেনানপি-
 হিতো ঽজিনবস্ত্রলাভাচ্ছত্রঃ, 'মুনিঃ' বাঙ্নিয়মোপেতঃ সন্ ।
 'যা' 'রৌহিণী বা' রৌহিণীনক্ষত্রযুক্তা বা 'পৌর্ণমাসী', 'পৌষী

বা' পুণ্যনচত্রোপিতা বা ভবেৎ, 'তদহঃ' তয়োরেকস্মিন্দ্দিনে 'উদ্যন্ত
মাদিত্বম্' 'উদ্যন্তমসসরৌত্ব্যেতেন' সাম্রা 'উপতিষ্ঠেত' । 'ততঃ
জর্ধ্ব' 'তদ্রুতঃ' উক্তনিস্থান্ন্তবমীনব্রতোপেতঃ, 'তদ্রুচঃ' উক্তমূলী-
ফলমচঃ সন্, 'চত্বারি বর্ষাণি' এব 'প্রযুক্তানঃ', 'জরামৃত্যু
জহাতি' ন কদাচিজ্জরাং মরণঞ্চ প্রাপ্নোতীত্যর্থঃ ॥

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাস্যর্থঃ (২) ॥ ৪ ॥

ইতি যৌসাযণ্যর্থ্যবিরচিত্তে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণ্যে দ্বিতীয়াধ্যায়ে
চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥ ৪ ॥

(জবা-ভববাবণ প্রয়োগ)

তদ্ব-নির্মিত বস্ত্র পরিধান না করিয়া, মৌনব্রত হইয়া, দিবা-
ভাগে ফল মূল মাত্র ভক্ষণে ক্ষুণ্ণিহুতি করত এক মাস কাল অবশ্যে
বাগ করিবে; ঐ মাসেব মধ্যে বোহিণী-নক্ষত্রাধিত অথবা পুষ্যা-
নক্ষত্রাধিত পৌর্ণমাসী পাইলে, সেই দিন উদয় কালেই 'উদ্যন্ত
তদসম্প্রতি' এই মন্ত্রে আদিত্যোপস্থান করিবে। অনন্তর গ্রামে
প্রত্যাগত হইয়াও চানি বৎসর কাল উক্ত ব্রতাবলম্বনে ঐকম ভক্ষ-
ণাদি ব্যবস্থার সেই মন্ত্র রূপ করিলে কখনই জবাগ্রস্ত হইবে না,—
কখনই জবাগ্রস্ত হইবে না (২) ॥ ৪ ॥

আবশ্য ত্রিগত্যব্রত সামশ্রমী তষ্টাচার্য্যেব কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণ্যের দ্বিতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैकमनुष्याणां मावर्त्तनं स्त्रिया वा पुंसो वा
 श्रवणेन व्रतमुपेत्य पूर्वैः प्रोष्ठपदैः पांसुभिः प्रतिकृतिं कृत्वा प्राक्शिरसं पूर्वाहणे दक्षिणाशिरसं
 मध्याह्ने प्रत्यक्षिरसं सपराहणे ऽर्द्धरात्र उदक्-
 शिरसं तस्या हृदयदेशं मधिष्ठायायन्त इन्द्र सोम
 इति ब्राह्मणस्येदन्त एकमिति क्षत्रियस्यैष प्र कोश
 इति वैश्यस्य विभोष्ट इन्द्र राधस इति शूद्रस्योदय-
 न्तमसस्परीति वा सर्वेषां सौवर्णीं प्रतिकृतिं
 कुर्याद् ब्राह्मणस्य राजतीं क्षत्रियस्यौदुम्बरीं वैश्य-
 स्थायसीं शूद्रस्यौदुम्बरीं वा सर्वेषां मय मसाविति
 प्राक्शिरसं मग्नौ प्रतिष्ठाप्यौदुम्बरेण सुवेणाज्ये-
 नाभिजुहुयादच्छाव इतीनिधनेन गुणी हास्य भवन्ति
 कृष्णाव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां पिष्टमयीं प्रतिकृतिं
 कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्पपतैलेनाभ्यज्य तस्याः
 तुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् प्र मन्दिनं इत्ये-
 तेन श्रेष्ठं स्वं प्राश्नीयादितरथाभावे म्रियेत (१)

अमरादीनां मनुष्यादीनाञ्च वशीकरणं सुपरिष्ठाद्वक्ष्यते ;—
 इदानीं मेकमनुष्यवशीकरणप्रयोगं माह ; तन्नानेन प्रति-
 जानोते— अथैकमनुष्याणां मिति । अथेत्यर्थान्तरद्व्योतनार्थः ।

‘एकमनुष्याणाम्’ एकस्य मनुष्यजातीयस्य ‘आवर्त्तन’ वशीकरणम्; तत्प्रयोग उच्यते इति शेषः । तदेव विशिनष्टि—स्त्रिया वा पुंसो वेति । यस्य नारी वा पुमान्वा वशीकर्त्तव्यः स्यात्, तस्य ‘स्त्रियाः पुंसो वा’ ‘आवर्त्तन’ वशीकरणम्; तत्प्रयोगो वच्यते इति ॥

अथ तस्य व्रतारम्भकाल माह— श्रवणेन व्रत मिति । ‘श्रवणेन’ श्रवणनक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि ‘व्रतम्’ “अथातः काम्याना मनादेशे चिरात् सुपवासः”—इत्युक्तं (८२ पृ०) व्रतम् ‘उपेत्य’ उपक्रम्य, वक्ष्यमाणं प्रयोगं विहितकाले कुर्यात् ॥

अथ तत्प्रयोग माह— पूर्वैरिति । ‘पूर्वैः प्रोष्ठपदैः’ युक्ते चन्द्रमसि वक्ष्यमाणं प्रयुञ्जीत । ‘पांसुभिः’ साध्यस्य पुरुषस्य वा स्त्रिया वा ‘प्रतिकृतिं कृत्वा’, ‘अथ मसाविति’ पुरुषस्य, इय मसाविति स्त्रियाः, नाम उच्चार्य, तत्प्रतिकृतौ मनसा साध्यरूपं भावयित्वा प्राणं प्रतिष्ठाप्य, तां ‘प्राक्शिरसं पूर्वाह्णे, दक्षिणाशिरसं मध्याह्णे, प्रत्यक्शिरसं मपराह्णे, ‘अर्द्धरात्रे उदक्शिरसं’ विविक्ते देशे संस्थाप्य ‘तस्याः’ प्रतिकृतेः ‘हृदयदेशं मधिष्ठाय’ पादेनाक्रम्य, ‘ब्राह्मणस्य’ ब्राह्मण्या वा प्रतिकृतिरित्येत्, तां स्पृष्ट्वा ‘अयन्त इन्द्र सोम इति’ साम जपेत् । एव सुत्तरचापि योज्यम् । ‘क्षत्रियस्य’ चेत् ‘इदंन्त एक मिति’ जपेत् । ‘वैश्यस्य’ वैश्यजातीयस्य चेत्प्रतिकृतिः ‘एष प्रकीर्ण इति’ जपेत् । ‘शूद्रस्य’ चेत् ‘विभोष्ट इन्द्र राधस इति’ । ‘वा’ अथवा सर्वेषां प्रतिकृतौ ‘उदय मिति’ जपेत् । अथ जातिभेदेन ‘ब्राह्मणस्य’ अन्यां ‘सौवर्णी’ प्रतिकृतिं कुर्यात्, ‘क्षत्रियस्य राजतीम्’, ‘वैश्यस्यौदुम्बरीं’ ताम्रमयीम्, ‘शूद्रस्यायसीम्’

कृष्णायसनिर्मिताम् । 'वा' अथवा 'सर्वेषाम् औदुम्बरीं' ताम्रमयीम् ।
 स्त्रियाः पुरुषस्य वा साध्यस्थान्यां प्रतिकृतिं कृत्वा, अथ मसाविति
 पुरुषस्य, इय मसाविति स्त्रियाः प्राणप्रतिष्ठां मनसा कृत्वा, तां
 प्रतिकृतिम् 'अग्नी' 'प्राक्गिरसं' प्रतिष्ठाप्य 'औदुम्बरेण' ताम्र-
 मयेन 'सुवेण' 'अच्छा व इति' मन्त्रेण 'ई'-निधनयुक्तेन, 'आज्येन'
 'अभिजुहुयात्' । एवं कृते 'अस्य' साधकस्य साध्यः पूर्व मगुणो-
 ऽपि 'गुणीभवति' । गुणगद्वादभूततद्भावे चिः (पा० ५. ४.
 ५०.), तस्य सर्वापहारी लोपः, तस्य गतिसंज्ञायां "ते प्राग्धातोः"
 -इति (पा० १.४.८०.) प्राक्प्रयोगः प्राप्तोऽपि "व्यवहिताय"-
 इति (पा० १.४.८२.) हास्येतिपदद्वयेन व्यवहितः प्रयोगः ॥

अथास्य प्रयोगान्तरं माह— कृष्णव्रीहीणा मिति । 'कृष्ण-
 व्रीहीणां' कृष्णवर्णानां व्रीहीणां 'नखनिर्भिधानाम्' अवघातेन
 विना नखैः सम्मादितानां तण्डुलानां पिष्टेन, साध्यस्य पुरुषस्य
 वा स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं' कृत्वा, पूर्ववदयमसाविति जीवं प्रति-
 ष्ठाप्य, तस्या उपरि 'पिष्टस्त्रेद' यावता पाकेन पिष्टं स्त्रियते,
 तथा 'स्त्रेदयित्वा' तां 'सर्पपतैलेन' 'अभ्यज्य' अभितः अङ्क्षा
 'सुरेण' अयोमयेन तस्याः हृदयव्यतिरिक्तानि 'अङ्गानि' 'अपदाय'
 विभज्य खण्डयित्वा 'प्र मन्दिने इत्येतेन' माग्रा 'अग्नी जुहुयात्' ।
 'शेष' शुतशेष' हृदय मङ्ग' 'स्य' प्राप्नीयात् ; 'इतरथाभावे'
 शेषभक्षणायकरणे 'म्रियते' स्य शेष मृतो भवेत् ; अतः अवग्रहं
 'हृदय मङ्ग' भक्षयेदित्यर्थः । एवं कृते गुणी हास्य भयतीत्यनुप-
 ष्यते ॥ इत्येकपुरुषावर्त्तन उक्तः ॥ (१)

বশে করিবার উপায় এই— শ্রাবণী পৌর্ণমাগীতে এই ব্রত আরম্ভ করিয়া, ভাদ্রী পূর্ণিমায় পাংশু দ্বারা [যে স্ত্রী বা যে পুরুষকে বশীভূত করিতে হইবে, তাহার] প্রতিকৃতি নির্মাণ করিবে। পরে ‘এই অমুক স্ত্রী বা অমুক পুরুষ’ বলিয়া সেই প্রতিনিধির নামকরণ পূর্বক স্ত্রীয় অভিনায মনে-মনে ধ্যান করিবে। ঐ প্রতিনিধিকে পূর্জাহ্নে পূর্কশিরা, মধ্যাহ্নে দক্ষিণশিরা, অপরাহ্নে পশ্চিমশিরা ও অর্দ্ধরাত্রিতে উত্তরশিরা, স্থাপন করিয়া তাহার হৃদয়দেশে অবস্থিত হইয়া, ব্রাহ্মণের জন্য হইলে ‘অরম্ভ ইন্দ্র নোভ’ গান, ক্ষত্রিয়ের জন্য হইলে ‘ইদম্ভ একং’ গান, বৈশ্যের জন্য হইলে ‘এম প্রা কোশে’ গান এবং শূদ্রের জন্য হইলে ‘বিভোষ্ট ইন্দ্র রাধনে’ গান; অথবা সকলের জন্যই ‘উদয়ং তমস্পারি’ মন্ত্র জপ করিবে। এবং ব্রাহ্মণের হইলে সূর্য্যময়ী, ক্ষত্রিয়ের হইলে রৌপ্যময়ী, বৈশ্যের হইলে তাম্রময়ী, শূদ্রের হইলে কৃষ্ণলৌহময়ী; অথবা সকলেরই তাম্রময়ী আর একটি প্রতিকৃতি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর ‘এই অমুক’ বলিয়া মনে-মনে তাহার প্রাণ-প্রতিষ্ঠা পূর্বক অগ্নির মধ্যে উহা পূর্কশিরা করিয়া স্থাপন করিবে। অনন্তর তাম্রময় জগবের দ্বারা ঈ-নিধনযুক্ত ‘অচ্ছা ব’ নামক গানপূর্বক হুতাহুতি প্রদান করিবে। এই অনুষ্ঠানের কালে অভিলষিত ব্যক্তি সেই অনুষ্ঠানবশবস্তী হইবে ॥

নখের দ্বারা বিভূষীকৃত কতকগুলি কৃষ্ণ-ধান্যের তণ্ডুল পেষণ পূর্বক ঐ পিঠিলির প্রতিকৃতি করিয়া এই ‘অমুক’ বলিয়া মনে-মনে প্রাণ-প্রতিষ্ঠা করিবে। অনন্তর সেই পিঠিলির প্রতিকৃতির সর্গাদ্দ স্বেদিত করিয়া উহাতে সর্বপ তৈল মাখাইবে। পবে উহা ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া ‘প্র মন্দিনে’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক অগ্নিতে হোম করিবে; হুতাবশিষ্ট কিঞ্চিৎ অঙ্গ স্বয়ংও অশন

* ঐ নাম ঈ-নিধন ও বা-নিধন, এই উভয় প্রকার আছে।

कत्रिबे । यदि अन्न-होग उ अन्न-उत्पन्न, एहे कार्यावयवेर कोनटि कत्रिशा कोनटि ना करे, तवे अन्नहे भूत इहेवे ॥ (१)

अथ यः कामयेतावर्त्तय मित्येकरात्रं क्षुरसंयुक्त-
स्तिष्ठेत् सुतासो मधुमत्तमा इति वर्ग एतेषा मेक
मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जान एकरात्रेण कुटुम्बिन
मावर्त्तयति द्विरात्रेण राजोपजीविनं त्रिरात्रेण
राजानं चतुरात्रेण ग्रामम् पञ्चरात्रेण नगरम् षड्-
रात्रेण जनपदम् सप्तरात्रेणामुररक्षां स्यष्टरात्रेण
पितृपिशाचान् नवरात्रेण यक्षान् दशरात्रेण गन्धर्वा-
प्सरसो ऽर्द्धमासेन वैश्रवणम् मासेनेन्द्रं चतुर्भिः प्रजा-
पतिम् संवत्सरेण यत्किञ्च जगत्सर्वम् हास्य गुणी
भवति गुणी भवति (२) ॥ ५ ॥

अथानेकपुरुषावर्त्तनप्रयोग उच्यते— अथ य इति । उक्तार्थो-
ऽथशब्दः । ‘यः’ पुमान् यद्यमाणं कुटुम्बिन मित्यादिनोक्तं
बहुपुरुषात्मकं साध्यम् ‘आवर्त्तय’ यगोक्त्यामिति ‘कामयेत्’,
सः ‘एकरात्र’ एकाहसम्पूतिपर्यन्तं ‘क्षुरसंयुक्तः’ क्षुरं धारयन्
‘तिष्ठेत्’ । तस्य जपाय ‘सुतासो मधुमत्तमा इति वर्गः’ साम-
सम्बुद्धौ भवेत् । ‘एतेषां’ तद्गर्गस्यानां साम्यां मध्ये, इष्ट्या ‘एक’
साम, ‘अनेकं वा’ द्वे त्रीणि इत्यादि वा, अथवा ‘सर्वाणि वा’
‘प्रयुञ्जानः’, ‘एकरात्रेण’ उक्तेनैकरात्रनिययेन ‘कुटुम्बिन’ बहु-
कुटुम्बसंयुक्तं पुरुषम् ‘आवर्त्तयति’ यगोक्त्यामिति ॥

অথোক্তপ্রয়োগস্যৈবাহুতিবিশেষেণৈব রাজোপজীব্যাদিবশীকরণ
মাহ— দ্বিরাত্রৈণিতি । নিগদসিদ্ধোঃয়ম্ (২) ॥ ৫ ॥

ইতি ত্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫ ॥

বে কেহ গপরিবাবকে বশ করিতে অভিলাষ করিবে, সে ব্যক্তি
পূর্ন্ববৎ গমস্তই করিবে, অধিকন্তু একরাত্র উদয় অবধি অন্ত
পর্য্যন্ত একস্থানি ক্ষুব্ধ হস্তে লইয়া ‘সুতাসো মধুন্তমা’ স্বকে গীত
বর্গের * একটি, কয়েকটি, কিংবা গনুদয়ই গান করত দণ্ডায়মান
থাকিবে । এই নিয়মে এক বাত্রে গনুটুয়কে বশীভূত করিবে ;
দ্বিরাত্রে রাজোপজীবী, ত্রিরাত্রে রাজা, চারিরাত্রে গ্রাম, পঞ্চবাত্রে
নগর, ছয়রাত্রে জনপদ, সপ্তবাত্রে অশ্বর ও রাক্ষসগণ, অষ্ট-
বাত্রে পিতৃগণ ও পিশাচবর্গ, নবরাত্রে যক্ষগণ, দশরাত্রে গন্ধর্ভ
ও অঙ্গনোগণ, অর্দ্ধমাগে দেবগণ, একমাগে ইন্দ্র, মাগচতুষ্টয়ে
প্রজাপতি ও এক বৎসবে গনুদায় জগৎ বশীভূত হইবে (২) ॥ ৫

আবগথ ত্রীমত্ৰ্যত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান শ্রাবণেব দ্বিতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पठः खण्डः ॥

अथातः सौभाग्यानाम् (१)

अथ सौभाग्यकामानां प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’ शब्दः अधिकारार्थः,— वक्ष्यमाणप्रयोगेषु सौभाग्यकामानां अधिकारः । भज्यते इति भगः, शोभनधासौ भगश्च सुभगः, तस्य भावः सौभाग्यम्; सुष्ठुयोपिदादिभिर्मजनीयत्वं कामयमानानां मित्यर्थः । तेषाम् ‘अतः’ यतः प्रयोगाभिधाने वक्ष्यमाणफलानवाप्तिः अतस्तेषां प्रयोगः, वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(गोलाशार्थः)

अतःपत्र निविध गोलाश्यादयेन विविध उपोशयकप विविध नाभाक्षयनेन निधानं वलित ॥ (५)

यदिन्द्रो अनयदुच्चा ते जातं मन्धस इति नवम-
दशमे एतेषां मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः
सुभगो भवति इन्द्राद्यायाः सप्तमाष्टमाभ्यां मिन्द्रा-
णीं सदा तर्पयन् सुभगो भवत्यापामार्गं दन्तपवनं
घृतमधुलिप्तं भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतानिष्ठीवन्
संवत्सरं भक्षयन् सुभगो भवति भगो न चित्र इत्ये-
ताभ्यां मञ्जयन् सुभगो भवति (२)

‘यदिन्द्रो अनयत्’-इत्येकं साम, ‘उच्चा ते इति’ अस्य ‘नयमदशमे’ द्वे; एवं अयाणां मेतेषां मध्ये इच्छया ‘एकम्’, ‘मनेकं वा’ द्वे वेत्यर्थः, ‘सर्वाणि वा’ षोडश वा सदा ‘प्रयुञ्जानः सुभगो भवति’ इति ।

অথাত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— ইন্দ্রায়ায়া ইতি । ‘ইন্দ্রা-
য়ায়াঃ’ ইন্দ্রস্য পৰ্য্যণঃ প্রাণাপানমুখস্য যা আয়া দগতী,
তস্যাঃ ‘সপ্তমাত্ৰমাভ্যাং’ “হাবীন্দ্রাম্”—“ওবাওবা”—ইত্যেতাভ্যাম্,
ইন্দ্রাণ্যোরুত্বজরায়ুভ্যাম্. ‘ইন্দ্রাণীং সদা তৰ্পয়ন্’ ব্রাহ্ম সুদকেন
তৰ্পণং কুৰ্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ইতি ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আপামার্গ মिति । ‘দন্ত-
পবন’ দন্তশোধনসাধনম্ ‘আপামার্গ’ আপামার্গকাষ্ঠ ‘ঘৃতমধু-
লিতম্’ ঘৃতেন মধুনা চ লেপিত ‘ভদ্রো ন ইত্যেতেন’ সাম্রা
‘অনিষ্টোবন্’ নিষ্টোবন মকৃচ্ছা ‘সংবৎসর’ তত্পূর্তিপৰ্য্যন্ত ‘ভক্ষয়ন্’
প্রতিদিনং দন্তান্ শোধয়ন্ ‘সুভগো’ ভবতি ইতি ।

অথ প্রয়োগান্তর মাহ— ভগো ন ইতি । ‘ভগো নৈত্যেতাভ্যাং’
চত্বঃ প্রতিদিনং ‘অজ্ঞয়ন্’ অজ্ঞানং কুৰ্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ॥ (২)

‘যদিহি অনয়ৎ’ গাম এবং ‘উচ্চা তে জাত মন্ধনঃ’ ঋকে গীত
দশমঃ গাম,—এই গামত্রয়ের একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টিই
প্রয়োগ করিতে থাকিলে সুভগ হইবে । তিন দিবস ঘন্ব পর্বে
প্রথম দশতীব গণ্ডম ও অষ্টম গাম গানপূর্নক জলের দ্বারা
ইন্দ্রাণী তৰ্পণ করিলে সুভগ হইবে । আপামার্গ কাষ্ঠের দন্ত-ধাবন,
ঘৃত ও মধুতে লেপন কবিয়া তাহা দ্বারা ‘ভদ্রো নঃ’ গামে এক বৎ-
সর কাল দন্তনার্জনা করিলে সুভগ হইবে । ‘ভগো ন চিত্র’ ঋকে
গীত গাম দ্বয়ে প্রতিনিয়ত চক্ষুদ্বয়ে অজ্ঞান-ধারণ কবিলেও সুভগ
হইবে ॥ (২)

* গ্বেয়গানে এই ঋত্নলক ১৩টি গাম আছে ।

† উব ও জরাণু নামক গামদ্বয়,— যথাক্রমে ‘হাবীন্দ্রাম্’ এবং ‘ওবাওবা’ ।

इममिन्द्रेति वर्गमप्रयुञ्जानः सर्वजनस्य प्रियोभवति (३)

अथ प्रयोगान्तर माह— इममिति । सुव्यक्त मेतत् । (३)

(मर्क-जनप्रिय इहेवात्र अना)

ये 'हेम मिष्ट' शब्दमूलक वर्ग (१० नाम) अतिदिन अत्योग
करिते, ये मकलेत्र प्रिय इहेवे ॥ (०)

परि प्रिया दिवः कविरित्येते यां कामयेत्ताए
आवयेत् कामयते हैन मय यास्य न गुणी स्यात्तां
ब्रूयादाचामेतीन्द्रो विश्वस्य राजतीत्येताभ्या माचा-
मेत् पदपांसुन्वास्या अग्नौ जुहुयाद्यो ते पन्था अधो
दिव इति तैलं वैनां याचित्वा पाणी परिसृजन्नग्नौ
प्रतापयेद्ग्न आ याहि वीतय इति द्वितीयेन नाना-
गतायां विरमेद् गोजरायुक सहस्तस्पृष्ट् शोषयित्वा
प्रियङ्गुकां सहा स्रष्टेवा मध्यगडां भूमिपाशकं
सचां काचकपुष्पी मित्येता उत्थाप्य तदहश्चूर्णानि
कारयेदा नो विश्वासु हव्य मित्येतैनविः सम्पाता-
श्चूर्णेपु कृत्वाऽग्न आ याहि वीतय इति रहस्तेनाग्निः
संयूय तानि नाशुचिः पश्येद् वोपस्पृशेद् वा तदनु-
लेपनं तेनानुलिप्तो यां या मुपस्पृशते सा सैनं
कामयते गम्यां नास्तात उपस्पृशेदुत्पले बुद्धे प्रिय-
ङ्गुका आवपेद् यदा पर्णानि स्रष्टरेद्वैन मुत्थाप्य

चतुरङ्गुलमुभयतः परिच्छिद्य मध्यमुद्धरेत् तदनुलेपनं
तेनानुलिम्पेद्वाग्शब्दं नि त्वा नञ्च विश्पत इत्ये-
तेनास्य वैशस्याः प्रव्रजिताश्च वश्या भवन्ति (४)

अथ प्रयोगान्तरमाह—परिप्रियेति । उक्ते 'सामनी
'यां' मम वशे स्यादिति 'कामयेत्', 'तां' आवयेत् । तदैव सा
वशा भवति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह—अथ यास्येति । 'अथ' शब्दः
प्रयोगान्तरव्योतनार्थः । 'या' नारी 'अस्य' पुरुषस्य 'न गुणी'
अवशा 'स्यात्', 'तां' स 'ब्रूयात्' । किमिति ? 'मा' माम्
'आचामेति' आचामयेति ; मा मुदकं पापयेत्यर्थः । सा यदा
पाययति पानोयम्, तदा उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'आचामेत्' ।
एवं कृते सा गुणी भवतीति ।

अथानैव प्रयोगान्तरमाह—पदपांसूनिमिति । अत्रोक्त-
प्रयोगापेक्षया 'वा'-शब्दो विकल्पार्थः । 'अस्याः' स्त्रियः 'पदपां-
सून्', 'ये ते पश्या इति' एतेन साम्ना 'अग्नौ जुहुयात्' शतकृत्वो
दशावरमिति ।

अथ पूर्वोक्तविषये स्वयमागमनफलं प्रयोगमाह—तैल
मिति । 'एनां' स्त्रियं प्रत्यक्षं परोक्षं 'वा', 'तैलं' याचित्वा तथा
दत्तेन तैलेन 'पाणी' स्त्रीयां 'परिमृद्नन्' परिमृद्य, तौ पाणी
'अग्नौ प्रतापयेत्' 'अग्न आ याहि'-इति अस्या मुत्पन्नेन
'द्वितीयेन';—'अनागतायां न विरमेत्' तस्य यावदागमनं प्रता-
पयेदिति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह—गोजरायुकमिति । 'गोजरायुकम्'

-इत्यादिः, 'सा सैन' कामयते-इत्यन्तः, एकः प्रयोगः । 'गोजरायु-
कम्' उल्लंघनं जरायु चोमे गर्भवेष्टने । तयोः उल्लेखेन सह जायते गर्भः,
जरायुः पश्चात्पतति ; तत् । गोजरायुक मिति स्वार्थे क-प्रत्ययः ।
तद् गृहीत्वा 'अहस्तस्पृष्ट' केनचित् पात्रेण गृहीतं 'शोषयित्वा',
तेन साह 'प्रियङ्गुकाप्रभृतीरोपधीः' 'उत्पाप्य' 'तदहः' तद्विषयमेव
तासां 'चूर्णानि' कारयित्वा कक्षिंधित्पात्रे निधाय, 'आ नो
विश्वासु हेव्य मितेयतेन' तिस्र आज्याहुतीरग्नौ हुत्वा, तासां
माहुतीनां 'सम्पातान् चूर्णेण कृत्वा', ततो 'अग्न आ याहि वीतये
इति रहस्येन' तानि चूर्णानि 'अद्भिः' 'संशूय' सन्ध्याया स्थापयेत्
पात्रे । 'तानि' 'अशुचिः' सन् 'न पश्येत्' नाशुचिरूपसृजेत्
तानि । 'तद्' अस्य 'अनुलेपन' भवति । शेषे स्पष्टम् ।

अथात्रैव कश्चिन्नियम साह— गम्या मिति । 'गम्याम्' उप-
गमनीयाम् 'अस्नातः न उपसृजेत्'; स्नात एव तेनानुलिप्य गात्राणि
गमनार्थं सृजेदित्यर्थः ॥

अथ वेद्यानां प्रयजितानां च वशीकरणप्रयोग साह—
उत्पले इति । 'बुधे' विक्रमिन्ते 'उत्पले' कमले, तस्य कर्णिकायां
'प्रियङ्गुकाः' प्रियङ्गुबीजानि 'भावयेत्' । यदा तदुत्पलं 'पर्णानि'
'संहरेत्' सद्बोचयेत्, 'अथ' एनम् उत्पलम् 'उत्पाप्य' पाणिर्नैव
हत्वा, तस्य 'उभयतः' मूले अप्ते च 'चतुरङ्गुलं' परिच्छिद्य,
'मध्य' कर्णिकाप्रदेशम् 'उद्धरेत्' । 'तत्' तस्य 'अनुलेपन' कर्त-
व्यम् । 'तेन' द्रव्येण 'क्षित्वा नश्य विप्रते इत्येतेन' आकानम्
'अनुलिप्सेत्' । 'अवांशं च' निरुष्ट मद्रं निद्रादानुलिप्सेत् । एवं
कृते कामिताः 'वेगस्याः' वेद्याः, 'प्रयजिताः' पतिकुनाग्निर्गताः
मेराचारिण्य वग्नाः भवन्ति ॥ (४)

(নারী বশীকরণ)

যে নারীকে বশীভূত করিতে ইচ্ছা হইবে, তাহাকে 'পরি-
 প্রিয়া দিবঃ' ঋকে গীত নামদ্বয় শ্রবণ করাইবে। তাহাতে যদি
 সে নারী বশীভূত না হয়, তাহাকে বলিবে, 'আমাকে আচমন
 করাও'। পরে তদন্ত উদকে 'ইন্দ্রো বিশ্বস্য রাজতি'—এই ঋকে
 গীত নামদ্বয় পাঠ করত আচমন করিবে; এইরূপে সে তাহার
 বশীভূত হইবে। অথবা 'যে তে পন্থা অধো দিবঃ' নামে ঐ
 নারীর পাদ-ধূলি অগ্নিতে নিক্ষেপ করিবে। অথবা স্বতঃ বা পরতঃ
 সেই নারীর নিকটে প্রার্থনা পূর্বক তৈল লইয়া, নিজের পাণিদ্বয়ে
 মাখাইয়া, 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় নাম গান
 করিতে করিতে সেই তৈলাক্ত পাণিদ্বয়, যাবৎ ঐ নারী স্বয়ং
 আগিয়া উপস্থিত না হইবে, তাবৎ অগ্নিতে উত্তপ্ত করিতে
 থাকিবে। অথবা গো-জরাযু * আনাইয়া হস্তদ্বারা স্পর্শ না করিয়া
 অন্য কোন উপায়ে তাহার জল শোধন করাইয়া চূর্ণ করাইবে এবং
 তাহার সহিত সন্ধ্যঃ-সমুৎপাদিত প্রিয়ঙ্গুকা, সহা, সহদেবা, অধ্যগা,
 ভূমিপাণক, সচা ও কাচকপুষ্পী,—এই গুল্মগুলিও চূর্ণ করাইবে,
 অনন্তর ঐ চূর্ণগুলির কিয়দংশ লইয়া 'আ নো বিধাঃ সুহব্য' এই
 নামে অগ্নিতে আহুতিদ্রব্য প্রদান করিবে এবং সেই আহুতিদ্রব্যেরই
 শেষ ধারা অবশিষ্ট চূর্ণের মধ্যে গ্রহণ করিবে, পরে 'অগ্ন আ য়াহি
 বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় নাম গান করিতে করিতে ঐ চূর্ণসমু-
 দয় যথোপযুক্ত জলে মিশ্রিত করিয়া রাখিবে; উহা অশুচি অবস্থায়
 দর্শন করিবে না, অশুচি হইয়া স্পর্শও করিবে না; তাহাই অনু-
 লেপন প্রাপ্ত হইল। ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া যাহাকে
 স্পর্শ করিবে, সেই বশ হইয়া যাইবে। [ইহাতে আর একটি নিয়ম

* উষ এবং ঘ্রাযু, এ দুইটিই গর্ভ-বেঠেন চন্দ্রকোষ। তন্মধ্যে উষের
 সহিতই বালক জন্মিষ্ট হয়, ঘ্রাযুও তাহার কিছুক্ষণ পরে পতিত হইয়া থাকে।

एहै—] गमनीया नारीके अस्नात स्पर्श करिबे ना (अर्थात् स्नानानन्तर ए अनुलेपन गात्रे लेपन करिया गमनीयाके स्पर्श करिबे) ।

(बेश्या वा प्रव्रजिता नारीके * वशीभूता कविता हईले—)
विकसित उ०पलेन मध्ये त्रियङ्गु-बीज बधन करिबे, दिनास्ते सेहै उ०पल बधन निमीलित हईबे, त०पवे उहा डुलिया, उहार मूल एवं अग्रभाग चारि-अङ्गल छेदनपूर्वक मध्याभागेर कर्णिका प्रदेशादि उद्धृत कविया, ताहावहै अनुलेपन प्राप्त करिबे । ए अनुलेपन 'नि डा नक्ष्य विशृपते' एहै श्लोके गीत नामे नर्त्ताद्वे, विशेषत गोपनीयाद्वे लिख करिबे । बेश्याहै हउँक, प्रव्रजिताहै हउँक, एहै प्रयोगकानीर अवश्या वशीभूता हईबे ॥ (४)

कन्याप्रवहण एकरात्रीपोषितो ऽमावास्यायां
निशि चतुष्पथ एङ्गु पु ब्रवाणि त इत्येतेनाभिपिच्छेत्
विरभिषिक्ता प्रदीयत आ ते वत्सा इति पुंसः (५)

अथ कन्यकां विवोढुं कामयितुः प्रयोग माह— कन्याप्रव-
हण इति । 'कन्याप्रवहणे' स्वकन्यायाः अन्येन विवाहे कर्तव्ये
स्वयम् 'एकरात्र मुपोषितः' सन् 'अमावास्यायां निशि चतुष्पथे
एङ्गुष्वित्येतेन त्रिः अभिपिच्छेत्'; एवं सा 'अभिषिक्ता' गुणा-
न्विताय धराय 'प्रदीयते' ॥

अथ कन्यालाभार्थं प्रयोग माह— आ ते वत्सा इति पुंस
इति । कन्यां कामयितुः 'पुंसः' पुरुषस्य । एकरात्रीपवासादिरभि-
षेकास्तः पूर्ववत्; एङ्गुष्वित्येतस्य स्थाने 'आ ते वत्सा इति'
विशेषः ॥ (५)

(কন্যার ও পুত্রের বিবাহার্থ)

কন্যার ভাল বিবাহ দিতে হইলে অমাবাস্তা-তিথিতে দিবারাত্রি উপবাস করিবে এবং সেই নিশিতেই চতুঃপথে ‘এছা বু’ শব্দকে গীত গানদ্বয়ে কন্যাকে স্নান করাইবে। কন্যা এইরূপে বারত্ৰয় অভিমুক্ত হইলে অবশ্যই উৎকৃষ্ট বরে প্রদত্ত হইবে। পুত্রের ভাল বিবাহের জন্যও ঐরূপ করিতে হইবে; কেবল ‘এছা বু’ নামের পরিবর্ত্তে ‘আ তে বৎসা’ নাম প্রয়োগ করিতে হইবে, এইমাত্র বিশেষ ॥ (৫)

ত্রিরাত্রোপোপিতঃ কৃষ্ণচতুর্দশ্যাৎ শবাদ্ভার
মাহুত্ব চতুষ্পথে বাধক মিধম উপসমাধায় মতস্য
ক্রকর মিত্যেতৌ শুভ্রয়াদগ্নে মৃড় মহাৎ অসীতি
পূর্বেণাগ্নির্বচেতি দ্বিতীয়াং তে আহুতী কোশে কৃৎবা
হরিতালেন গোহৃদ্যশোণিতেন চেতুচ্চরেণ সন্নয়েদ্ যং
দ্বিধ্যাত্মমহিষ্টীয়েনাস্থ শয্যা সবকিরেদগার চ
মস্মনা নৈকগ্রামে বসতি (৬)

অথ ভ্রাতৃব্যস্ব স্বস্বস্থানাৎচাটনার্থং প্রয়োগ মাহ—
ত্রিরাত্র ইতি। সাধকঃ আদৌ ‘ত্রিরাত্রোপোপিতঃ’ সন্, তদন্তে
‘কৃষ্ণচতুর্দশ্যাং’ দৃষ্টমানাচ্ছব্দাৎ ‘অভার মাহুত্ব’, ‘চতুষ্পথে’
‘বাধকং’ রোগপীড়কং চতুরঙ্গুলদারময়ম্ ‘মিধম্’, তম্ ‘উপসমা-
ধায়’ আধায়, ‘মতস্য’, ‘ক্রকর’ পশ্চিবিশেষম্,—‘ইত্যেতৌ’ হৌ ;
‘অগ্নে মৃড়িতি-পূর্বেণ’ মতস্য ‘শুভ্রয়াৎ’, ‘অগ্নির্বচাণীতি-দ্বিতীয়াং’
ক্রকরাহুতি ‘শুভ্রয়াৎ’। ততঃ ‘তে আহুতী’ ই মতস্যক্রকর,
তদগ্নৌ ‘কোশে’ সমুদ্রকে ‘কৃৎবা’, পূর্ণাহুতৌ ‘হরিতালেন’ হরিতাল-

पूर्णमिच्छितेन 'गोहृदयशोणितेन' 'च' सह 'उत्तरेण' अग्निर्वृत्तेत्येतेन
 'सन्नयेत्' सङ्गमयेत् । तथास्तुतेन 'भस्मना', 'यं द्विधात्' 'अस्य'
 तस्य 'शय्याम्', 'अगार' तदुगृहञ्च, 'प्रमं हिष्ठीयेन' साम्ना 'अव-
 क्तिरेत्' । एवं सति अस्य हेष्टा 'नैकयामे वसति' किन्तु स्थान-
 भ्रष्टः सन् देशान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (६)

(उच्छाटन-प्रयोग)

द्विराद्योपवागं पूर्वकं कृक्-चतुर्दशीते शदेव अद्भार आह-
 रण कविषा चतुष्पथे स्थापन पूर्वकं चतुरङ्गन कार्धगमूहे उहा प्रब-
 नित करिषा 'अग्ने मूड मही अग्नि' एहे श्चके गीत गामे अथमे
 उहाते म९ग्याहति प्रदान करिबे, अनन्तर द्वितीयाहतिते 'अग्नि-
 र्वृज्यानि जज्जन९' एहे श्चके गीत गामे ककव पक्षी प्रदानं कविबे ।
 तदनन्तर ए आहति-दक्षं म९ग्या ओ ककव, इति तान् चूर्ण-विमिश्र गो-
 हृदय-शोणितेव गहित कोणे नहेषा 'अग्निर्वृज्यानि' श्चके गीत
 उत्तर गामे माडिषा चूर्ण प्रसृत कविबे । ए चूर्ण याहाके उच्छाटित
 करिते इहेबे, सेहे शज्जन शयाय, एवर सेहे डम्भ उहार गृहे
 'अमं हिष्ठीय' गामे छडाहेषा दिबे । एहेरूप कृत इहेले शज्ज एक-
 ग्रामे वाग कविबे पारिबे ना, ताहाके स्थानज्ये इहेते इहेबे ॥ ७

अधातो यशस्यानां त्व मिन्द्र यशा असि पवते
 हर्यता हरिर्यश इत्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा
 प्रयुञ्जानो यशस्वी भवति प्रियङ्गुका वा पुष्येणाभि-
 चुक्षुयात् यशो मेति तदनुलेपनं तेनानुलिम्पेत्
 संवत्सरं यशस्वी भवति यशस्वी भवति (७) ॥ ६ ॥

অথ যশস্কামস্য প্রয়োগ মাহ— অযাত ইতি । উক্তৌ
অযাতঃ-শব্দৌ । প্রয়োগ উচ্যতে ইতি শेषঃ । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— প্রিয়ঙ্কুকা ইতি । ‘বা’-
শব্দঃ প্রয়োগান্তরদ্ব্যুতনার্থঃ । ‘প্রিয়ঙ্কুকাঃ’ প্রিয়ঙ্কুবীজানি
‘পুষ্পেণ’ নক্ষত্রেণ যুক্তৌ চন্দ্রমসি ‘যশৌ.মেতি অভিলুহুয়াৎ’ । ‘তত্’
প্রিয়ঙ্কুপিষ্ট মেব ‘অনুলেপনং’ भवति । ‘তেন’ ‘সংবৎসরং’ সং-
বৎসরপর্যন্তং প্রতিদিনম্ ‘অনুলিম্বেৎ’ । एवं ক্ততে ‘যশস্বী
भवति’ ॥

অভ্যাসঃ স্বৰ্ণসমাস্যর্থঃ (৩) ॥ ৬ ॥

ইতি ত্রীসায়ণার্য্যবিরচিতো মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

ষষ্ঠঃ স্বৰ্ণঃ ॥ ৬ ॥

(যশোলাভের জন্য)

অতঃপর যশস্বী হইবার জন্য কতিপয় নামেব বিধি বলিব । ‘ত্ব
মিহ্মং যশা অগ্নি’, ‘পবতে হর্যাতো হরিঃ’ ও ‘যশঃ’ এই ঋক্ভর-মূলক
নামগুলির একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টি প্রতিদিন যথানিয়মে
প্রয়োগকারী ব্যক্তি যশস্বী হইবে । অথবা কতকগুলি ত্রিয়ঙ্গু পৌরী
পূর্ণিমায়া ‘যশো মা’ মন্ত্রে হবন করিবে । সেই হুতশেষের দ্বারা
অনুলেপন প্রাপ্ত করিবে । উহাই এক বৎসর আত্মশরীরে লেপন
করিলে যশস্বী হইবে, অবশ্য যশস্বী হইবে (৭) ॥ ৬ ॥

আবশ্যক ত্রীসায়ণের নামস্বামী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-ষষ্ঠখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मवर्चस्यानां (१)

अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’-
शब्दोऽधिकारे । ‘अतः’-शब्दो हेतुवचनः । यतो ब्रह्मवर्चस्यानां
ब्रह्मवर्चसार्थिनां प्रयोगानभिधाने तदप्राप्तिः, अतो ‘ब्रह्मवर्च-
स्यानां’ श्रुताध्ययनजन्यतेजस्त्वामिनां प्रयोग उच्यते इति शेषः ।
शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ (१)

(७) अथ ब्रह्मवर्चस्यानि-नामाभावेनैव विधिः ।

अतःपत्र ब्रह्मवर्चस्यै अर्पति इहेवाव ऊना कतिपय गांश्चैत्र अथा-
श्चैत्रे विधानं वलिव ॥ (५)

रथन्तरं वामदेव्यं नौधसं श्यैतं महानाम्नो
यज्ञायज्ञीय मित्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति कस्त मिन्द्रेति द्विकं
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति अहा चास्य भवति
जगद्धा त इति वर्गं * प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी
भवति (२)

अथ ब्रह्मवर्चसस्य अहायाद्य उभयकामस्य प्रयोग माह—
कस्तमिन्द्रेतीति । निगदसिद्ध मेतत् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— जगद्धा त इतीति । यद्यप्यत्र

* महृष्टसर्वपुस्तकेषु ‘वर्गं’ इतिव पाठः, सायणसम्मतस्य ‘वर्गं’ इति ।

ছন্দোগাঃ পঞ্চবর্গং মেবাধীযতে, তথাপি 'পঙ্‌বর্গম্'-ইত্যেতব্রাহ্মণ-
বলাত্‌ পঙ্‌বর্গঃ ৫ ; শাস্ত্রান্তরগতঃ পঙ্‌বর্গো বা গৃহীতব্যঃ ॥ (২)

(অক্ষরচ্‌র্গনৌ ইহেদাং জনা)

ব্রথস্থব, বাগদেবা, নোভগ, শৈাভ, মহানাশী ও বজ্রায়জীয়,—
এই কয়েক গানের একটি বা দুই তিনটি অথবা নবদশগুলিই প্রতি-
দিন যথানিয়মে গান করিতে থাকিলে অক্ষরচ্‌র্গনৌ ইহেদে । 'কস্ত-
মিস্রঃ' শব্দে গীত নামবস্ত্রের অযোগ্যকারীও অক্ষরচ্‌র্গনৌ ইহেদে এবং
ইহাও অক্ষাও জ্ঞানিবে । 'জগৃক্ষা তে' এই শব্দে গীত নামগুলির
অযোগ্যকারীও অক্ষরচ্‌র্গনৌ ইহেদে ॥ (২)

অষ্টরাত্নোপোষিতো ব্রাহ্মী মৃত্যাপ্য প্রজাপতেহৃদ্যে-
নাভিগীয সহস্রকৃত্বঃ প্রাগ্নীয়াচ্‌চ্যুতনিগাদী ভবতি
পুষ্পাণি বাস্বা উদকেন সংবৎসরং যজ্ঞেন প্রাগ্নীয়া-
চ্‌চ্যুতনিগাদী ভবতি মাস্‌ সৌমভজঃ স্যাত্বদ-
সস্পতি মনুত মিত্যেতেন শ্রুতনিগাদী ভবতি সদা
বৈতল্যযুজীত শ্রুতনিগাদী ভবতি ভারদ্বাজিকায়া
জিহ্বা মৃত্যাপ্য তদহশ্বূর্ণং কারয়িত্বা মধুসর্পির্ভ্যাং
সংযুয় প্রাগ্নপ্রাশনাৎ কুমারং প্রাশয়েদিদ্‌মিদ্ধাথিনো
বৃহদিত্যেতেন শ্রুতনিগাদী ভবতি হরিদ্রায়াস্তুলাব-
রাহ্ন চূর্ণায়িত্বৈতেনৈব কল্‌পেণ সংবৎসরং যজ্ঞেন প্রাগ্নীয়া
চ্‌চ্যুতনিগাদী ভবতি বচা মেতেন কল্‌পেণ বাচীব্রতেন

पूर्वेण प्राश्रीयाच्छ्रुतनिगादी भवति मत्स्यप्राज्ञक-
 गङ्गपुष्पोवचाकेरडीघृतानि वाहंङ्गिरेणाभिजुहुयात्
 सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनैव प्राश्रीयाच्छ्रुतनिगादी
 भवति (३)

अथ सकृच्छ्रुतस्याभिधानसामर्थ्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्रो-
 पोषित इति । अष्टरात्रोपवासानन्तरं 'ब्राह्मीम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य
 उक्तेन साम्ना सहस्रवारम् 'अभिगीय' 'प्राश्रीयात्' । सकृच्छ्रुतशब्द-
 समूहस्य निगदनसामर्थ्यं श्रुतनिगादित्वम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— पुष्याणि वेति । अत्र 'वा'-शब्दः
 प्रयोगान्तरस्योक्तनार्थः । 'अस्या' ब्राह्मणः 'पुष्याणि वा', 'उदकेन'
 पिष्ट्वा 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तं 'यत्नेन प्राश्रीयात्' प्रतिदिनम् ।
 तथा सति 'श्रुतनिगादी भवति' इति ।

अथ प्रयोगान्तरम्— मासं सोमभक्ष इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— सदा वैतदिति । पूर्वार्थे
 मासनियमः, अत्र तु ताफलस्यातिशयाय 'सदा वैतत् प्रयुञ्जीत' ।

अथ पुत्रादीनां वाक्ये प्रयोक्तव्य माह— भारद्वाजिकाया
 इति । भारद्वाजः पक्षिविशेषः । स्त्रीजातीयायास्तस्याः 'जिह्वा
 मुत्थाप्य' आनीय 'तदहद्यूर्णं कारयित्वा' मधुसर्पिर्भ्यां 'संयुय'
 मिश्रयित्वा 'अमप्राशनान्नाग्' 'इन्द्र मित्रादिनी' हृदित्येतेन
 साम्ना 'कुमारं' प्राशयेत् । तथा सति सः 'श्रुतनिगादी भवति' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— हरिद्राया इति । 'हरिद्रायाः'
 'तुलार्क' प्रभृति यावच्छक्य 'चूर्णयित्वा', 'एतेनैव कस्मेन'-इत्युक्त-

ত্বাৎ-মধ্বাজ্যাভ্যাং সংযুক্তং সংবৎসরপর্যন্তম্ প্রতিদিনং 'যথেন
প্রাত্নীয়াৎ শ্বতনিগাদী ভবতি' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তরং মাহ— মক্ষরাচক্ৰেতি । 'বার্হ-
দ্বিरेण' সাম্না সংবৎসরপর্যন্তং প্রতিদিনং তদ্বর্ণং 'প্রাত্নীয়াৎ' তথা
সতি 'শ্বতনিগাদী ভবতি' । শेषঃ স্পষ্টোऽर्थঃ ॥ (২)

(শ্রুতিধর হইবার জন্য)

অষ্টেরাত্রি উপবাসানন্তর 'ব্রাহ্মী' শাক্ সম্পাদন করিতা
রাখিবে । পরে 'প্রজাপতের্হৃদয়' নামক গাম গান পূর্বক ঐ শাক
সহস্রবার ভোজন করিবে ; ইহাতে শ্রুতিধর হইবে । এক বৎসর
প্রতিদিন ব্রাহ্মীশাকের কতকগুলি পুষ্প জলে পেষণ করিয়া 'যথ'
নামক গাম গান পূর্বক ভোজন করিবে । ইহাতেও শ্রুতিধর
হইবে । 'সদসম্পত্তিমভুতম্' এই নামের গান পূর্বক এক মাংস গোম-
রন পান করিলেও শ্রুতিধর হইবে । অথবা চিবকামই ঐকপ
অনুষ্ঠান করিবে, অত্যাংকৃষ্ট শ্রুতিধর হইবে । ভারবাজিকা পক্ষি-
ণী জিহ্বা সম্পাদন করিয়া চূর্ণ করাইয়া সেই দিনেই মধু ও ঘূতেব
সহিত মিশ্রিত করত অন্নপ্রাশনের পূর্বে 'ইন্দ্র মিলাধিনো বৃহৎ'
এই গানে বালককে লেহন করাইবে ; ইহাতে সে বালক শ্রুতিধর
হইবে । সংবৎসর কাল প্রতিদিন অনূন তুলার্কি হরিদার চূর্ণ
ঐ নিয়মে 'যথ' নাম গান পূর্বক ভোজন করিবে ; তাহাতে শ্রুতিধর
হইবে । এই নিয়মে প্রথম বাচোত্রত গাম গান পূর্বক বচচূর্ণ
সেবন করিলে, শ্রুতিধর হইবে । ঘূতেব সহিত মিশ্রিত মৎস্যাক্ক,
শঙ্খপুষ্পী, বচ ও কেবড়ী বচ চূর্ণ 'বার্হদ্বিষ' নামক নামে সহস্রাবধি
অনূন একশত আছতি প্রদান করিবে এবং ঐ নামগান পূর্বকই
ঐ চূর্ণ একবৎসর প্রতিদিন লেহন করিবে, এ নিয়মেও শ্রুতিধর
হইবে ॥ (৩)

वचायास्त्रिद्वतं कारयेन् मणिं मग्निं प्रतिष्ठाप्या-
वृता हुत्वा मणिं निधाय वाचोव्रतेनोत्तरेणाभि जुहु-
यात् सहस्रकृत्वः शतावरं तम् मणिं कण्ठेन शिरसा
वा धारयन् कथासु श्रेयान् भवति (४)

अथ वागादिकथासु अधिकवादित्वसाधनप्रयोग माह—
वचाया इति । ; 'वचायाः' मूल माहृत्य 'त्रिद्वतं' त्रिपर्वाणं
मणिं 'कारयेत्' । तं 'मणिं' पात्रे 'निधाय', 'अग्निं' प्रतिष्ठाप्य,
'आवृता' आज्यतन्त्रेण पुरस्तात् तन्त्रं कृत्वा, 'वाचोव्रतेनोत्तरेण'
सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा, सम्पातन मणौ 'अभिजुहुयात्' ।
'तं' हुतं 'मणिं' 'कण्ठेन शिरसा वा धारयन्' 'कथासु श्रेयान्'
अधिकवादी 'भवति' ॥ (४)

(वाचदूक श्रेयान्न जना)

वचन मूल आहवण कथिना ताहार त्रिपर्वा मणि कराहेवे, ऐ
मणि पात्रे स्थापन करत अग्निस्थापन पूजक आरुत क्रमे अर्था
आज्यतन्त्रे व्याहृति होशानुत्तर 'वाचोव्रत' नामक उन्नत नामे
एकशत हहेते महत्वावधि आहृति प्रदान करिवे, ऐ शोधित मणि
कण्ठे वा मन्त्रके धारण करिले वाक्पटुता जन्मिवे ॥ (४)

वचां मधुक मित्येते आस्ये ऽवधायापाम्फेनेनेत्येतं
मनसानुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिर्य्य राजन्वानह
मराजकस्त्वमसीत्युक्ता विवदेत् पर्पदि * राजनि
चोत्तरवादी भवत्युत्तरवादी भवति (५) ॥ ७ ॥

অথ পৰ্যদাদি রাজসভায়াং কেনচিত্ বিবাদে সতি অময়জয়-
 হেতুপ্রয়োগ মাহ— বচা মিতি । ‘বচাং মধুক মিত্যেতি’ ‘আস্মে’
 ‘অবধায়’ স্থাপয়িত্বা ‘অপাম্ফেনেন নসুচে: শির ইত্যেতত্’ সাম
 ‘মনসা’ ‘অনুদ্রুত্’ উচ্যায় ‘অন্তে’ মন্ত্রান্তে ‘স্বাহাকারেণ’
 ‘নিগির্য’ নিগরণং কৃৎবা, ‘আত্মান’ ‘রাজন্বানহম্’-ইত্যুক্তা
 ‘অরাজকস্বমসীতি’ প্রতিবাদিনম্ ‘উক্তা’ ‘বিবদেত্’ তেন সহ
 বিবাদং কুর্যাৎ । তথা সতি স বক্তা ‘পরিপদি রাজনি চোত্তর-
 বাদী ভবতি’ ইতি ॥

অভ্যাস: खण्डसमाख्यः (५) ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ३ ॥

(সভাস্থায়ী হইবার জন্য)

বচ ও মধু, মুখের মধ্যে ধারণ করিয়া ‘অপাম্ফেনেন’ এই
 নামটি মনে মনে গান করিবে, এবং ঐ গানের শেষেই স্বাহা বলিয়া
 (ঐ মুখমধ্যস্থ মধুসিক্ত বচাচূর্ণ) নিগিষণ করিয়া ‘আমি রাজন্বান্,
 তুমি অরাজক’ বলিয়া সভা-বিবাদে প্রবৃত্ত হইবে; এ নিয়মে সে
 বক্তা, সে সভাতে,—রাজসমিধানেনও (অর্থাৎ সৰ্বত্রই) উত্তরবাদী
 হইবে,—অবশ্য উত্তরবাদী হইবে (৫) ॥ ৭ ॥

আবশ্যক ক্রিয়াক্রান্ত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান আশ্রমে দ্বিতীয়াধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

দ্ব্যধিক বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातः पुत्रियाणाम् (१)

अथ पुत्रार्थिनां प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’ शब्दो
ऽधिकारान्तरार्थः । ‘अतः’ यतः पुत्रार्थिनां प्रयोगापेक्षा, अतः
‘पुत्रियाणां’ पुत्रार्थिनां, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(७) अथ पूज्यशान्ति-आमांशान्नैव विधि ।

अनसुव एरेहल इहेने पूजार्थी अङ्गुलि कामिदिग्धेन मनोरथ
निकृतिरु कञ्च कतकञ्चलि नामेन अध्याग्ननेन विधान बलिव ॥ (१)

नि त्वानक्ष्य नि त्वा मग्ने प्र यो राये ऽय मग्निः
सुवीर्यस्य जातः परेण न हि वयसरमञ्चन सोमः पवते
जनिता मतीना मिति सर्वाण्यपत्यं नित्यवत्सा रथ-
न्तरं व्याहृतिवर्गो ऽरुरुचदिति द्वे एतेषा मेक मनेकं
वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः सूरूपान् दीर्घायुषः पुत्रा-
ल्लभते रोहिण्यां वा रोहिण्या गोः सरूपवत्सायाः
पयसि रक्तशालीनां स्थालीपाकं श्रपयित्वा पर-
मेष्ठिनः प्राजापत्यस्य व्रतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः
शतावर मेतेनैवाभिगीयोदृत्य सभार्यः प्राश्नीयात्
सूरूपान्दीर्घायुषः पुत्राल्लभते कृष्णाया गोः सरूप-
वत्सायाः पयसि कृष्णपटिकानां स्थालीपाकं
श्रपयित्वा कृष्णपञ्चम्या मुदिते सोमे त्वमिमा ओष-

धीरित्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनै-
वाभिगीयोद्भृत्य सभार्यः प्राशनीयात् सुरूपान्दीर्घायुषः
पुत्रांस्तभते कौम्भं घृतं पुरुषव्रतेनाभिजुहुयादनु-
गानश उत्तरेण सदा प्राशनीयात् सुरूपान्दीर्घायुषः
पुत्रांस्तभते (२)

नित्वानत्येत्यादीनि सोमःपवतेजनितेत्यन्तानि 'सर्वाणि' सप्त
सामानि 'प्रयुञ्जानः', अपत्य मित्यादीनां अरुरुचदितिद्देश्य-
न्तानां मेतेषां मध्ये 'एक मनेक' वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः', 'सुरू-
पान् दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— रोहिण्या मिति । 'वा'-
शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'रोहिण्यां' नक्षत्रे 'रोहिण्याः'
रक्तवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' रक्तवर्णवत्ससंयुक्तायाः 'गोः' 'पयसि'
क्षीरे 'रक्तशालीनां' तण्डुलैः 'स्थालीपाक' अपयित्वा 'परमेष्ठिनः
प्राजापत्यस्य व्रतेन' साम्ना आज्यं 'सहस्रकृत्वः शतावर' हुत्वा,
सम्पातेनाभिहुतं स्थालीपाकम् 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना सद्व्या-
क्रमेणैव 'अभिगीय' तद्विः 'उद्भृत्य', 'सभार्यः प्राशनीयात्', 'सुरूपान्
दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— कृष्णाया इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् । 'कृष्णपट्टिकानां' पट्टिदिवृसफलितानां कृष्णवर्णानां
ब्रोहिण्यां तण्डुलैरित्यर्थः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— कौम्भं घृत मिति ।
'कौम्भं' 'कुम्भे पूरित' घृतम्, अग्निसमीपे निधाय 'पुरुषव्रतेन'

साम्रा ० सहस्रकृत्वः शतावरम् आज्येन हुत्वा, तदा कुम्भोपरि सम्पातेन 'अभिजुहुयात्', ततस्तेनैव साम्रा उक्तसङ्ख्या तदाज्यम् अनुगोत्वा, तदनुगोत माज्यं प्रतिदिनम् 'उत्तरेण' पुरुषव्रतेन किञ्चित्किञ्चित् 'प्राग्योयात्' । एवं सति उक्तगुणान् पुत्रान् लभते ॥ (२)

(श्रुतप दीर्घजीवी बहूपुत्र लाभार्थ)

'निश्चानक्ष', 'निश्चामश्वे', 'अग्नौवाये', 'अग्नौगुःश्रुवीर्धगा', 'जातःपरेण', 'नहिबश्चरमधन', 'सोमपवतेऽनितामतीनाम्',—एही मातृति एवं 'अपता', 'नित्यवन्ता', 'रथस्तव', 'व्याहृतिवर्ग' ও 'अकरुच' श्रुतमूलक सामद्वय,—এইগুলির কোন একটি বা কোন দুই-তিনটি অথবা সকলকয়টি (যথাশক্তি) নিয়মিত প্রয়োগকারী শ্রুতপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। বোহিণী নক্ষত্রে, সরূপ-বৎস ৭ ব্রহ্মবর্ণা গাভীর দুধে, ব্রহ্মবর্ণাধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের স্থালীপাক (চরু) পাক করিয়া 'পবমেষ্টিপ্রাজাপত্যস্য ব্রত' নামক নামে সহস্রাবধি অনূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং এই নামেই ঐ ছতাবশিষ্ট স্থালীপাকের তুলিয়া গজীক ভোজন করিবে, এ নিয়মেও শ্রুতপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। কৃষ্ণা পঞ্চমী তিথিতে চন্দ্রোদয়েব পবে, সরূপ-বৎস ৯ ব্রহ্মবর্ণা গাভীর দুধে

* ই হি পুত্ৰবধি ; তব পত্ন্যাপুত্র্য' পূর্বম্, একাপুত্র্যম্ পুত্ৰবধি (খা० ব্রা० ২. ২.), উপরিপ্রাপ্তপুত্ৰবধিবিধানাদিহ পূর্বম্ভব যদ্ব্য মতি 'সামা'—ইত্যস্যা স্থানী সামদ্বয়ক-নির্ভাষ বক্তব্যম্। অন্যত্র নীমিত্তীযী বক্তব্যম্ভব পুত্ৰবধিপুত্ৰ্যাপ মতি সাম্যম্ভব নির্দিশ্য সামদ্বয়জ্ঞানো মিব যদ্ব্য' ভবতীতি ॥

† যে গাভীর স্বীয় বর্ণের সমান বর্ণ বৎস হইবাছে, তাহাকে সরূপবৎস বলা যায়। যথা ব্রহ্মবর্ণ বৎসেব জননী ব্রহ্মবর্ণা গাভী ইত্যাদি।

কৃষ্ণগষ্টিক * ধানের কতকগুলি তড়ুলের স্থালীপাক পাক করিয়া 'অগ্নিমাৎস্বদীঃ' এই গানে নৃহত্যাবদি অনুন একশত আত্মতা প্রদান করিবে এবং এই গানেই ঐ ছতাবশিষ্টে স্থালীপাকান্ন তুলিয়া সস্ত্রীক ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে । প্রতিদিন পুরুষত্রয় নামে প্রসিদ্ধ নামপঞ্চকের গান পূর্বক কৌস্ত্য ঘৃত হোম করিয়া অপর পুরুষত্রয় নাম গানের সময়ে প্রতি যতিতে ঐ ছতাবশিষ্টে ঘৃত কিছু কিছু ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে ॥ (২)

উড়ঙ্গবানাং যোগ্যে গচ্ছেত্ তং গৃহীত্বা তদহ-
স্বিবৃতং কারয়েন্মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাষ্যাবৃতা হুত্বা
মণি নিধায়োচ্চা তে জাত মন্মথস ইতি তৃতীয়েনাভি-
জুহুয়াৎ সহস্রকৃৎবঃ শতাবরং তং মণি কণ্ঠেন
শিরসা বা ধারয়চ্ছতানুচরো ভবতি শতানুচরো
ভবতি (৩) ॥ ৮ ॥

অথ বহ্ননুচরকামস্য প্রয়োগ মাহ— উড়ঙ্গবানা মিতি ।
'উড়ঙ্গবানঃ' ধান্যবিশেষাঃ, তेषাং ফলিতানাং মধ্যে যঃ স্তম্বী
'অগ্নে গচ্ছেত্' 'তং গৃহীত্বা', 'তদহঃ' তৎসংহরণদিবসে এব পিষ্টা
'স্বিবৃতং মণি' কারয়েত্ । অগ্নি প্রতিষ্ঠাষ্যেত্যাदि সিদ্ধপ্রায়
মিতি ॥

* কাল বাটিকা ধান, ঐ ধান বাইটে দিনে পবিপক হয় এবং কৃষ্ণবর্ণ, এই-
জন্য উহাকে কৃষ্ণগষ্টিক বলা যায় ।

অম্বাসী ঽধ্যায়সমাস্যর্থঃ (২) ॥ ৮ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

অষ্টমঃ খণ্ডঃ ॥ ৮ ॥

‘বেদার্থস্য প্রকাশেন তমো হার্ষ নিবারয়ন্ ।

পুমর্ধাশ্বতুরো দেয়াদ্বিত্যাতির্থমহেশ্বরঃ ॥ ২ ॥

ইতি শ্রীমদ্রাজাধিরাজপরমেশ্বরবৈদিকমার্গপ্রবর্তক-

শ্রীবীরবুদ্ধভূপালসাম্রাজ্যধুরন্বরেণ সায়ণাচার্য্যেণ

বিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

(বহু অল্পচব লাতার্থ)

উডঙ্গদ নামক ধান্যের মধ্যের শিশু গ্রহণ করিয়া গেই দিবগেই
পেষণপূর্ব্বক ত্রিপুর্কা মণি করিবে, অনন্তর পূর্ব্ববৎ অগ্নিস্থাপন ও
তৎপশ্চাৎ মণিস্থাপন করিয়া ‘উচ্চা তে জাত মঙ্গলঃ’-এই ঋতুমূলক
তৃতীয় নামে আবৃতক্রমে সহস্রাবদি অন্যান শতবার হোম করিবে ;
পরে গেই সিক্তমণি কণ্ঠে বা মস্তকে ধারণ করিলেই শত শত অনু-
চর লাভ করিবে, অবশ্য লাভ করিবে (২) ॥ ৮ ॥

আবশ্য জিনতাংদত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের বৃত্ত,

সামবিধান আশ্বমেধ দ্বিতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের

দ্ব্যধিক বস্তুগ্রহণ সমাপ্ত ।

॥ ইতি দ্বিতীয়ঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

(तृ)

—०००—

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ३म् ॥

अथातो धन्यानां ॥ शुक्लवाससा प्रयोगः स्नान
मवलेखनं मणिष्ठीवनं सदा चाञ्जनं सत्यवचनं
सुमनसां धारणं केशश्मश्रुरोमनखानां तु नान्यत्र
व्रताद्वारानेवोपियात्काले (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तं महं चन्द्रे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

अथ धान्यलाभजन्यैश्वर्यादिधनप्रयोगान् विवक्षुरादौ प्रति-
जानीते— अथातो धान्याना मिति ॥ 'अथ'-शब्दोऽधिकारान्तर-
द्योतनार्थः । 'अतः'-शब्दो हेतुवचनः ; यतः प्रयोगानभिधाने
वक्ष्यमाणफलानवामिः, अतो 'धान्यानां' ॥ धान्यफलसाधकानाम् §,
प्रयोगां उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथ श्रीरादिसाधनप्रयोग माह— शुक्लवाससेति । 'शुक्ल-
वाससा' शुभ्रवस्त्रयुक्तेन, प्रयोगो वक्ष्यमाणः कार्यः । प्रयोगात् पूर्वं

०, +, § 'धान्यानां'—इति दीर्घादिपाठः शाकायणदृष्टः ।

§ धन्याना मिति पाठे धनाय कृतं धनम्, धनफलसाधनाना मिति ।

शुद्धार्थं स्नानं कर्त्तव्यम् । 'अवलेखनं' भूखननं कर्म । अव-
लेखनशब्दस्य प्रथमाचरस्य "वष्टि भागुरिरक्षोप मवाप्योरुपसर्गयोः"
-इतिवचनाक्षोपे वलेखन मिति रूपम् ; तच्च नञा समासे अव-
लेखन मिति भवति ; भूम्यवलेखनं नृकर्त्तव्य मित्यर्थः । 'अनि-
ष्टीवनं' व्रतकाले निष्टीवनस्थाकरणम् । 'सदा चाञ्चनं' सर्वदा
अञ्चनधारणम् । 'सत्यवचनं' यथार्थभाषणम् । 'सुमनसां' पुष्पाणाम्
'धारणञ्च' सर्वदा कर्त्तव्यम् । 'केशश्मश्रुरोमनखानान्तु नान्यत्र
व्रतात्' ; व्रतेषु दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वेन विहितेषु केशादीनां न
धारणम् ; तत्र वचनं स्यादेव । 'काले' 'दारानेव' भार्या मेव
'उपेयात्' । अनेन निषिद्धकालो भार्याव्यतिरिक्तप्रदेशेष्वेत्याभयं तत्र
निषिध्यते ॥ (१)

(२) अथ धना-नामाध्यायनेन विधिः ।

अनष्टव एहेश्वर इहेते (विविध धन) अर्थाः धनमात्रेण जन्तु
नामाध्यायनेन प्रयोगं बलिब । धनेन जन्य अनुष्ठानकावौ गतत
शुक्ल वस्त्र पविधानं करिबे, प्रतिदिन प्रातःकाले स्नानं करिबे,
नखेव द्वारा भूमि-खननादि करिबे ना, चक्रुद्धये गर्जदा अञ्जन धारण
करिबे, गतावादी इहेवे, पुष्पादि सुगन्ध वस्तु व्यवहारं करिबे,
व्रत वा अशौचादि कोन कारण व्यतिनेके केश शृङ्गनख रोम
मुञ्चन कराहेवे ना, यथाकाले शीघ्रपद्मीते उपगत इहेवे । (१) .

एवंव्रतो यदुदीरत आह्वयतायेति वर्ग एतेषा
मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः श्रीमान्यशस्त्री
पुष्टिमान्धन्यो भवति गिर्वणः पाहि नः सुत मिति

चैतत्सदा प्रयुञ्जीत मयि श्रीरिति चास्य निधनं
 कुर्याच्छ्रीमान् भवति वीन्वोदकाञ्जलीन्त्सदा ऽऽचामे-
 दयः सहस्रमानव इत्येताभ्याः श्रीरिति चोत्तरस्य
 निधनं कुर्याच्छ्रीमान् भवति (२)

एवंव्रतः सन् 'यदुदीरत इत्येतस्माम्, आह्वयतायेति वर्गस्य,
 'एतेषां' मध्ये 'एकम्', 'अनेकं' द्वे त्रीणि, 'सर्वाणि वा' 'प्रयुञ्जानः',
 'श्रीमान्' बहुश्वर्ययुक्तः, 'यशस्वी' बहुकीर्तिः, 'पुष्टिसान्' बहु-
 पोषणयुक्तः । 'धान्यः' ० धनवांस्य 'भवति' । ननु धान्यानां प्रयोग
 उच्यत इति प्रतिज्ञातम्, अत्र तु श्रीरादिश्रुतिफल मुच्यते, अतो
 विरुद्धम् ? इति चेत्, नैष दोषः ; उक्तफलानां मपि धान्यसमृद्धि-
 लभ्यत्वात् ॥

अथ श्रीसाधनं प्रयोगान्तर माह— गिर्वण इति । 'गिर्वण
 इत्येतस्माम् प्रयुञ्जीत' । उक्तनियमापेक्षः 'च'-शब्दः । 'अस्य' हरि-
 थोरितिनिधनस्य स्थाने 'मयिथोरिति निधनं कुर्यात्' । एवं कृते
 'श्रीमान्' अन्नादिसमृद्धिमान् 'भवति' ॥

अथ श्रीकामस्य प्रयोगान्तर माह— त्रीन्वेति । 'वा'-शब्दो
 विकल्पार्थः, स च पूर्वप्रयोगापेक्षः । 'वीन्वोदकाञ्जलीन्' 'सदा'
 प्रतिदिनम् 'आचामेत्' । केनेतुमुच्यते— 'अथ सहस्रमानव इत्ये-
 ताभ्यां' । विहितयोः 'उत्तरस्य' साम्नोऽन्ते 'श्रीरिति निधनं
 कुर्यात्', 'श्रीमान् भवति' इति ॥ (२)

* यद्यप्येष दीर्घादिपाठः स्थापयणदृष्टः पर मसाधुः, सम्यग्दायविदा मन्त्रासम्पत्तेरर्था-
 भङ्गतेषु । 'अस्य' दृष्टेः तु सर्वेष्वेव शुभकेषु 'धन्यः' इत्येव ।

(श्रीनाभेर जन्य)

उक्त नियमे থাকিয়া, 'যদুদীবত' এই নাম এবং 'আহর্যাতার' এই স্বক্কে গীত বর্গ, ইহার একটি বা দুই তিনটি কিংবা সকল কয়টি নাম নিয়ত প্রয়োগ করিলে শ্রীমান্, যশস্বী, পুষ্টিমান্ ও ধন্যাম্পদ হইবে। অথবা ঐ নিয়মে থাকিয়া 'গির্জগঃ পাহি নঃ সূতন্' এই স্বক্কে গীত নামের নিধন-ভাগ 'ময়ি শ্রীঃ' শব্দে পরিবর্তন করিয়া নর্যদা প্রয়োগ করিবে, এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে। অথবা 'অয়ং মহত্মানবঃ' স্বক্কে গীত নামদ্বয়ের নিধন-ভাগ শ্রীশব্দে পরিবর্তিত করিয়া প্রতিনিয়ত অঞ্জলিদ্বয় জল পান করিবে, এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে ॥ (২)

সক্তুমন্ত্যং দধিমধুঘৃতমিশ্র মা ত্বা বিশন্ত্বিন্দব
 ইত্যেতেন সন্নয়ে দামাশিশন্ত্বিন্দবো ন মা মিন্দ্রাতি-
 রিচ্যত ইত্যেতেন পিবেদলক্ষ্মীং নুদতে তিষ্যেণ ঘৃতং
 ক্রীণীয়াদায়াহি সুপুমাহিত ইত্যেতেন পিবেদলক্ষ্মীং
 নুদতে গৌরান্ত্বর্ষপাৎ স্তিষ্যেণ চূর্ণং কারয়িত্বেন্দ্রেহি-
 মরস্বম্বস ইত্যেতেন সংযুয তৈর্মুখং পাণী পাদৌ চ
 সর্বাণি চাঙ্গানি সর্বাণ্য সশ্লেপানুত্বাদয়ত্রলক্ষ্মীং
 নুদতে (৩)

অঘালক্ষ্মীনোদনপ্রয়োগ মাহ— সক্তুমন্ত্য মতি। 'সক্তু-
 মন্ত্য' দধিমন্ত্যঃ সক্তয়ঃ সক্তুমন্ত্যঃ। অত্র মিত্যিতানি দ্রব্যা-
 ণীকৃত্বা 'এতেন' মন্ত্বেণ ত' মিত্যিতং মন্ত্য' 'পিবেত্'। . এতৎ
 কুর্বন্ 'অলক্ষ্মীং নুদতে' যদুলক্ষ্মীণো ভবতীত্যর্থঃ ॥

অথাত্বেইব প্রয়োগান্তর মাহ— তিথ্যেণ ঘট মিতি । ‘তিথ্যেণ’ নচত্রেণ ‘যুক্তে’ চন্দ্রমসি ‘ঘট’ ক্রীণোয়াত্’ । তত্র ক্রীতং ঘটং পাচ্যে নিধায় প্রতিদিন মনেন সাম্রা পিবেত্ । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥

অথাত্বেইব প্রয়োগান্তর মাহ— গৌরান্ সর্পপানমিতি । ‘সংশ্লেষাঃ’ সম্বয়ঃ । মুখাদিসম্ব্যন্তানি উক্তদ্রব্যম্, ‘ইন্দ্রেহোত্যনেন’ ‘সংযুয’ সম্বিত্যা ‘তৈঃ’ চুর্ণিতৈঃ সর্পপৈঃ প্রতিদিনম্ ‘উল্লাদয়ন্’ সংবৎসরপর্যন্ত মুহুর্ত্যন্ ‘অলক্ষ্মীং’ নুদতে । এব মুত্তরত্র যত্র কালাবধির্ন, তত্র সর্বত্র সংবৎসরপর্যন্ত মিতি দ্রষ্টব্যম্ । শ্রেয়ঃ স্পষ্টোঃ ॥ (২)

(দারিদ্র্য দূরীকরণার্থ)

‘আ বা বিশদ্বিন্দবে’ ঋকে গীত নামে দধি মধু মিশ্রিত সত্ত্ব (ছাড়ু) গুলিয়া প্রস্তুত করিবে, পরে ‘আ বা বিশদ্বিন্দবো ন মা মিত্রাতিরিচ্যতে’ এই মন্ত্রে, প্রতিদিন উহা পান করিবে ; ইহাতে অলক্ষ্মী (দারিদ্র্য) দূরীভূত হইবে । তিস্যানক্ষত্রে ঘৃত কয় করিবে, ‘আ বাহি অযুনাহিতঃ’ ঋকে গীত নামে প্রতিদিন তাহা কিছু কিছু সেবন করিবে, এ নিয়মেও অলক্ষ্মী দূরীভূত হইবে । তিস্যানক্ষত্রে শ্বেত নর্ষপ চূর্ণ কবাইয়া ‘ইন্দ্রে হি মংগাদকনঃ’ এই ঋকে গীত নামেই গান পূর্বক এক বৎসর প্রতিদিন নিজের মুখ প্রভৃতি সমস্ত অঙ্গে এবং সমস্ত গন্ধি-স্থানে মর্দন করাইবে ; ইহাতেও অলক্ষ্মী দূরীভূত হইবে ॥ (৩)

গৌরান্সসর্পপানম্নৌ জুহুয়াদ্যদীডাভিন্দ্র যত্
স্থির ইত্যেতেন হিরণ্যং লভতে ব্রীহিযবানম্নৌ জুহুয়াত্
সুনীযোঘা সমর্চ্য ইত্যেতেন ধান্যং লভতে ব্রীহি-
যবৌ সর্পির্মধুমিত্রা বাসো ঽবধায় সপূৰ্ব্বৌ মহোনা

मित्येतं मनसानुद्भूत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिरे-
 देवः सदा प्रयुञ्जानः सहस्रं लभत इम उ त्वा
 विचक्षत इत्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं
 लभते मासोपोषितो बिल्बानां दधिमधुघृताक्तानां
 श्रायन्तीयेनाष्टसहस्रं जुहुयात् सिद्धे सौवर्णान्यसिद्धे
 राजतानि नैयग्रोधं दन्तप्रवनं घृतमधुलिप्तं गव्यो
 पु ण इत्येताभ्या मनिष्ठीवन्त्सवत्सरं भक्षयन्त्सहस्रं
 लभते सहस्रं लभते (४) ॥ १ ॥

अथ हिरण्यार्थं प्रयोग माह— गौरानिति । 'गौरान् सर्पपान्
 अग्नौ जुहुयात्' शतकृत्वो दशावर मिति ॥

अथ सहस्रसङ्ख्यादिलाभस्य प्रयोग माह— ब्रौह्मिवाविति ।
 'ब्रौह्मिवा' तयोस्तण्डुलानित्यर्थः । सिद्धं मन्यत् ॥

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— इम उ त्वेति । उक्तसाम्ना
 श्राज्याहुतिसहस्रं संवत्सरपर्यन्तं जुहुयात् । एवं सति सहस्र-
 सङ्ख्याकं धनं लभते ॥

अथ हिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— मासोपोषित इति ।
 'मासोपोषितः' सन् 'बिल्बानां' तत्पुष्पाणां फलानां वा दध्याद्य-
 भ्यक्तानाम् 'अष्टसहस्राणि' उक्तेन साम्ना 'जुहुयात्' । 'सिद्धे'
 सम्पूर्णव्रताङ्गयुक्ते कर्मणि 'सौवर्णानि' सुवर्णसङ्ख्यानं लभते ;
 'असिद्धे' कर्मवैकल्ये मति 'राजतान्' रजतमङ्ख्यानं लभते ॥

अथ सहस्रहिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— नैयग्रोध मिति ।
 'नैयग्रोध' न्यग्रोधसम्यन्धि काष्ठं 'दन्तप्रवनं' दन्तधावनं 'घृत-

মধুলিস্তম্” দৃতেন মধুনা চ লিস্তম্, তেন ‘গব্বী শু ণ ইত্যেতাম্ভাম্’
 ‘অনিষ্ঠীবন্’ নিষ্ঠীবনরহিতং যথা ভবতি তথা ‘সংবত্সরং’ সং-
 ত্সরপর্য্যন্তং প্রতিদিনং ‘ভক্ষয়ন্’ দন্তধাবনং কুর্বন্ ‘সহস্রং’
 সহস্রসঙ্খ্যাকং ধনং ‘লভতে’ ॥

দ্বিরুক্তিঃ খণ্ডসমাস্যর্থ্য (৪) ॥ ১ ॥

इति त्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(হিরণ্যাদির লভ্যর্থ)

একবৎসর প্রতিদিন ‘যদ্বীড়াবিচ্ছারঃ স্থিরে’ এই ঋকে গীত নামে
 কতকগুলি স্নেতগর্ষপ সহ আবধি অনূন শতবাব অগ্নিতে হোম
 করিবে, এই ক্রিয়াকালে স্রবর্ণ লাভ হইবে । ‘স্বনীথোযানমর্জ্য’ এই
 ঋকে গীত নামে এক বৎসর প্রতিদিন সহআবধি অনূন শতবাব
 কতকগুলি ধান্য ও যব হোম করিবে, ইহাতে ধান্য লাভ হইবে । দ্ব্যত
 ও মধু মিশ্রিত কয়েকটি ধাত্ততগুল ও যবতগুল মুখমধ্যে ধারণ পূর্বক
 মনে মনে ‘সপূর্ন্যোমহোনাম্’ ঋকে ক্রত নামের গান সমাপ্ত করি-
 য়াই ‘স্বাহা’ বলিয়া গলাধঃকরণ করিবে ; এইরূপ সতত প্রয়োগ-
 কারী বহুতর লাভ করিবে । ‘ইমউত্বাবিচ্ছতে’ ঋকে গীত নামে
 এক সংবৎসর প্রতিদিন সহআহুতি প্রদান করিবে, ইহাতেও বহু-
 তর লাভ করিবে । এক মাস প্রতিদিন উপবাস পূর্বক ‘আবন্তীর’-
 নামক নামে দধি, মধু ও ঘূতে গিষ্ঠ, ধিষপুষ্প বা বিষফল বা বিষ-
 কার্ঠের অষ্টসহস্র আহুতি প্রদান করিবে । যদি এই প্রয়োগ গিষ্ঠ
 হয়, তবে যথেষ্ট স্রবর্ণ লাভ হইবে ; যদি অঙ্গবৈকল্যাदि দোষে
 অনিষ্ঠ হয়, তথাপি নিষ্ফল হইবে না, যথেষ্ট বজ্রত লাভ হইবে ।

गव्योद्गो' इदं गीत नामद्वये एक व० गुर द्युत-मधु-लिप्त नाथोद
 कार्ठे निष्ठीवन-शून्य हरेया मन्त्रार्जन करिलेও बह् लोभ हरेवे,—
 ए नमस्तु निगने अवश्या बह् लोभ हरेवे (४) ॥

आवसथ त्रिसत्रादत नामश्री त्रैलोक्यार्थे कृत,
 नामविधान आश्वमेध तृतीयध्याय-प्रथमध्याये
 वधाङ्क्य वशाद्भवान् ममाक्षु ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

विरात्रोपोषितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्ये-
 तेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं लभत औदुम्बरीवां
 समिधो घृताक्ताः सहस्रं जुहुयाद्वा लभते व्रीहिय-
 वानग्नौ जुहुयाद्धान्यं लभते द्वादशरात्रोपोषित एवा
 ह्यसि वीरयुरित्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयाद् ग्रामं
 लभत एताञ्च सर्वान् कामानवाप्नोति अत्ताष्टकं
 प्रयुञ्जानः प्रथमेन हिरण्यं लभते द्वितीयेन धान्यं
 तृतीयेन पशूँश्चतुर्थेन पुत्रान् पञ्चमेन ग्रामं षष्ठेन
 यशः सप्तमेन ब्रह्मवर्चसं अष्टमेन स्वर्गं लोकं मवा-
 प्नोति संवत्सरं गोर्गांस माहरेद्भावश्चिद्वा स मन्यव
 इत्येतेनानन्त्यां विन्दते श्रियं वैरूपाष्टकं नित्यं प्रयु-
 ञ्जानं लक्ष्मोर्जुषते ऽन्यं वा जानुदघ्न उदके तिष्ठ-

नाभिदधे धान्यं कक्षदधे पशून्नास्यदधे पुत्रान् ग्रामं
 चानपेक्षितो वा ऽसकृद् गौत्वोत्तीर्णः सहस्रं लभत
 आहुतिसहस्रं वा जुहुयात् सामान्तेषु स्वाहाकारै-
 रेतेषां कल्पानां यथा भूयस्तथा श्रेयस्तथा श्रेयः ॥२॥

अथ सहस्रधनार्थिनः प्रयोगान्तर माह— त्रिरात्रोपोषित
 इति । त्रिरात्रेण उपोषितः सन् उक्तेन साम्ना आज्याहुति-
 सहस्रं जुहुयात् ; तथा सति सहस्रसङ्ख्याकं धनं लभते ।

अथ गोकामस्य प्रयोगान्तर माह— औदुम्बरीर्वेति । अत्र
 'वा'-शब्दः पूर्वोक्तेन कल्पेन सह विकल्पार्थः । त्रिरात्रोपोषितः
 पूर्वणैव साम्ना आज्याहुतिसहस्रेण वा दृताक्त मौदुम्बरसमिक्तहस्रं
 वाग्नी जुहुयात् । तथा सति गाः प्राप्नोति ।

अथ धान्यार्थिनः प्रयोग माह— ब्रीहियवानिति । उक्त-
 नियमः सन् पूर्वोक्तेनैव साम्ना 'ब्रीहियवान् अग्नी जुहुयात्' ।

अथ ग्रामकामस्य प्रयोग माह— द्वादशरात्रोपोषित इति ।
 'द्वादशरात्रोपोषितः' सन् 'एवाह्यसि'-इत्युक्तेन साम्ना 'आज्या-
 हुतिसहस्रं जुहुयात्' । एवं कृते सति 'ग्रामम्' अवाप्नोति, पूर्वो-
 क्तान् 'सर्वान् कामान्' सहस्रहिरण्यादिकान् 'च' 'अवाप्नोति' ।

अथ हिरण्यादिकामिनां प्रयोग माह— अत्ताष्टक मिति ।
 'अत्ताष्टकम्'-इति सामान्यवचनम् ; 'प्रथमेन'-इत्यादि विशेषवच-
 नम् । उक्ताष्टकमध्ये प्रथमं साम, 'नित्यं' 'प्रयुञ्जानः' 'हिरण्यं
 लभते', 'द्वितीयेन धान्यम्' इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानन्तशोकामस्य प्रयोग माह— संवत्सर मिति । 'गाव-
 शिष्वा-इतेरतेन' साम्ना संवत्सरपर्यन्तं मेकस्या गोः पर्याप्तं ग्रामम्

‘माहरेत्’ आहृत्य दद्यादित्यर्थः । तथा सति ‘आनन्त्याम्’ इत्यन्तरहितां तां ‘अिय’ विन्दते’ लभते ।

अथ लक्ष्मीकामस्य प्रयोग माह— वैरूपाष्टक मिति । स्पष्टोऽर्थः । ‘श्रीः’ सर्वकामसमृद्धिः, ‘लक्ष्मीः’ दर्शनीयत्वसहिता समृद्धिरिति भेदः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— अन्त्यं वेति । ‘वा’-शब्दः पूर्वप्रयोगेण सह विकल्पार्थः । उक्तसाम्नां मध्ये ‘अन्त्यं’ साम ‘जानुदघ्ने’ जानुप्रमाणे ‘उदके तिष्ठन्’ नित्यं प्रयुञ्जानो लक्ष्मीं लभते ।

अथोक्तं साम धान्यादिफलसाधनतया विनियुङ्क्ते— नाभिदघ्ने इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ सहस्रधनकामिनः प्रयोग माह— अनपेक्षित इति । ‘वा’-शब्दः पूर्वोक्तस्यैव साम्नः प्रयोगान्तरसाधनत्वद्योतनार्थः । ‘अनपेक्षितः’ उदके तिष्ठन् ‘असक्तद्’ बहुवारं वैरूपस्यान्त्यं साम ‘गोत्वा’, ‘उत्तीर्णः’ उदकादुत्थितः सन् ‘सहस्र’ धनं ‘लभते’ ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आहुतिसहस्रं वेति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथोक्तकाम्यप्रयोगप्रकरणे फलविषयं कश्चिद्विशेष माह— एतेषां कल्पानां मिति । ‘एतेषां’ काम्यप्रकरणोक्तानां ‘कल्पानां’ ‘श्रीमान् भवति’, ‘अलक्ष्मीं नुदते’, ‘सहस्रं लभते,—‘इत्यादीनाम्’ एकफलसाधनानां बहूनां प्रयोगाणां ध्याया’ येन प्रकारेणाहृत्यादिलक्षणेन ‘भूयः’ प्रयोगस्य भूयस्त्व’ भवति, ‘तथा’ फलं ‘श्रेयः’ अतिप्रशस्य’ भवति ॥ ०

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(বিবিধ লাভার্থ)

তিন দিবস (প্রতিদিন) উপবাস পূর্বক ‘ভদ্রোনো অগ্নিরাহতঃ’
 ঋকে গীত গানে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে ; ইহাতে বহুতর লাভ
 হইবে । বিশেষতঃ ঐ নিয়মে ঐ মাগেই উড়ুধরের সমিৎ দ্ব্যতান্ত
 করিয়া সহস্রাহুতি প্রদান করিলে, অনেক গো-লাভ হইবে, এবং
 ব্রীহি ও যব অগ্নিতে হোম করিলে, বহু ধান্য লাভ হইবে । দ্বাদশ-
 দিন (প্রতিদিন) উপবাসপূর্বক ‘এবাহ্যগিবীরযু’ মন্ত্রে সহস্রাহুতি
 প্রদান করিবে, তাহাতে গ্রাম লাভ হইবে । যে এই নিয়মে
 ‘শ্রদ্ধাষ্টক’ প্রয়োগ করিবে, সে এ সমস্ত কামনীয়ই লাভ করিবে ;
 —প্রথম গানের ফলে হিরণ্য, দ্বিতীয়ের ফলে ধান্য, তৃতীয়ের
 ফলে বহু পশু, চতুর্থের ফলে বহু পুত্র, পঞ্চমের ফলে গ্রাম, ষষ্ঠের
 ফলে যশ, সপ্তমের ফলে ব্রহ্মবর্চস, অষ্টমের ফলে স্বর্গপ্রাপ্ত হইবে ।
 ‘গাবশ্চিদ্ব্যাসমন্যব’ ঋকে গীত গানে এক বৎসর গো-গ্রাম প্রদান
 করিবে, তাহা হইলে অশেষ ধন লাভ করিবে । প্রতিদিন ‘বৈরূপ’
 নামক গানান্ত্রকের প্রয়োগকারী অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । এবং
 জানুপরিমিত জলে দণ্ডায়মান হইয়া নিয়ত ঐ অষ্টকের শেষের
 নামটি গানকারীও অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । নাভিপরিমিত জলে
 বহু ধান্য, কণ্ঠপরিমিত জলে পশুগজ, মুখপরিমিত জলে বহুপুত্র
 অথবা গ্রাম লাভ করিবে এবং অগাধজলে দণ্ডায়মান থাকিয়া
 ঐ মন্ত্র অগণিত বহু বার গান করিয়া তাঁবে উঠিলে বহু লাভ
 হইবে ;—অথবা প্রত্যেক মাগের গানান্ত্রে সহস্র আহুতি প্রদান
 করিলেও বহু লাভ হইবে ॥

উক্ত নিয়ম সকলের অধিক্যানুসারেই কলাধিক্য হইবে ॥ ২ ॥

আবশ্যক ক্রীয়াভ্যন্তর সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
 সামবিধান প্রাপ্তার্থে চুতীয়াধায-দ্বিতীয়খণ্ডের
 যথাস্থ বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गाः प्रकाल्यमानाश्चोपकाल्यमानाश्च सदोपतिष्ठेत
 गव्यो पु ण इत्येताभ्यां स्फीयन्ते बहुला भवन्ति
 सदा भोजनस्योपनीतस्याय मग्नौ जुहुयादग्ने विवस्व-
 दुषस इति पूर्वेण वलिं चोत्तरेण कुर्याद् बहुपशुधनः
 धान्यो भवत्यष्टरात्रोपोपितो ऽमावास्यायां निश्येक-
 वृक्षे क्षीरिण्यरण्ये मांसं सुसंस्कृतं मेकदन्ताव-
 राहं माणिभद्रायोपहरेदेष स्य ते मधुमां इन्द्र
 सोम इत्येतेन हिरण्यद्रोणं लभते त्रिरात्रोपोपितः
 शुक्रचतुर्दश्यां सौमं मांसं पायसं वोपहरेत् त्रिरस्त्रै
 सप्त धेनवो दुदुङ्गिर इत्येतेन दैवान् पोषान् पुष्यति
 बहुपुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते त्रिरात्रो-
 पोपितः कृष्णचतुर्दश्यां मत्स्यानुपहरेन्महाराजाय
 सस्ववस इति वर्गेणासुरान् पोषान् पुष्यति बहु-
 पुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते (१)

अथ गोसमृद्धिसाधनप्रयोग माह— गाः प्रकाल्यमाना इति ।
 गवां शरीरपुष्पपत्योत्पत्तिद्वारेणाभिष्टुप्तिं कामयमानः, 'गाः'
 'प्रकाल्यमानाः' सञ्चारदेशं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'उपकाल्यमानाः'
 पुनर्गृहं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'गव्यो पु ण इत्येताभ्यां
 सदोपतिष्ठेत' । एवं कृते गावः 'स्फीयन्ते' प्रवर्धन्ते, प्रसवैः
 'बहुलाः' च 'भवन्ति' ।

अथ पश्चादिवाहुल्यकामस्य प्रयोग माह— सदा भोजन-
स्येति । ‘भोजनस्य’ भोजनार्थम् ‘उपनीतस्य’ पञ्चमहायज्ञशेष-
स्यैव ‘अग्रम्’ अग्रभागं ‘सदा’ प्रतिदिनम् ‘अग्नी’ औपासनाग्नी
‘जुहुयात्’, ‘अग्नेविवस्वदिति’ अस्य प्रथमेन साम्ना ; ‘बलिहो-
त्तरेण कुर्यात्’ । एवं कृते पश्चादिवाहुल्यं भवति ।

अथ द्रोणपरिमितहिरण्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्र मिति ।
‘अमावास्यायां निशि’ । ‘एकह्वये क्षीरिण्यरण्ये’ एक एव विजा-
तीयह्वयान्तररहितः क्षीरो न्यग्रोधादिः यस्मिन्नरण्ये, तत्र ।
‘मांसम्’ अजवराहादिसाध्यम् । एकस्य हस्तिर्येन मांसेन भवेत्,
तदेकह्वसि, तदेवावराहं मध्यं यस्मिन्, तद् ‘एकह्वस्यवराहम्’ ;
एकपुरुषहस्तिपरिमितान्न न्यूनं भवितव्यं, ततोऽधिकं भवतु वा
मा वेत्यर्थः । तन्मांसं ‘सुसंस्कृतम्’ अत्रादिवत् पाकादिभावेन
सुशृतम् । ‘माणिभद्राय’ महाराजानुचरायोद्दिश्य ‘उपहरेत्’
उक्तेन साम्ना । एवं सति हि ‘हिरण्यद्रोणं लभते’ ।

अथ दिव्यभोगार्थिनो बहुपुरुषार्थिनश्च तत्साधनं प्रयोग
माह— चिरातोपोषित इति । ‘चिरातोपोषितः’ तदन्ते ‘शुक्ल-
चतुर्दश्या’ रात्रौ ‘सौनं’ * मांसं पायसं वा इच्छया माणिभद्रायैव
संवत्सरं ‘तिरस्ते सप्तं धेनव इत्येतेन’ साम्ना ‘उपहरेत्’ । एवं
सति ‘देवान् पोषान्’ देवसम्बन्धिनीः पुष्टोः ‘पुथति’ प्राप्नोति ।
‘अस्य’ प्रयोक्तुः ‘बहु पुरुषः च भवति’ बहवः पुरुषाश्च भवन्ति ।
‘अनेन’ बहुपुरुषेण ‘क्रियाय’ स्वेन कर्तव्यानि कर्माण्यपि
‘कुरुते’ ।

* “सूना ऽभोजिजिह्वा ऽपि च”—इत्यमरः ३.१.११२ । ‘रुपिगृह्यात् पुत्रां बधस्यानि-
ऽपि’—इति तत्सामरस्यविवेकः

অথাসুরভোগার্থিনো বহুপুরুষার্থিনশ্চ তত্কাধনপ্রয়োগ মাহ—
ত্রিরাত্রীপোষিত ইতি । সংবৎসর 'ত্রিরাত্রীপোষিত;' তদন্তে 'কৃষ্ণ-
চতুর্দশ্যা' রাত্রী 'মহারাজায়' 'সংবৎসরে' ইতি বর্গেণ 'মত্স্যান্'
'উপহরেৎ' । 'আসুরান্ পোষান্' অসুরসম্বন্ধিনী: পৃষ্টী: 'পৃথ্বতি'
প্রাপ্নোতি । শ্রীং পূর্ববদ্ব্যখ্যেয়ম্ । (১)

(গাভী প্রভৃতিব'বাহল্যার্থ)

যে ব্যক্তি গাভীৰ পুষ্টি ও অপত্য-বৃদ্ধি কামনা করিবে, সে
স্বয়ং গোদেবার নিযুক্ত থাকিয়া প্রতিদিন 'গব্যোন্মুখঃ' এই মন্ত্রে
গোচারণে যাইবে এবং পুনঃ গোশালায় আনিবে; এই নিয়মে
গোনকলের পুষ্টি ও বংশবৃদ্ধি সাধিত হইবে । সৰ্ব্বদাই ভোজনে
উপনীত অগ্নের অগ্রভাগ 'অগ্নেবিবস্বদুশ্বনঃ' এই ঋকে গীত 'পূৰ্ণ
গামে অগ্নিতে বলি প্রদান করিবে, ইহাতে পশু, ধন ও ধান্যের
বৃদ্ধি হইবে ।

অষ্টরাত্রি উপবাস করিয়া, যে অরণ্যে একমাত্র দ্বিতী়ী বৃক্ষ
আছে, তাদৃশ স্থানে অমাবাস্যাব নিশিতে উপস্থিত হইয়া, এক
ব্যক্তির সূন্দররূপে উদর পূরণ হয়, এতাদৃশ পৰিমাণ মাংস, অগ্নি-
পক্ক করিয়া 'মণিভদ্র' নামক মহারাজের অনুচরকে ঐ নামে উৎসর্গ
করিবে; এ নিয়মে দ্রোণপৰিমিত স্তব্ধ লাভ করিবে । ত্রিরাত্র
উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে শুক্লা চতুর্দশীতে সোণ মাংস অথবা
পায়স 'ত্রিবৈশ্ব গজ ধেনবো দুহুহিনে' এই নামে ঐ রাজানুচরের
উদ্দেশে উৎসর্গ করিবে; ইহাতে দৈবী পুষ্টি লাভ করিবে এবং
এতৎফলে অনুষ্ঠানকারীর শত পরিবার হইবে ও এই ব্যক্তি বহু-
ক্রিয়াবান্ হইবে । ঐরূপ ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে
বৃক্ষা চতুর্দশীতে 'সংবৎসরে' এই ঋকের সামগুলি গান পূৰ্ণক সেই
মহারাজের উদ্দেশে মংগ্য উৎসর্গ করিবে; ইহাতে আমুরী পুষ্টি

નાહ કરિને એવં એ અમૂર્ણનદારીવં રહ પરિવાર રહેને એ એ વાકિંએ રહતર ક્રિયા કરિને ॥ (૧)

અથાતો વાસુશમનમ્ (૨)

અથ વાસુપ્રયોગ માહ— અથાતો વાસુશમન મિતિ । ‘અથાતઃ’ -શબ્દો પૂર્વવદવગત્યો । ‘વાસુ’ નૂતનં ગૃહાધિઠાનમ્, તસ્ય ‘શમન’ તત્ત્વરચઃપ્રશ્નતીનાં, વારણ મિત્યર્થઃ । તત્કાલ્પ ઉચ્યતે ઇતિ શ્રેષ્ઠઃ । (૨)

(૧૦) અથ વાજશાલિ ।

અનુચિત એ શ્રીશ્રી રહેલે વાજશાલિ-શ્રીશ્રીશ્રી આત્મક રહેલ । (૨)

પ્રદક્ષિણં પ્રતિદિશ્ચ રજ્વા યચ્છેદવાન્તરદેશેષુ
ચ યત્રાભિસમેયુસ્તત્રોપલિમ્પેદ્ રજ્વન્તેષુ ચ શમી-
પલાશશ્રીપર્ણીનાં પત્રૈર્વાસુપકિરેદ્જતૈશ્ચ સુમનોભિશ્ચ
પૂર્વેઃ પ્રોષ્ઠપદૈર્ગૃહે ઽગ્નિં પ્રતિષ્ઠાપ્ય ધાનાવન્તં કર-
ન્મિણ મિત્યેતદ્ગૃહીત્વા પાયસ મગ્નો જુહુયાત્ પરેપાઞ્ચ
પલાશપર્ણમધ્યમેષુ વલ્યુપહારઃ પ્રજાપતયે સ્વાહેતિ
મધ્ય ઉપહરેદિન્દ્રાયેતિ પુરસ્તાદ્વાયવ દ્રવ્યવાન્તરદેશે
યમાયેતિ દક્ષિણતઃ પિતૃશ્ચ દ્રવ્યવાન્તરદેશે વરુણા-
યેતિ પશ્ચાન્મહારાજાયેત્યવાન્તરદેશે સોમાયેત્યુત્તરતો
મહેન્દ્રાયેત્યવાન્તરદેશે વાસુકય દ્રવ્યધસ્તાદૂર્ધ્વં નમો
બ્રહ્મણ ઇતિ દિવિ વહુપશુધનધાન્યહિરણ્યમાયુષ્મ-

त्युक्तं वीरसूः सुभगा अविधवस्त्रीकः * शिवं पुण्यं
 वास्तु भवति चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे वा पुनः
 प्रयोगः पुनः प्रयोगः (३) ॥ ३ ॥

तस्य वास्तुनः 'प्रतिदिशं प्रदक्षिणं रज्ज्वा यच्चेत्' निगृह्णीया-
 दित्यर्थः । तत्प्रकारस्तु— प्राच्यां दिशि उदगग्रा रज्जुः कार्या,
 दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रा, प्रतीच्यां दिश्यप्युदगग्रा, उत्तरस्यां
 दिशि प्रागग्रा रज्जुः स्थापनीया । 'तथा 'अवान्तरदेशेषु' विदित्तु
 चतुरस्राद्यतस्तो रेखाः कार्याः । 'यत्राभिसमेयुः' रज्जवः सङ्गता
 भवेयुः, मध्यदेशे इत्यर्थः, 'तत्रोपलिम्बेत्' तत्र प्रदेशे गोमयेनो-
 पलिम्बेत् । 'रज्ज्वन्तेषु च' प्राच्याद्यष्टदिक्षु इत्यर्थः ; तेषु चोप-
 लिम्बेत् । तद् 'वास्तु' सर्वतः 'शमीपलाशयोपर्षीनां पत्रैः' 'उप-
 किरेत्' । योपर्षीं विल्वम् । तथा 'अक्षतैः च' 'सुमनीभिः' सुग-
 न्धिभिः पुष्पैः 'च' सर्वतो 'विकिरेत्' । 'पूर्वः प्रोष्ठपदेः' युक्ते चन्द्रमसि
 'गृहे' कदिदेशे 'अग्निं' प्रतिष्ठाप्य धानावन्त मित्येतद्गीत्वा पायस
 मग्नौ जुहुयात् वक्ष्यमाणेन "प्रजापतये स्वाहा"—इति मन्त्रेण ।
 'परिपाञ्च'—इति । एतस्माच्छ्रद्धादिन्द्रवायुप्रभृतीनां लोकपालानां
 साम गीत्वा चतुर्थन्तैः स्वाहान्तैर्नामभिर्जुहुयात् । होमान्ते प्रजा-
 पतिप्रभृतीनां पलाशपर्णमध्ये बलिः कार्यः । 'प्रजापतये स्वाहेति'
 उपलिप्ते 'मध्ये' मध्यदेशे बलिं विकिरेत् । 'इन्द्राय स्वाहेति'
 पुरस्ताद् उपलिप्ते देशे बलिं हरेत् । एतदादिमहेन्द्राय-
 स्वाहेत्यन्तस्य षष्टोऽर्थः । 'वासुकये स्वाहेति' वास्तुमध्ये 'अध-
 स्तादूर्ध्वं' च बल्युपहारः । अथाधस्तादूर्ध्वमिति शब्दयोर्मध्यवलेः

প্রাক্-পথাদিত্যর্থঃ ; উপর্যধ্বং বলিহরণস্থায়কত্বাৎ ॥ 'নমো
ব্রহ্মণ ইতি' 'দिवি' অন্তরিক্ষে বলি মুপচিপেৎ ॥ 'এব' ক্তে তদ্
'বাসু' 'বহুপশুধনধান্যহিরণ্যম্' 'ভবতি' । বহুশব্দঃ প্রত্যেক
সম্বধ্যতে পশ্বাদিষু । ধনশব্দো মণিমুক্তাদিপরঃ । তথা তদ্বাসু
'আয়ুশ্চতুরূপ' বহ্বায়ুরূপেতপুত্রমৃত্যুপেত' ভবতি । তথা
'বীরসুঃ সুভগা অবিধব-স্লীক' (?) উক্তগুণবিशिष्टস্লীকম্ উক্ত
ভবতি । 'শিবম্' অশিবানাং রক্তঃপ্রমৃতীনাং নিবারণাত্, মঙ্গলো-
পেতম্ । অতএব 'পুণ্য' বহুপুণ্যোপেত' 'ভবতি' । 'এব' ক্ত্বা
'চতুর্ধু' মাসিষু' গতেষু 'প্রয়োগঃ' বাসুপ্রয়োগঃ ; 'সংবৎসরে বা'
সম্পূর্ণে 'পুনঃ প্রয়োগঃ' কার্যঃ ॥

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাস্যর্থঃ ॥ ২ ॥

ইতি ত্রীশায়াচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে তৃতীয়াধ্যায়ে

তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ ২ ॥

বাস্তব প্রতিদিক্ প্রদক্ষিণ ক্রমে, চতুর্দিকে ও বিদিকে রজ্জু-
ক্ষেপণ করিবে । যে স্থলে রজ্জুব মুখদ্বয় মিলিত হইবে, তাহার মধ্য
স্থলে লিম্পন করিবে, ঐ রজ্জুপাতের বাহিরেও কিয়দূর পর্য্যন্ত
লিম্পন করিবে । শমী, পলাশ অথবা বিবরক্ষের কতকগুলি পত্র
সেই গৃহে ছড়াইয়া দিবে, পরে তদুপরি কতকগুলি অঙ্গত ও সুগন্ধ
পুষ্প উত্তমরূপে ছড়াইয়া দিবে, পরে পূর্বভাদ্রপদ নক্ষত্রে ঐ বাস্তব
প্রধান গৃহের এক দেশে অগ্নিস্থাপন করিয়া 'ধানাবন্তং করস্তিগম্'
অকে গীত নাম গান পূর্বক সেই অগ্নিতে পায়স হোম করিবে ;
ইন্দ্র বায়ু প্রভৃতি লোকপালদিগকেও ক্রমে আহুতিপ্রদান করিবে ।

বলি রূপ উপহাবগুলি পলাশপত্রের মধ্যে প্রধান করিবে। 'প্রজা-
পত্যে স্বাহা' বলিয়া মধ্যভাগে বলি প্রদান করিবে, 'ইন্দ্রায়'
বলিয়া পূর্বে, 'বায়বে' বলিয়া 'অগ্নিকোণে, 'বসুধায়' বলিয়া দক্ষিণে,
'পিতৃভ্যঃ' বলিয়া নৈঋত কোণে, 'বরুণায়' বলিয়া পশ্চিমদিকে,
'মহারাজায়' বলিয়া বায়ুকোণে, 'সোমায়' বলিয়া উত্তরে, 'মহে-
ন্দ্রায়' বলিয়া ঈশানকোণে, 'বাসুকয়ে' বলিয়া অধোভাগে, 'নমো
ব্রহ্মণে' বলিয়া উর্দ্ধভাগে ছালোক। এইরূপে বাস্তব শোধিত হইলে
সেই বাস্তব বহুতর পশু, ধন, ধান্য, হিরণ্য ও দীর্ঘাষু পুরুষ (পুত্রাদি)
লাভ হইবে এবং স্ত্রীগণ বীরপ্রসবিনী, নৌভাগ্যবতী, অবিধবা
হইবে; ঐ বাস্তব সত্যত কল্যাণযুক্ত হইবে এবং পুণ্যস্থান হইবে।

নূতন ভবন নির্মিত হইবার চাবিমান পরে এই বাস্তব-প্রয়োগ
করিবে, এবং বৎসরান্তে পুনঃপ্রয়োগ করিবে (৩) ॥ ৩ ॥

আবদ্য ত্রিসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
স্বধাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অযাতোঃদৃষ্টদর্শনানাং (১)

অথ বাস্তববিধানান্তর মহত্‌দর্শনায়ং প্রয়োগান্বক্ষ্যামীতি
প্রতিজানীতে— অযাতোঃদৃষ্টেতি। 'অথ'-শব্দোঃধিকারস্বতনায়ঃ।
'অতঃ'-শব্দো দ্বিত্বর্থঃ। 'অতঃ' যতোঃদৃষ্টদর্শনানি অর্থিনাং প্রয়োগা-
নবিধানি তদন্বয়সিঃ, অতঃ; 'অদৃষ্টদর্শনানাং' অদৃষ্টাঃ দৃষ্টদৃষ্ট-

भावात्स्वप्नजागरितविषया देवताः यैर्दृश्यन्ते, तान्यदृष्टदर्शनानि
तेषाम्, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः । (१)

(१५) अथ अदृष्टदर्शनं गामाद्यानेन विधिः ।

अनसृज्य एवै न्यान इहेते अदृष्टदर्शनेन (अर्थात् भावी कन विज्ञात
इहेवात्) कञ्च कतिपय गामाद्यानेन अश्रागं दत्ता याहेतेहे । (१)

सङ्हरात् सङ्हरेवासिनी मावहेच्छूर्पेणाक्षतान्
गन्धान्त्सुमनसश्चात्र कृत्वा संविष्टः प्राक्शिराः शुची
देशे शिरस्तः कृत्वा क इमं मु हुवेत्येतङ्गीत्वा वाग्यतः
प्रस्वपेत् पश्यति ह गरगोलिकां वा समुद्गे ऽवधाया-
याहि सुपुमा हि त इत्येतङ्गीत्वा वाग्यतः प्रस्वपेत्
पश्यति ह (२)

अथ स्वप्नविषयं प्रयोग माह—सङ्हरात्सङ्हरे इति । ‘सङ्हरात्’
सम्पार्जनीतः सकाशात् ‘सङ्हरेवासिनीम्’ एतत्कञ्चां तदभिमानि-
• देवतां ‘शूर्पेण’ ‘आवहेत्’ आवाहयेत् । सप्तम्यर्थे तृतीया । ‘अत्र’
अस्मिन्देवतायुक्ते शूर्पे अक्षतादीन् ‘कृत्वा’ तैस्ता मभ्यर्च्य, ‘शुची’
देशे प्राक्शिराः संविष्टः, ‘शिरस्तः कृत्वा’ स्वशिरोदेशे तं शूर्पं
निधाय ‘एतत्’ साम यथाशक्ति ‘गीत्वा’, ‘वाग्यतः प्रस्वपेत्’ ।
एवं कृते भाविफलसूचकं स्वप्नं ‘पश्यति’ ‘ह’ खलु ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— गरगोलिका मिति । ‘गर-
गोलिकां’ विषगोलिकां ‘समुद्गे’ सम्पुटे ‘अवधाय’ निधाय, अक्ष-
तादिभिरभ्यर्च्य शिरस्तः कृत्वा, प्राक्शिराः संविष्टः, ‘आयाहीति’
साम ‘गीत्वा’ ‘वाग्यतः प्रस्वपेत्पश्यति’ दिदृक्षित मिति । (२)

(यज्ञविज्ञान) .

एकथानि शूर्पे सम्पार्ज्जनौ ह्येते तदधिष्ठात्री देवताके आवा-
हन करिष्या ताहातेह्ये अर्घ्यातुल्यं, गन्ध, पुष्प प्रदानं पूर्वकं पवित्र-
प्रदेशे शिरोभागे राखिष्या, 'कहेममूहवे' এই গান গান করিষ্যা
পূর্বশিরা হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে । এ নিয়মে ভাবিফল-
সূচক যন্ত্র দেখিবে ।

অথবা শূর্পে গৃহীত সম্পুটে (অর্থাৎ মুচিতে বা খুনিতে) একটি
বিষেরগুলি রাখিষ্যা, ঢাকিষ্যা, উহাতেও একপ অর্ঘ্যাदि স্থাপন
পূর্বক স্বীয় শিरोभागे রাখিষ্যা 'আয়াহিসুতুমাহিত' এই স্বকে
গীত গান গান করিষ্যা পূর্বশিরক হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে ।
এ নিয়মেও ভাবিফল-সূচক যন্ত্র দেখিবে ॥ (২)

कन्यां वोपवासये दृष्टरजसमादर्शञ्चाय मग्निः
श्रेष्ठतम इत्येतेन व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय
परिमृज्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति होदशरात्रं वोप-
वासयेत् प्रमित्राय प्रार्यम्णा इत्येतेन व्युष्टायां
रात्रावेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति
ह वंशमंथ्यौ वा शलाके गन्धैः प्रलिप्य मध्यमेनोप-
वासयेद् व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य
ब्रह्मचारिणौ ब्रूयाद्वारयत मिति सन्नमत्योः सिद्धिं
विद्याद् यष्टिं वान्तेग्रनं चतुरङ्गुलशो मनीयोपवासयेद्
व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य प्रमृणुया-
दङ्गुलिपर्वभिः पूर्यमाणेषु सिध्यत्यापादरां पौर्ण-

मास्यां वीजानि धारयित्वोपवासयेत् तुलाञ्चेन्द्र-
 मिद्वेवतातय इत्येतेन वृष्टायाः रात्रावेतेनैवाभि-
 गीय परिमृज्य प्रोक्ष्य धारयेत् यानि गरीयाः सि-
 तान्यृध्यन्ते ऽक्षतानां द्वौ राशी कुर्याद् भावाभाव-
 योरा नो विश्वासु हव्यमित्येतेन वृष्टायाः रात्रा-
 वेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयादालभस्वेति भावमालभ-
 माने सिध्यति ज्योतिष्मतां विधूमाना महाराणां
 द्वौ राशी कुर्याद् यावन्तो वा स्युस्तेनार्थिनः श्रुष्टग्ने
 नवस्य म इत्येतेनैनान् युगपहृतेनाभिपिञ्चेद् यः
 पूर्वः प्रज्वलितो विधूमेनाच्चिपा प्रदक्षिणमभिपर्या-
 वर्त्तते स जयतीति विद्याज्ज्योतिष्कान् कुर्यान्मानु-
 षीणां घृतेन संद्योमयितेन प्र सोम देव वीतय इत्ये-
 तेनैनां ज्वलयेद् यः पश्चाच्छाम्यति स चिरं जीवति
 स चिरं जीवति (३) ॥ ४ ॥

अथ जाग्रद्विषयं प्रयोगमाह— कन्यां वोपवासयेदिति ।
 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'कन्याम्' अप्राप्तपुंयोगाम्
 'अष्टष्टरजसं' रजोदर्शनरहिताम्, 'आदर्शं च' 'अयमग्निरित्येतेन'
 अभिमन्त्र्य 'उपवासयेत्' रात्रौ स्वसमीपे धारयेत् । 'वृष्टायां'
 रात्रौ प्रभाते जाते सति 'एतेनैव' एतेनैव साम्ना कन्यां सहस्र-
 कृत्वः शतावरम् 'अभिगीय', मुखं 'परिमृज्य' आदर्शं 'पश्येति'
 तां 'ब्रूयात्',— सा 'पश्यति' । सा च आदर्शं दृष्ट्वा यथार्थं ब्रूते ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्—उदगराय मिति। पूर्ववद्योज्यम्।
आदर्गस्थाने उदकपूरितः शरावः। अयमग्निरित्यस्य स्थाने 'प्रमि-
शाय प्रार्यग्ने' इत्यस्य 'प्रथम' सामेति विज्ञेयः।

अथ सौधिकं वैदिकं वा कर्म चिकीर्षितश्चेत्तन्निष्ठसिद्धि-
परोक्षाकरणप्रयोग माह—वंशमय्यौ वेति। 'वंशमय्यौ' त्वक्कार-
निर्मिते दृढे द्वे 'शलाके' कृत्वा, 'गन्धैः' अगुरुचन्दनादिभिः
'प्रलिप्य', 'मध्यमेन' विशेषायवणात् प्रमिश्रायेत्यस्य मध्यमेन।
ते शलाके, उभौ ब्रह्मचारिणौ च रात्रौ 'उपवामयेत्'। ततो
'व्युष्टायां रात्रौ' 'एतेनैव' साम्ना 'अभिगोय' 'ब्रह्मचारिणौ' इमे
शलाके 'धारयत मिति ब्रूयात्'। ताभ्यां प्रयत्नपूर्वकं मसन्नमय-
ज्ञाम्, अपतो धार्यमाणे शलाके, यदि स्वयमेव मध्ये सन्नते स्यातां,
तदा तयोः 'सन्नमत्योः' 'मिद्धि' विद्यात्' भाविनः कर्मणः सिद्धिं
जानीयात्। अत्र केचिच्छलाकयोरेवोपवासनं, ब्रह्मचारिणौ तु
मातराघ्ने तव्यावित्याहुः।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह—यष्टिं वाल्येनेति। 'वा'-शब्दः
पूर्ववत्। 'यष्टि' वंशमय्यौ प्रमिश्रायेत्यस्य 'अन्त्येन' 'चतुरङ्गुलशो
निमोयोपवासयेत्'। कृत्स्नां यष्टिं 'निमोय' नितरां मात्वा,
गन्धैः प्रलिप्य, रात्रौ स्वसमोपे धारयेत्। 'व्युष्टायां रात्रौ' ताम्
'एतेनैवाभिगोय' हस्तेनैव 'परिगृह्य' 'अङ्गुलिपर्वभिः' 'प्रमितुयात्'।
अङ्गुलिपर्वसु 'पूर्यमानेषु' यावद्भिः अङ्गुलिपर्वभिः उपवामनकाले
प्रमोतम्, यष्टौ ततोऽधिकप्रमाणायां सत्यां स्वकार्यं 'सिध्यति' इति
जानीयादित्यर्थः॥

अथ बीजावपनकाले तेषां भाविफलसिद्धयुपायज्ञान माह—
आपाढ़ां पौर्णमास्या मिति। 'आपाढ़ां पौर्णमास्यां' 'बीजानि'

यवब्रीह्यादीनि 'धारयित्वा', 'तुलाच्च' ; 'च'-शब्दाद् बीजानि च 'उपवासयेत्' । 'इन्द्रमिद्वेवतातयइत्येतेन' साम्ना । व्युष्टाया-
मित्यादि स्पष्टम् । पयात्तुलायां धारितानां ब्रीह्यादीनां मध्ये
'यानि' 'गरीयांसि' गुरुतमानि भवन्ति, 'तानि ऋध्यन्ते' तस्मिन्
संवत्सरे तानि प्रवृद्धानि भविष्यन्तीति जानीयात् ॥

अथ कार्याणां फलसिद्धिभावाभावपरीक्षा माह— अक्षताना
मिति । 'अक्षतानां' 'भावाभावयोः' भाविकार्यसद्भावामद्भावयोः
निमित्तभूती 'द्वौ राशी कुर्याद् आनोविश्वेति' साम्ना । 'व्युष्टायां
राशौ' 'उक्तेनैव साम्ना 'अभिगीय' राशी 'प्रोक्ष्य', कन्यां ब्रह्म-
चारिणं वा 'आलभस्वेति' 'ब्रूयात्' ; तस्मिन्नालम्बरि 'भाव
मालभमाने' सति कार्यं 'सिध्यति' इति विद्यात् ; इतरथा
वैपरीत्यञ्जानीयात् ॥

अथ जयपराजयपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्मता मिति ।
'ज्योतिष्मतां' तेजोयुक्तानां 'विधूमानां' धूमरहितानाम् 'अङ्गाराणां'
द्वयोरर्थिनोर्निमित्तभूती 'द्वौ राशी कुर्याद्' । 'वा' अथवा 'तेन
क्रियमाणराशिना 'यावन्तो ऽर्धिनः स्युः' यावत्सङ्ख्याका जय-
कामिनो भवेयुः, तावत्सङ्ख्याकान् राशीन् कृत्वा, असावमुच्येति
निर्दिशेत् । 'द्युष्टग्नेइत्येतेन' साम्ना 'एतान्' अङ्गारराशोन् युगपद्
'घृतेनाभिपिञ्चेत्' । तेषां मध्ये यस्य राशिः 'पूर्वं प्रज्वलितः'
सन्, 'विधूमेन' धूमरहितेन तेजसा 'प्रदक्षिण मभि पर्यावर्त्तते',
'स जयतीति विद्यात्' ।

अथ चिरजीवनपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्कानिति ।
'ज्योतिष्कान्' अङ्गारराशोन् ज्योतिर्युक्तान् 'कुर्यात्' । कथं तत्क-
रणम् ? इति चेत्, तत्प्रकार उच्यते— 'मानुषीणां घृतेन' योषिता

माज्येन ; तासाम्पय एकीकृत्य दधि कृत्वा तेन, 'सद्योमयितेन' सद्य एव मयितं मुत्पन्नं नवनीतं घृतं कृत्वा तेन, घृतेन 'एनान्' अमुष्याय ममुष्याय मिति निर्दिष्टानङ्गारराशीन् 'युगपत्' ज्वलयेत् । तेषु यस्याङ्गारराशिः 'पद्याच्छाम्यति', 'स चिरञ्जीवति', यस्ततः पूर्वं शाम्यति, स ततोऽनुजीवति । एवं सर्वेषां मपि जीवनपौर्वापर्यं भवगन्तव्यम् ॥

द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था (३) ॥ ४ ॥

इति त्रयोसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(आदर्शविज्ञान)

রাজস্বল্য হয় নাই, একপ কন্যাকে 'অয়মগ্নিঃ' এই ঋকে গীত নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া রাত্রিকালে একখানি আদর্শ নহ স্বীয় নগীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামদ্বারাই উহাকে পুনর্বপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, তাহাব মুখমার্জ্জন কবাইয়া, তাহাকে বলিবে— 'এই আদর্শে স্ব-মুখ দর্শন কর' । পরে সে সেই আদর্শ দেখিয়া যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

অথবা ঐরূপ কন্যাকে 'প্রমিত্রাথ প্রার্যাম্নে' ঋকে গীত প্রথম নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া রাত্রিকালে একপাত্র নির্মল জল নহ স্বীয় নগীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামের গান দ্বারাই উহাকে পুনশ্চ অভিমন্ত্রিত করিয়া, তাহাব মুখ মার্জ্জনা কবাইয়া, সেই এক পাত্রস্থ জলে মুখ-দর্শন করিতে বলিবে । পরে সে সেই আদর্শ দর্শন-কালে যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

বংশময়ী শলাকাধর, অশ্বচন্দনাদি সুগন্ধি দ্রব্যে পরিলিঙ করিয়া, ঐ ঋকে গীত মধ্যম নামে অভিমন্ত্রিত করিবে; পবে রাত্রিকালে ঐ শলাকাধর সহ ব্রহ্মচারিহরকে স্বীয় সমীপে রাখিবে;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামগানেই সেই শলাকাধর পরিশুদ্ধ করিয়া, ঐ ব্রহ্মচারিহরকে ধারণ করিতে বলিবে, যদি ঐ শলাকাধর নষ্ট হয়, তবে কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

অথবা একগাছি বংশযুটি ঐ নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, চতুৰ্দ্বল ক্রমে মাপিয়া, রাত্রিকালে স্বীয় সমীপে রাখিবে,—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নাম গানেই উহা পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, পুনর্বার সেই-রূপেই মাপিবে;—যদি কিঞ্চিৎ পরিবর্দ্ধিত হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

আষাঢ়ী পূর্ণিমা বরাতে তুলাদণ্ডে তুলিত ঘব, ধান্য প্রভৃতি প্রয়োজনীয় বীজ সকল এবং তুলাদণ্ডে ‘ইন্দ্রমিন্দেবতা’ ঋকে গীত নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া স্বীয় সমীপে রাখিয়া শয়ন করিবে;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগান দ্বারাই সে সমস্ত পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া তুলাতে তুলিত করিবে;—তাহাতে যে শস্য বর্দ্ধিত হইবে, তাহাই তদ্বর্ষে বুদ্ধিযুক্ত হইবে ইহা জানিবে।

সিদ্ধি ও অসিদ্ধি মনে ভাবিয়া, ‘আ নো বিদ্যা সুহব্যাং’ ঋকে গীত নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, দুইটী তুণ্ডলরাশি রাতে স্বীয় সমীপে স্থাপন করিবে,—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগানেই প্রোক্ষণ-পূর্ব্বক ঐ রাশিহর অভিমন্ত্রিত করিয়া, ব্রহ্মচারী অথবা কুমারীকে যথেষ্টক্রমে কোন এক বাশি স্পর্শ করিতে বলিবে, তাহাতে যদি সিদ্ধিমানসে সঞ্চিত বাশিটি তদ্বাবা স্পৃষ্ট হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

ধূমশূন্য জ্যোতির্কিশিষ্টে অঙ্গারের দুইটী বা যতগুলি অর্খী তত-গুলি রাশি করিবে এবং কাহার কোন রাশি এটি নিজেব মনে

स्थिर राखिबे, 'श्रुष्ट्याग्रे नवन्य मे' श्रुति गीत सामे एककाले
नमस्त राशिते द्रुत अभिविधन करिबे;—ताहाते ये राशिगी
प्रथमे प्रचलित हईया धूमशून्य-हालाय प्रदक्षिण-भावे आवर्तन
कबिते থাকिबे, সেই জমী হইবে।

জ্যোতির্নিশিষ্টে অঙ্গারের কতকগুলি রাশি করিয়া 'এইগী অনু-
কেব, এই অনুকেব' এইরূপ নিজের মনে স্থির রাখিবে; পবে
'ত্র্যসোমদেববীতয়ে' সামে সদ্যোগধিত মনুষ্যদুহ-বিকৃত দ্রুতবে
আহতিতে সেই সকল রাশি এককালে প্রচলিত করিবে,—তাহাতে
যাহাব অঙ্গাররাশি যত বিলম্বে নির্মাণ হইবে, সে ততই দীর্ঘায়ু
জানিতে পারিবে (৩) ॥ ৪ ॥

আবশ্যে ত্রীমত্যাভত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের দ্রুত,
নামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-চতুর্থধণ্ডের
যথাক্রমে বঙ্গভাষায় সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

राजान मभिषेचयेत् (१)

अथ पुरोहितकर्तव्यं राजाभिषेकप्रयोग माह— राजान
मभिषेचयेदिति । पुरोहितः 'राजान मभिषेचयेत्' अभिषिञ्चेद्
यक्ष्यमाणैः माधनैः । यद्यपि राजगण्डः अभिषेकसंस्कृतस्य सन्नि-
यस्य याचकः, तथापि भाविनीं संज्ञा मायित्वा "यूपं तक्षति",
"आहवनीय मधिवसति"—इत्यादिवत् अभिषेकार्थं राजान मित्यु-
पचारप्रयोगः । (१)

(१२) अथ ब्राह्मणविकल्पिते नामांशान्नेन विधि ।

पूत्रोहित, राजादेक अभिवेक कर्त्तव्य, उ०थाग्रांथ वनिद । (१)

तिष्येण श्रवणेन वा व्रीहियवैस्तिलमापैर्दधि-
मधुसुमनोजातरूपैर्यशस्विनीभ्यो नदीभ्यः समुद्रा-
च्चोदकान्याहृत्यौदुम्बरे भद्रासने वैयाघ्रे चर्मण्यु-
त्तरलोम्नासीनं जीवन्तीनां गवां शृङ्गकोशैरभि-
पिञ्चेदभ्राह्म्य इति रहस्येन यं कामयेतैकराजः
स्यान्नास्य चक्रं प्रतिहन्येतेत्येकवृषेणाभिपिञ्चेदभि-
षेक्ते दद्याद् यामवरं दासीशतं सहस्रं तदधीनश्च
भवेद् (२)

तस्य काल माह—‘तिष्येण श्रवणेन वा’ तिष्यः पुण्यः,
तस्मिन्वा, श्रवणे वा, अभिषेकः कार्यः । अथ तत्साधनद्रव्याणां
— व्रीहियवैरित्यादीनि । व्रीह्यादिजातरूपान्तैर्द्रव्यैर्मिश्रितैरुद-
कैरभिपिञ्चेत् इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । ‘यशस्विनीभ्यः’ पावमान-
प्रयुक्तस्यातियुक्ताभ्यो गङ्गातुङ्गभद्रादिभ्यः ‘नदीभ्यः’ । ‘समुद्रा-
च्चोदकानि’ पृथक् पृथगानोय, ‘औदुम्बरे’ उदुम्बरसम्बन्धिनि ‘भद्रा-
सने’ चतुष्पदोपेते सिंहासने, तत उपरि आस्तृते ‘वैयाघ्रे’ व्याघ्र-
सम्बन्धिनि ‘चर्मणि’ ‘उत्तरलोम्नि’ लोम्नप्रदेश उत्तर उपरिभागे
यस्य तादृशे ‘आसीनं’ ‘जीवन्तीनां’ जीवोपेतानां ‘गवां’ ‘शृङ्ग-
कोपैः’ गवां शृङ्गाणि छित्वा तन्निर्मितैः कोशैः, पूर्वोक्तैर्जलैः
‘अभ्राह्म्य इति रहस्येन’ साम्ना ‘अभिपिञ्चेत्’ । उदकानि

कोयैरित्युभयत्र बहुवचनश्रवणात् पृथक् पृथग् गङ्गादुदकैरभि-
पिञ्चेदित्यभिप्रायः ॥

अथ तत्रैव प्रयोगे कामनाभेदेन मन्त्रभेद माह— यं काम-
येतेति । पुरोहितः 'यं' राजानं 'एकराजः स्यात्' कृत्स्नस्य
भूमण्डलस्य एक एव राजा भवेदिति 'अस्य' 'चक्र' भूमण्डल'
'न प्रतिहनेय' केनचिदपि वैरिणा प्रतिहतं न भवेद् 'इति'
'कामयेत', तं राजानं रहस्यस्थाने 'एकवृत्तेति' सान्ना 'अभि-
पिञ्चेत्' । प्रयोगः पूर्वोक्त एव ॥

अथ पुरोहिताय प्रदेयं द्रव्यं तदधीनकरणञ्चाह— अभि-
पेक्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

पूया वा श्रवणा नक्षत्रे अभिषेक करिबे । धान्य, यव, तिल,
नावकुलाई, दधि, मधु, पुष्प, सुवर्ण एहे आठगि द्रव्यो अभिषेक
कविबे । गङ्गा, यमुना, गवयती प्रकृति यशस्विनी नदीगुलि हहेते
एवंगमुद्र हहेते पृथक् पृथक् पात्रे जलाहरण करत अभिषेक
करिबे । उदुम्बर-कार्णे निर्मित सिंहासने उपरि-लोन व्याज्जर्मे
उपविष्ट करাইया अभिषेक करिबे । जीवित गाडीव शृङ्ग कर्तन
करिया ताहा द्वावा कतिपय कोशा निर्माण कवाईया, ऐ ऐ जल,
तत्तन्मध्ये लईया तन्मन्त्रेण द्वावा 'अद्भुत' नाम गान पूर्वक
अभिषेक करिबे । पुरोहित याहाके एकाधिपति करिते इच्छा
करिबे,—ईहांव रथ चक्र कोन व्यक्ति कर्तृक निरुद्ध ना हय । एकप
इच्छा करिबे, ताहांव अभिषेककाले विहित नामेव पविबर्ते
'एकवृत्ते' नाम व्यवहार करिबे । अभिषेककारीके उत्तम एक-
थानि ग्राम, एक शत दागी, सहस्रनग्न्याक हिवण्य प्रदान करिबे एवंग
तिरकालई ताहार अधीन थाकिया वाजकार्य करिबे ॥ (२)

ଅହୁତେ ଯବଦ୍ରୋଣ' ଗୁହୁଯାଦାତ ଆ ବାତୁ ଖେଷଜ
ମିତ୍ବିତେନ ଶାମ୍ୟତି ହ (୩)

ଅଥାହୁତଶାନ୍ତି ମାହ—ଅହୁତେ ଇତି । 'ଅହୁତ' ଭୂତପୂର୍ବ ନ
ଭବତି, ଅକୃତହେତୁକ ମିତ୍ବିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତସ୍ମିନ୍ ; ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳଚ୍ଛିଦ୍ରାଦ୍ୟ-
ତ୍ୟଗ୍ନେ ସତି 'ବାତ ଆ ବାତ୍ବିତ୍ବିତେନ' ସାମ୍ନା 'ଯବଦ୍ରୋଣ' ଯବାନାଂ ଦ୍ରୋଣ-
ପରିମାଣସମାପ୍ତିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ' ହୋମୋଚିତପରିମାଣେନ ବିଭଜ୍ୟ, ତାବତ୍ତଦ୍ଭାଗ
ଗୁହୁଯାତ୍ ତେନାହୁତଜନିତପୋଡ଼ନ' 'ଶାମ୍ୟତି ହ' ନଶ୍ବିତ୍ବେବ ॥ (୩)

(ଅହୁତଶାନ୍ତି)

ଅକର୍ମାଂ କେନ ଅହୁତ ଦେଖିଲେ ଯେହେ ଦୋଷେନ ଶାନ୍ତିର ଅନ୍ୟ
'ବାତ ଆ ବାତୁ' ଗାନେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପରିମିତ ବସ ହୋଗ କରିବେ । ଶେଷାଂତେହେ
ନେ ଦୋଷେର ଉପଶମ ହେବେ ॥ (୩)

କୃଷ୍ଣାଂସ୍ତିଲାନଗ୍ନୌ ଗୁହୁଯାତ୍ ପ୍ର ଦୈବୋଦାସୋ
ଅଗ୍ନିରିତ୍ବିତେନ ନୈନଂ କୃତାନି ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତି-
ଗଚ୍ଛନ୍ତି ବ୍ରୀହିୟବାନଗ୍ନୌ ଗୁହୁଯାତ୍ ପଞ୍ଚନିଧନେନ ବାମ-
ଦେବୀନ ନୈନଂ କୃତାନି ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତିଗଚ୍ଛନ୍ତି
ତାମ୍ବରଜତଜାତରୂପାୟସୀଂ ମୁଦ୍ରାଂ କାରୟିତ୍ବୋଚ୍ଛା ତେ ଜାତ
ମନ୍ଧସ ଇତି ଚତୁର୍ଥେନାଭିଂଗୁହୁଯାତ୍ ସହସ୍ରକୃତ୍ବଃ ଶତା-
ବରଂ ତାଂ ମୁଦ୍ରାଂ ଦକ୍ଷିଣେନ ପାଣିନାଂ ଧାରୟନ୍ନୈନଂ କୃତାନି
ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତିଗଚ୍ଛନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତି-
ଗଚ୍ଛନ୍ତି (୪) ॥ ୫ ॥

অযাভিচারশান্তিপ্রয়োগ মাহ— লুপ্তানিতি । অবিচারি-
কাভির্ভূতানুগুণ' সহস্রলত্বস্তদধিক' যা 'প্র দৈবোদাস ইতি'
সাম্না 'অগ্নৌ' 'লুপ্তান্' অতিশ্যামান্ 'তিলান্ জুহুযাৎ' । 'তানি
কৃতানি' আভিচারিকাণি কর্ম্মাণি 'এনম্' অবিচর্যমাণ'
পুরুষ' 'ন হিংসন্তি' ন পোড়য়ন্তি । ন কেবল অবিচর্যমাণা-
পোড়ন মেব, কিন্তু 'তানি' প্রযোক্তৃন্ 'প্রতিগচ্ছন্তি' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— ব্রোহ্মিয়বানিতি । স্রষ্টোঃ ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— তাম্ররজতেতি । তাম্রাদি-
লৌহচতুষ্টয়সর্গী 'মুদ্রাম্' অঙ্কুলীয়ক' 'কারয়িত্বা' 'উচ্চা তে
জাত মন্বস ইতি' অস্থা 'চতুর্থেন' সাম্না সহস্রলত্বঃ শতাবরম্
আজ্যেন হুত্বা সম্মাতিেন মুদ্রায়াম্ 'অভিযুহুযাৎ' । সিংহঃ
গিষ্টপ্রয়োগ ইতি (৪) ॥ ৫ ॥

ইতি ত্র্যোশায়াচাৰ্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বৈদ্যার্থপ্রকাশে

সামবিধানাত্ম্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণি তৃতীয়াধ্যায়ে

পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫ ॥

('অভিচারের প্রতি প্রয়োগ)

'ঐদৈবোদাসোঅগ্নিঃ' একে গীত নামে কতকগুলি কুম্ভভিন
অগ্নিতে হোম করিবে । তাহা হইলে কোনরূপ অভিচার তাহান
হিন্সা করিতে পারিবে না , প্রভূত তাহার বল, অভিচারকারীর
প্রতিই দর্শাইবে । পঞ্চ-নিম্ন বামদেব্য নামে কতকগুলি ধান্য ও ধব
অগ্নিতে হোম করিবে ; তাহা হইলেও কোনরূপ অভিচার তাহার
হিন্সা করিতে পারিবে না ; প্রভূত তাহার বল, অভিচার-
কারীতেই প্রতিগমন করিবে । তাম্র, রজত, সূবর্ণ ও লৌহ,—এই

ধাতুচতুষ্টয়ের নুজা (শীল-আকৃষ্টি) নির্মাণ করা হইয়া 'উচ্চাতেজাত-
মন্ধনঃ' স্বাক্ষে গীত চতুর্থ নামে সহস্রাবধি অনূন শতবার আক্ৰা-
হতিদানের দ্বারা উহা অভিনবিত করিয়া স্বীয় দক্ষিণ পাবিতে
ধারণ করিবে। এইরূপ চতুর্ধাতুর নুজাধারণকারীকে কোনরূপ
অভিচারই হিংসা করিতে পারিবে না ; প্রত্যুত সেই গমস্ত অভি-
চার, অভিচারকাণ্ডীও প্রতিই প্রতিগমন করিবে (৪) ॥ ৫ ॥

আবশ্যে ত্রিগত্যত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যেণ কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের চতুর্ধাতুর-পঞ্চমধণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

॥ অথ ষষ্ঠঃ খণ্ডঃ ॥

সংগ্রামং যুযুত্সমানস্যোদক মমি জুহুয়াত্সোমং
রাজানং বরুণ মিত্যেতেন তত এনং পায়যেদ্যো রাজা
চর্ষণীনা মিতি পূর্বেণ যে চাচ মুখ্যাঃ স্যুস্তানুত্তরে-
ণাভিষিচ্ছেদয হৈনং সন্নাহয়েত্ প্রসেনানীরিতি বর্গে-
ণাথাস্য রথং যুক্তাঙ্গা দা ত্বা সহস্র মাশত মিতি বর্গেণ
বৃহদ্রথন্তরাভ্যাং চক্রে বাসদেবানাধিষ্ঠানং স ঘাতং
বৃষণং রথ মিত্যেতেনাধিষ্ঠেত্ প্রযান্তব্ধ্বৈন মনু-
গায়েদিन्द्रস্য নু বীরাণীত্বাজিশৌর্যং গচ্ছা চীনিপূ-
নস্বেদুচ্চা মন্দন্তু সোমা ইত্যেতেন জয়তি ন পরাজীযতে
সন্দর্শনে ধূম্রায়া গোঃ সরূপবত্সায়া ঘটদ্রোণং জুহুয়াত্
সত্যমিত্যেতি রহস্যেন জয়তি ন পরাজীযতে বাধক-

मयीनां समिधां घृताक्तानां सहस्रं जुहुयादभित्वा
 पूर्वपीतय इति वषट्कारश्चास्य निधनं कुर्याज्जयति
 न पराजीयते सैध्रकमयीनां समिधां घृताक्तानां
 सहस्रं जुहुयादभित्त्वं नेप मित्तीन्द्र इव दस्यूरमृशा
 इति चास्य निधनं कुर्याज्जयति न पराजीयते (१)

अथ युद्धजयार्थिनो राज्ञः प्रयोग माह— संग्राम मिति ।
 'संग्राम' युयुत्समानस्य' योद्धु मिच्छतो राज्ञो जयार्थं पुरोहितः
 आज्यतन्त्रेण महाव्याहृतिपर्यन्तं हुत्वा 'सोम' राजानं वरुण
 मित्येतेन साम्ना, आज्येन सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा, सम्पातेन
 'उदक मभिजुहुयात्' । 'ततः' अभिहुत मुदकं 'यो राजा चर्प-
 णीनामिति' अस्यां 'पूर्वेण' साम्ना 'एनं' पाययेत् । 'अत्र' योद्धृणां
 मध्ये 'ये च सुखाः' प्रधानपुरुषाः सेनापतयः 'स्युः', 'तान्'
 'यो राजेति' अस्याम् 'उत्तरेण' साम्ना अभिहुतेनैवोदकेन
 'अभिपिबेत्' ।

अथ सन्नाहमन्त्र माह— अथ हैन मिति । 'अथ' उदक-
 पानानन्तरम् 'एन' राजानं 'प्रसेनानीः शूर इति वर्गेण' कवचा-
 दिभिः साधनैः 'सन्नाहयेत्' युद्धसन्नद्धयुयात् पुरोहितः ।

अथ रथयोजनस्य प्रयोग माह— अथास्य रथ मिति ।
 'अथ' सन्नहनानन्तरम् 'अस्य' राज्ञः 'रथम्' 'आ त्वा सहस्र मिति
 वर्गेण' 'युज्याद्' अग्नादिभिः साधनैर्योजयेत्पुरोहितः ।

अथ चक्रयोरधिष्ठानस्य चाभिमर्शनमन्त्र माह— हृद्द्रव्यन्त-
 राभ्या मिति । स्पष्टम् ।

अथ राज्ञो रथारोहणं मारुह्य गच्छतो ऽनुगानच्चाह—
स घातमिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ संग्रामान्तिकं प्राप्तवन्तः आदौ समन्त्रकमिषुत्रयं
क्षेपणीयमित्याह— आजिशीर्षमिति । 'आजिशीर्ष' संग्राम-
शिरःप्रदेशं 'गत्वा' । शिष्टं स्पष्टम् । 'एतेन' स राजा संग्रामं
'जयति' ; न कदाचिदपि शत्रुभिः 'पराजीयते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरमाह— सन्दर्शने इति । यत्र युद्धार्थं
परसेना सन्दृश्यते, तत् स्थानं सन्दर्शनम् । तत्रोक्तलक्षणायाः
गोः सम्भूतं घृतं 'द्रोणं' द्रोणमानपरिमितं 'सत्यमित्येति' अनेन
साम्ना 'जुहुयात्' । शिष्टमुक्तम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरमाह— बाधकमयीनामिति ।
'बाधकः' राजह्वयः । शिष्टमुक्तप्रायम् ।

अथ प्रयोगान्तरम्— सैध्रकमयीनामिति । 'सैध्रकम्' महा-
सारह्वयविशेषः ॥ । 'अभित्यमित्यस्य' अन्ते 'इन्द्र इव दस्यू-
रस्य' इति निधनम् । शिष्टमुक्तम् ॥ (१)

(युद्धबन्ध-प्रयोगः)

युद्धे अग्रतः राज्ञो जयस्य निमित्तं, पुरोहित आज्यातले महा-
दाक्षिण्य-होमं पर्याप्तं करिष्या 'गोमं राजानं वरुणम्' इत्येकं गीतं
नामेनैकं अभिमन्त्रितं करिष्या, ऐ मन्त्रेणै गम्यतां यदि अनूनं शतदां
आह्वयति तदा न करिष्ये । तदनन्तरं 'यो राजा चर्षणीनाम्, इत्येकं
अन्तं अथमं गीतं गानं पूर्वकं ऐ जनं वृज्यां पानं करिष्ये ;
एवं पीतावशिष्टे जलेन घाता युक्तांशोऽनेन वीक्षता नृथा, गेहे

• "सैध्रकी महासारह्वयः, यद्य ह्वयस्य मध्ये लीढसमानं मां ह्वयादिबन्धुक्तं
विधत्ते"—इति तै० भा० १.८.४ सा० भा० । कात्या० श्रौ० १०.२०.१४०. द्रष्टव्यम् ।

সকল সেনাপতিদিগকেও সেই ঋকেবই দ্বিতীয় নাম গান পূর্বক
অভিষিক্ত করিবে। অনন্তর 'প্রসেনানী' ঋকে গীত নামসমূহের
গান পূর্বক তাহাকে কবচাদিব দ্বারা সজ্জিত করিবে। তৎপরে
'আত্মানহন্ত্র' ঋকে শ্রুত নামসমূহ গান পূর্বক রথে অশ্বাদি যুক্ত
করিবে। পরে বৃহৎ ও রথন্তর নামক নামদ্বয় গানের দ্বারা সেই
রথের চক্রদ্বয় অভিযুক্ত করিবে এবং 'বামদেব্য' নাম গান করিয়া
রথে আবোহণ করাইবে ও 'ন বা তং বৃষণ্য রথম্' ঋকে শ্রুত নাম
গান করিয়া উহাতে অধিষ্ঠান করাইবে। তদনন্তর 'ইন্দ্রস্য নু
বীৰ্য্যানি' ঋকে শ্রুত নাম গান করিয়া রথ চালাইয়া দিবে।
রণপ্রাপ্ত্যেব মুর্দ্ধদেশে উপস্থিত হইয়াই প্রথমেই 'উ ত্বা মন্দন্ত
সোমাঃ' ঋকে গীত নাগে বাণত্রয় নিষ্পেপ করিবে। এ নিয়মে
সে রাজা অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না।

যে স্থলে দণ্ডায়মান হইলে বিপক্ষ-সৈন্য দেখিতে পাওআ যায়,
সেই স্থলে, ধূম্রবর্ণ-বৎস-বিশিষ্ট ধূম্রবর্ণা গাভীর দুহুজাত দ্রোণপরি-
মিত হুতে, 'সত্যনিপা' ঋকে রহন্যে গীত সামের দ্বারা অনূন
শতাজ্জতি প্রদান করিবে। এ নিয়মেও সে অবশ্য জয়ী হইবে;
পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে, রাজবৃক্ষের সমিৎ ঘৃতাক্ত কবিয়া 'অভি
ত্বা পূর্বপীতয়ে' ঋকে শ্রুত সামের গান পূর্বক সহস্র আহুতি
প্রদান করিবে এবং ঐ সামের নিধন ভাগ বন্টনকার হইবে।
ইহাতেও অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে সৈবক * বৃক্ষের সমিৎ ঘৃতাক্ত করিয়া
'অভি ত্বা মেধন' ঋকে গীত নামে সহস্র আহুতি প্রদান করিবে,
এবং 'ইন্দ্র ইব দশ্যাবমুণে' এইটি উহার নিধনভাগ হইবে। ইহা-
তেও অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না। (১)

* হৈন্দ্রীয় প্রাপ্তের ভাষ্যেও বাঘণাচাৰ্য্য লিখিয়াছেন—'সৈবক = মহাদার'।

सप्तरात्रोपोषितः सप्तमुखानुद्दिश्य सद्यःपीडि-
तेन सर्पपतैलेन सप्तहेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सप्त-
रात्रान्न भवन्ति हस्त्यश्वरथपदातीनां पिष्टमयीः प्रति-
कृतीः कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्पपतैलेनाभ्यज्य
तासां क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयादभि त्वा शूर
नोनुमं इति रहस्येन यत्र ही शब्दो यावतां जुहोति
सर्वे न भवन्ति (२)

अयं मुख्यसप्तपुरुषवधकामस्य प्रयोग माह— सप्तरात्रोपोषित
इति । 'सप्तहेन' साम्रा 'आहुतिसहस्रं' जुहुयात् । तथाकृते
'सप्तरात्रात्' तावत्कालञ्जीवन्तो 'न भवन्ति' इत्यर्थः ॥

अथ चतुरङ्गसेन्यवधकामस्य प्रयोग माह— हस्त्यश्वरथेति ।
हस्त्यादीनां चतुरङ्गबलानां मध्ये यावतां प्रतिकृतीः स कर्तुं
शक्नोति, तावतीः 'पिष्टमयीः प्रतिकृतीः कृत्वा' तासु मध्ये
एकैका मसावमुष्य प्रतिकृति रसावमुष्येति निर्दिश्य 'पिष्टस्वेदं'
येन पाकेन पिष्टं स्विद्यते, तथा 'स्वेदयित्वा', ताः प्रत्येक 'सर्पप-
तैलेनाभ्यज्य', 'तासाम्' 'अङ्गानि' मुख्यानि हस्तपादादीनि 'क्षुरे-
णावदाय' खण्डयित्वा 'अभि त्वेति रहस्येनाग्नौ जुहुयात्' । 'यत्र
ही शब्दः' तादृशेन अभि त्वेत्यनेन, 'आहुतिसहस्रं' जुहुयात् ।
एवं कृते 'यावतां' हस्त्यादीनां प्रतिकृतीः 'जुहोति', ते 'सर्वे न
भवन्ति' ॥ (२)

गङ्गाया उपवाग भूर्जद मूत्रा (गेनानाग्नद) गात्रकृन्नात्र उद्देशेन
नमो-निष्पीडित गर्वपटेष्टलेन प्रात्रा 'गङ्गा' नागद गात्रे नश्य

आहति प्रदान करिबे । ए प्रयोग करिले मञ्जुह मध्ये उहावा
बिनष्टे हईबे । हस्ति, अश्व, वध, पदाति, — এই चतुर्वर्गिणी सेनार
(यथेच्छ कतकগুলির) পিঠালীর প্রতিকৃতি নির্মাণ পূৰ্ণক যেদিত
করিবে ; পরে সেইগুলিকে মৰ্বপ তৈল মাখাইবে, তাহাব পর
সেইগুলিব অঙ্গমকল ফুরের দ্বাৰা খণ্ড খণ্ড করিয়া, ‘অভি হা শূর
নোমুনঃ’ স্বাক্ষে রহন্যে প্রস্তুত গাম্বেব গান পূৰ্ণক বতগুলি সৈন্য নাম
কবিত্তে হইবে, ততগুলি আহতি প্রদান করিবে । এ প্রযোগে
উদ্ভিষ্ট মনস্ত সৈন্যই বিনষ্ট হইবে ॥ (২)

त्रिरात्रोपोपितः कृष्णचतुर्दश्यां शवादङ्गार
माहृत्य चतुष्पथे बाधक मिथ्य मुपसमाधाय वैभी-
तकेन सुवेण सर्पपतैलेनाहुतिसहस्रं जुहुयात्स-
म्भील्येन यत्र वृक्षशब्दः स्यात् तत्र पुरुषः शूलहस्त
उत्तिष्ठति तं ब्रूयादमुञ्चहीति हन्त्येन मामगर्भस्य वा
क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् कक्षवर्गाद्यैश्चतुर्भिः
सपत्नं मनसा ध्यायन्त्सद्यो न भवति सद्यो न
भवति (३) ॥ ६ ॥

अथैकपुरुषप्रयोगाभिचार माह— त्रिरात्रोपोपित इति ।
त्रिरात्रोपोपित इत्यादि स्पष्टम् । ‘सम्भील्येन’ ‘यत्र वृक्षशब्दः स्यात्’
—इति । यद्विमन्ति पञ्च मञ्जुमामानि सम्भील्यानि । तेषु यत्र
वृक्षशब्दः स्यात् “क्षुरो क्षुरो क्षुरो क्षुरः (विः) वृक्षप्रहय” —इति ० ;

অনেন 'আহুতিসহস্রং' জুহুয়াৎ । হোমান্বে 'তব্' এব হোম-
স্থানে 'শূলহস্তঃ' কথিত্ব 'পুরুষঃ উচ্চিষ্টতি' । 'তং' সমুত্থিতং
পুরুষং 'অমুং' জহীতি ব্রূয়াৎ । স এব মুক্তঃ পুরুষঃ 'এনং' বৈরিণং
'হন্তি' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আমগর্ভস্যেতি । 'আমগর্ভস্য'
আমঃ অপক্কঃ, গর্ভঃ; উদরপ্রদেশঃ, যথা ন পক্কো ভবতি তথা স্বেদি-
তায়াঃ প্রতিক্রান্তে রিত্বর্থঃ । 'বা'-শব্দঃ পূর্বপ্রয়োগেণ সহ বিক-
ল্যার্থঃ । তস্য 'অঙ্গানি' চুরেণাবদায় 'অগ্নী' জুহুয়াৎ । 'কচ্চ-
বর্গাদ্যে'—ইत्याদি স্পষ্টম্ (৩) ॥ ৬ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

দ্বিতীয় উপবাস করিয়া, কৃষ্ণ চতুর্দশীতে স্বনাম্নিতা হইতে
অশ্রম আশ্রয় পূর্ণক চতুশ্চত্বের মধ্যে গমিৎ প্রকাশিত করিয়া,
বিভীতক-কাষ্ঠ-নির্মিত স্বপ্নের দ্বারা 'গম্মীলা' নামক গান গান পূর্ণক
গর্ভপটে মেনে আচ্ছতি প্রদান করিবে । ঐ নামের অন্তর্গত 'ব্রহ্ম'
শব্দটি গীত হইবাগাছ শূল-হস্ত একদমনা বীরপুরুষ উদ্ভিত হইবে,
সেই বীরকে বলিবে— 'ইহাকে নাশ কর', সে সেই বাক্যকে
অবশ্য বধ করিবে । অথবা প্রতিক্রান্তিগুলি এরূপ করিয়া পাক
করিবে যাহাতে সেগুলির উদরপ্রদেশ পরিপক না হয় । পরে উহার
অঙ্গসকল কুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া মনে মনে শব্দকে ধ্যান
সহ কক্ষবর্গ প্রভৃতি গানচতুষ্টিয়ে, গান পূর্ণক অধিতে অনুদ

शतावृत्ति प्रदान करिबे । हेहातेओ ने उद्दिष्टे वाक्ति सदाहे विनष्टे
हरेबे (३) ॥ ७ ॥

आवसथ त्रीसतावृत्त सामग्र्यी डडोछाबोअर कूठ,
सामविधान आक्षेपेर तृतीयाध्याय-वर्षथण्णेर
वशाक्कव वज्रासुवादि समाखु ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेतामुद्द्यन्त्सर्वाण्या जनित्राणि परि-
क्रामेय मिति महे नो अद्य बोधयेत्थेतत् सदा प्रयु-
क्षीतान्तवेलायां चैतत् स्मरेदमुद्द्यन्त्सर्वाण्या जनि-
त्राणि परिक्रामति (१)

अथ भाविजन्मसु अज्ञानाभावकामिनां प्रयोग माह— अथ
य इति । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारे । ‘यः’ पुमान् ‘कामयेत्’ ।
किमिति ? ‘अमुद्द्यन्’ मोह मद्धान मप्राप्नुवन् ‘सर्वाणि जनि-
त्राणि’ सर्वकर्मप्राप्याणि भावीनि नृगणादिजन्मानि ‘आ’ सर्वतः
‘परिक्रामेयम्’ इति ॥ (१)

(१०) अथ निश्चितं गायधामनेर विधि ।

ये कामना करिबे,—ज्ञानशून्य ना हरेहाहे जन्मजन्मांतर परित्रयण
करिबे, ने गर्भदा ‘महे नो अद्य बोधय’ रुके गीत गान्ती गान
करिबे धाकिबे एवं निशावसाने नेहे नामेर अद्वैत नर्भ

সহস্রকৃত্ব আহুতিষেত্বেতদত্র প্রাপ্নোতি ; অযাচিতস্য পুনর্বিধানেন
কপালে মৈত্রচরণাদিপ্রয়াসো নোপগচ্ছতি । শিষ্ট' স্পষ্টম্ ।

অথ গন্ধর্বাশ্বরসাং দর্শনার্থে প্রয়োগ মাহ— সংবৎসর মিতি ।
স্পষ্টোৎপত্তিঃ ।

অয়েন্দ্রাদিদর্শনার্থে প্রয়োগ মাহ— অযাচিতমিতি । ‘এতেন
কল্পেন’-ইত্যতিদেয়েন অযাচিতমিতিনিয়মপ্রত্যাশ্রয়ানাৎ পাণিভ্যাং
পাত্রার্থ মিত্যেতদ্ব্যতিরিক্তং নিয়মজাতং প্রবর্ততে ; অষ্টমকালস্য
তু অযাচিতেনাবিরোধাত্ অনুহন্তিঃ । ‘দ্বিতীয়’ “ব্রতস্য ত্বা”-
ইত্যেতস্যা দ্বিতীয়ম্ ॥ (২)

যে ইচ্ছা করিবে,— পিশাচগণকে বশীভূত দেখিব, সে এক
বৎসর ঘট-কপালে ভিক্ষাহরণ করিয়া চতুর্ধকালে ভোজন করিবে ।
এবং প্রতিদিন ‘প্রাণাঃশিশুঃ’ শ্লোকে গীত গানটির সহস্রাহুতি করিবে ।
(এইরূপে সংবৎসর যাপিত হইলে পিশাচবর্গকে) দেখিতে
পাইবে ।

কপালে ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ শ্লোকেরই দ্বিতীয়
নামের প্রয়োগে পিতৃগণকে দেখিতে পাইবে ।

একবৎসর অষ্টমকালে পাণিভ্যকে পাত্র করিয়া ভিক্ষা পূর্বক
ভোজন করিলে এবং প্রতিদিন ‘ব্রতস্য ত্বা শ্বগধাদীমগাণা’ শ্লোকে
গীত গানদ্বয়ের প্রথমটির সহস্রাহুতি করিলে গন্ধর্বগণ ও অশ্বরো-
গণকে দেখিতে পাইবে ।

ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ শ্লোকেরই দ্বিতীয় নামের
প্রয়োগ করিলে দেবগণকে দেখিতে পাইবে ॥ (৩)

যদ্বচ্ছ'ভূতি দিশাব্রতন্দ্যানুগান মৈতেন কল্পেন
চত্বারি বর্ষাণি প্রযুক্তানো যে দেবাস্তাস্তেন মাস

मुपवसेदेक मेक मयाचितं भुञ्जीत मयि वर्चस इत्य-
नेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत निधयोऽस्य
प्रकाशन्ते ये पृथिव्याम् (४)

अथ दिव्यनिधिदर्शनसाधनप्रयोग माह— यद्वर्च इति ।
'यद्वर्च इति' एतत् दिशाव्रताख्यं साम संवत्सरं प्रतिदिनं दशवारं
मनुगानं कुर्वन् । 'एतेन कल्पेन' इति,— अष्टमे काले भोजनं
पात्रार्थं करय गृह्यते । 'एवं चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः', 'ये'
देवलोकसम्बन्धिनो निधयः सन्ति, 'तान्' 'तेन' नियमेन
प्राप्नोति ।

अथ पार्थिवनिधिदर्शनसाधन माह— मास मुपवसेदिति ।
'मासम्' एकम् 'उपवसेत्' । 'एक' मासम्, अयाचितभोजी स्यात् ।
'मयि वर्चसः-इति' एतत्साम मास मुपोपणादिनियमः सन्
'चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत' । 'एतेन कल्पेन'-इत्येतेनात्र एकमास
मयाचित मिति विहिते भोजनकाले, पात्रार्थं पाणिभ्यां भोजन
मष्टमे काले दशानुगाननियमश्च परिगृह्यते । 'अस्य' एवं
कुर्वन्तः प्रयोक्तुः 'पृथिव्यां' 'ये' निधयः सन्ति, ते 'प्रकाशन्ते' ॥ (४)

* उक्त नियमेन 'यद्वर्चः' श्रुते गीत 'दिशां जतः दशानुगानम्'
नामक गानं चारि वङ्गन अतिदिन अयोग करिले, दैवी निधि-
* गकल शीत गन्धुने मेधिते पाहेवे ।

एक मास उपवास करिबे, अनन्तर एक मास अयाचित-भोजी
होवे, — एहनियमे चारि वङ्गन काल अतिदिन 'मयि-वर्चः' श्रुते
वहणे अतः गान अयोग करिबे । एहे अयोगकारीर गनके
पृथिवीर गमल निधि अकाश पाहेने । (४)

अष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां मुख आज्यं
 कृत्वा अग्निं नर इत्येतयोः पूर्वं मनसानुद्रुत्यान्ते
 स्वाहाकारेणाग्नौ जुहुयाद् व्युष्टायां रात्रौ भूतौ
 पञ्च हास्य कार्पापणा भवन्ति व्ययकृताश्च पुन-
 रायन्ति मूल मशून्यं कुर्याद् गवां प्रविशन्तीनां या
 पश्चात् स्यात्तस्याः शिरोऽभ्यनुमृज्य पुच्छ मनुमृज्य
 पाणी संहृत्यानङ्गमेजयस्तिष्ठेत् सर्वाष्टरात्रिं द्वितीय
 मावर्त्तयन् जम्भका हास्य सार्वकामिका भवन्ति
 सार्वकामिका भवन्ति (५) ॥ ७ ॥

अथ भूतवशीकरणलभ्यधनसाधनप्रयोग माह— अष्टरात्रो-
 पोषित इति । सप्तमीप्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तम् उपोषितः सन्,
 ‘अमावास्यायां मुखे आज्यं’ ‘कृत्वा’ निधाय ‘अग्निन्नरोइत्येतयोः
 पूर्वं’ साम ‘मनसा’ ‘अनुद्रुत्य’ उच्चार्य ‘अन्ते’ सामान्ते ‘स्वाहा-
 कारेणाग्नौ’ मुखस्य माज्यं ‘जुहुयात्’ । ‘रात्रौ व्युष्टायां’ सत्यां द्वौ
 ‘भूतौ’ पश्यति । तयोर्हस्ताद् ‘अस्य’ ‘पञ्च कार्पापणा भवन्ति’
 भूतौ तान् प्रयच्छत इत्यर्थः । ते च ‘कृतव्ययाः पुनरायन्ति’ । तेषु
 मध्ये ‘मूलं’ किञ्चिद् ‘अशून्यं’ कुर्यात् अवशेषयेत् ; मूलांगं
 स्थापयित्वा शिष्टं विनियुञ्जीत । तथासति अवशेषितो मूलांगो
 व्ययकृत मंगं तस्मात्पुनराकर्षतीत्यर्थः ।

अथ जम्भकास्यभूतविशेषाणां वशीकरणप्रयोग माह— गवां
 प्रविशन्तीना मिति । ‘गवां’ गोठं ‘प्रविशन्तीनां’ ‘या’ पश्चात्
 ‘स्यात्’, ‘तस्याः शिरः’ ‘अभ्यनुमृज्य’ अभितः अनुक्रमेण मार्जनं

कृत्वा, ततः 'पुच्छ मनुमृज्य' ; एतावता सर्वाङ्गान्यनुमृज्येतुक्तं
भवति । 'पाणी' 'संहत्य' संहतौ कृत्वा, 'अनङ्गमेजयः' शरीर-
कम्पन मकुर्वन्, 'सर्वा' रात्रि' गोष्ठे 'तिष्ठेत्' । 'द्वितीयम्' अग्नि-
वर इत्येतयोर्द्वितीयं साम 'आवर्त्तयन्' । 'जम्भकाः' नाम भूत-
विशेषाः 'अस्य' प्रयोक्तुः 'सार्वकामिकाः' सर्वकामसाधकाः 'भवन्ति'
इति ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ७ ॥

इति त्रिसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(गणनी हहेते चतुर्दशी पर्याप्त) अष्टेवात्र उपवागी धाकिया
अमावास्याते नूत्ने दूत नहेया 'अग्निमरो'-श्वके गीत नामद्वयैर
प्रथम नामादि मने मने गान करिया एव नामांते आशंकार योग-
पूर्वक नूत्न ए दूत अग्निते होम करिवे । वाजि-प्रभाते दूहे दूत
देखिते पाहिवे, ताहादेर हस्त हहेते गेहे प्रयोक्ताव निकट
पाँचटी कार्वापण आगिया उपस्थित हहेवे, गेहे कार्वापणकुलि
वाय करिलेओ पुनर्कान कोणे आगिवे, किन्तु ए मूल कार्वापण
एकटिओ अवश राखिवे, उहा कथन वाय करिवे ना ।

गोष्ठे प्रवेश काले वै गो पञ्चा९ बाहेतेछे, ताहान मस्तक
हहेते पूछ पर्याप्त गमस्त अन्न नाखित करिया, जोड़हस्ते, शरीर
कम्पित ना हय एरुप गावधाने, 'अग्निमरो' श्वके गीत वितीय
नाम गान पूर्वक गमस्त शर्ननी ए गोष्ठे दवाग्मान धाकिवे ।

अथैरूप आम्नागकात्रीन 'जङ्गक' नामक दूतगकन वशीकृत इहेदे
एवम् ताशनिगककृक नर्कविध कामना निष्क इहेदे (५) ॥ १ ॥

आवसथ श्रीमतावत नामसमी उद्योताध्याय कृत,
सामविधान आम्नागककृक-नर्कविध-कामना-निष्क-इहेदे
यथाकृत वशाश्रवाध मनाश्रु ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेय मिति रात्रिं
प्रपद्ये पुनर्भूमयोभूङ्गन्याः शिखण्डिनीं पाशहस्तां
युवतिं कुमारिणी मादित्यश्चक्षुषे वातः प्राणाय सोमो
गन्धायामः स्नेहाय मनो ऽनुजाय पृथिव्यै शरीर
सा हैन मुवाचास्मिन्त्संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने
ऽस्मिन्नन्तावस्मिन् मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन् द्वादश-
रात्रे ऽस्मिन् पडरात्रे ऽस्मिन् स्तिरात्रे ऽस्मिन् द्विरात्रे
ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्यस्याः रात्रावस्यां विलाया
मस्मिन् मुहूर्त्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देव-
लोकं वा ब्रह्मलोकं वा चतुर्लोकं वा विरोचमान-
स्तिष्ठ विरोचमाना मेहि योनिं प्रविश नाहं योनिं
प्रवेक्ष्यामि भृतोत्तमाया ब्रह्मणो दुहितुः सप्राग-
वस्त्राया लायते म्रियते सम्धीयते च रात्रिस्तु मा

पुनातु रात्रिः ख मेतत् पुष्यान्तं यत्पुराण माकाशं
तत्र मे स्थानं कुर्वपुनर्भवायापुनर्जन्मन एतावदेव
रात्रौ राचेर्व्रतञ्च राचेर्व्रतञ्च ॥ ८ ॥

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काञ्चिद्रात्रुपासनां विवक्षुस्तत्
प्रतिजानीते— अथ य इति । ‘अथ’-शब्दो ऽधिकारान्तर-
द्योतनार्थः । ‘यः’ पुमाननेकैर्जन्मभिर्दुःखितः सन् ‘पुनर्न प्रत्या-
जायेयम्’ पुनर्जन्मान्तरं न गच्छेयम् ‘इति’ ‘कामयेत’, तस्य
प्रयोगं वक्ष्यामीति शेषः ।

अथ तदुपासनसाधनं मन्त्र माह— रात्रि मिति । ‘रात्रि’
रात्ररभिमानिदेवतां ‘प्रपद्ये’ शरणं प्रपन्नोऽस्मि, उपासे इत्यर्थः ।
किदृशीम् ? ‘पुनर्भू’ पुनः पुनः प्रतिदिनं भवित्रीं, जायमानाम् ।
‘मयोभू’ मय इति सुखनाम (निघ० ३. ६. ७.) ; सर्वेषां
प्राणिनां सुखस्य भावयित्रीम् । ‘कन्या’ कमनीयाम्, ग्रह-
नक्षत्रादिभिर्दीप्ता मिति वा ; “कनी दीप्तिकान्तिगतिषु”—इति
(भू० ४६०) धातुः । ‘शिखण्डिनी’ शिखण्डः केशपाशः,
प्रशंसाया मिनिः ७, प्रशस्तकेशपाशाम् । ‘पाशहस्ता’ पशुप्रभृति-
बन्धनाय हस्तेन धृतपाशाम् । ‘युवति’ नित्यतरुणीम्, बाध्य-
बाधकादिक्रिया मित्यर्थः । ‘कुमारिणी’ कुक्षितं मारयन्तीति
कुमारा रक्षःप्रभृतयस्त्रीस्तद्वतीम् । एवङ्गुणाया रात्रेः प्रसादात् ।
‘आदित्यः’ चक्षुरिन्द्रियरभिमानो देवः ‘चक्षुषे’ इन्द्रियाय,
अर्थात्म्यगुदेर्गनाय । “तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १.४.४४ वा० १.)” ।
भवत्विति । तथा ‘वातः’ वायुदेवता ‘प्राणाय’ पञ्चहत्यात्मकाय

महेहात्त्वर्त्तिने अनुग्राहको भवतु ; अस्माच्छरीरादस्मान् मा
त्याक्षीदित्यर्थः । 'सोमः' चन्द्रमाः 'गन्धाय' । 'आपः' अद्देवताः
'स्नेहाय' त्वगिन्द्रियस्यारुचतायै, शरीरस्निग्धत्वाय । 'मनः'
मदीयं मानसं रात्रेरनुग्रहात् 'अनुज्ञाय' अनुज्ञानम् अनुज्ञः,
"घञर्थे क-विधानम्"—इति ॥ भावे क-प्रत्ययः, तस्मै भवतु ; स-
नक्षत्राय ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः । 'पृथिव्यै शरीरम्' । अत्र
विभक्त्योर्व्यत्ययः,—पृथिवी देवता शरीराय, तद्वाक्याय भवतु ।
यद्वा, 'पृथिव्यै' देव्यै 'शरीरं' भवतु, तदधोनरक्षणं भवत्वित्यर्थः ॥

एवमुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्यं ब्रूते इत्याह—
सा हैनमिति । 'सा ह' सा खलु प्रसन्ना रात्रिः 'एनम्'
उपासकम् 'उवाच' ब्रवीति । लङ्र्थे ऋदसो लिट् ॥ किमिति ?
'अस्मिन् संवत्सरे'— इत्यारभ्य 'अस्यां विलायाम्'—इत्यन्तेन ।
संवत्सरे, तदवयवभूतेश्वयनादिकालविशेषेषु, त्वं 'मरिष्यसि'—
इत्युक्त्वा, पुनर्मरणमुद्गच्छं ब्रवीति—अस्मिन् क्षणे त्वं मरिष्यसि—
इति । अतएव 'गच्छ' स्वर्गादीन् लोकान् ययाभिलाषं
प्राप्नुहि । 'ब्रह्मणा' ब्राह्मणजात्या तपश्चादिना लब्धव्यो लोको
ब्रह्मलोकः । 'क्षत्रेण' क्षत्रियजात्या मज्जापालनादिभिः प्राप्यो
लोकः क्षत्रलोकः । एष्वभिमतं लोकं गत्वा 'विरोचमानः'
दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ । 'अथ' अस्मिन्नेव लोके 'विरोचमानां' दीप्ता
सुरक्षटां ब्राह्मणादियोनिं 'प्रविश्य' तदर्थम् 'एहि' आगच्छेति ॥

एवं रात्रोक्तमुपासको निराकुर्यादित्याह— नाहं योनि
मिति । 'अहम्' उपासकस्त्वदुक्तां प्रशस्ता मपि 'योनिं न प्रवे-
क्ष्यामि' । योनिः प्राशस्त्यमेवाह— भूतेति । 'भूतोत्तमायाः'

प्राणिश्रेष्ठायाः 'संरागवस्त्रायाः' आर्त्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः
'ब्रह्मणः' ब्राह्मणजातेः 'दुहितुः' स्त्रिया अपि 'योनि' न प्रवे-
क्ष्यामि'-इति । कुतोऽप्रवेशः ? इत्यत आह— 'जायते' योनि-
मिति ; जातः सन् 'म्रियते' प्राणैर्वियुज्यते ; मृतः सन् 'सन्धीयते'
देहान्तरेण सम्बध्यते ; अत इत्यर्थः ॥

इत्थं निराकृत्य तां परोक्षेण सुवन् स्वात्महितः मपुन-
र्भव माह— रात्रिरिति । 'तु'-शब्दो वैलक्षण्यार्थः । अपितु
'रात्रिः' देवता 'मा' मां, 'पुनातु' जन्मान्तरापादकात् कर्मणः शोध-
यतु । रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरार्था, अथवा पक्षोक्तिः । हे रात्रे !
'यत्' 'पुराण' पुरातनं स्वर्गादिविलक्षणम् अर्चिरादिमार्गं प्राप्य
'आ-काशम्' आसमन्तात् काशमानं ब्रह्मलोकाख्यम्, अस्मिन्
'एतत्' 'खम्' आकाशं 'पुष्पान्त' पुष्पं कर्मफलोपेतं फलोपभोग-
स्थानम्, तस्यान्तम् बहिर्भूतम्, 'तत्र' तस्मिन् ब्रह्मलोके 'मे' मम
'स्थान' कुरु । किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' । अस्यैव विवरणम्
'अपुनर्जन्मने' इति । न खलु ब्रह्मलोकवासिनां पुनरुत्पत्तिः ;
"न स पुनरावर्त्तते"—इति श्रुतिः ॥ स्मृतिय—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्"—इति १ ।

पूर्वोक्तमन्त्रसाध्यप्रपदनद्वारेण रात्र्यापासनजपानन्तरं प्रयोगा-
न्तरेऽथिषोपोपणादिप्रतान्तरञ्च नास्तीत्याह— 'रात्री' विषयसह-
स्येपा ; रात्रिविषयं "रात्रिं प्रपद्ये"—इत्यादिमन्त्रसाध्यं यत्प्रपदन
मुक्तम्, 'एतदेव' 'रात्रेः' देवतायाः प्रसाधनं 'प्रतम्' इयदेव ।

• श्रुतिः भा० १४. ८. १. १८ । प्रशोपनिषदि च १. १० ।

† 'ब्रह्ममिति परं पदम्'—इति च म० घ० ११. १११ ।

यद्वा, 'रात्रौ' इत्यधिकरणसप्तमी ; एतद्भूतं रात्रावेवं कर्त्तव्यं न दिवेति । यद्वा, 'रात्रिः' अभिमतफलदात्री देवी, 'मां' मां शरणागत मुपासकं 'पुनातु' विलक्षणब्रह्मस्वरूपप्रकाशेन पवित्रीकरोतु । तत्सामर्थ्यं प्रतिपादयति—'रात्रिः खम्' इति । रात्रि ददात्यपुनर्भव मुपासकेभ्य इति 'रात्रिः' । तथाच यास्कः—
 "रात्रिः कस्मात् ? प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि भुवीकरोति ; रातेर्वा स्याद्दानकर्म्मणः"—इति ० । तादृशी रात्रिरेव 'ख' परमात्माकाशम् । किं तत् ? उच्यते—
 "एतत् पुष्पान्तम्" एतद् दृश्यमानं जगदेव पुष्पम्, तस्मिन्नन्तः अवसानं यस्य, तदेतत् पुष्पान्तम् । "तत्कृष्टा तदेवानुप्राविशत्"—इति † श्रुतेर्जगदाकारेण पर्यवसन्न मित्यर्थः । तस्मात्सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपा 'रात्रिः', 'यत् पुराणं' चिरन्तनम् 'आकाशम्' "ओं खं ब्रह्म" ‡ एवं पुराण मिति श्रुतिप्रसिद्धं परब्रह्माकाशम्, 'तत्र' परमात्माकाशे 'मे' मम 'स्थानम्' अपुनरावृत्तिरूपां स्थितिं 'कुरु' करोतु । पुरुषव्यत्ययश्चान्दसः § । किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' पुनर्भवो जन्म, तद्ग्राहित्याय । एतदेव विशदीकरोति— 'अपुनर्जन्मने'—इति । द्विरुक्तिरादरार्था । एतावदेव ममाभिलषितम्, नातोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्ति । यद्वा, यदुक्तं प्राक्, एतावदेव 'रात्रेर्व्रतम्' उपासनात्मकं कर्म, नातोऽधिक मिति भावः । तत्र 'रात्रौ' कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাস্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

ইতি ত্রীশায়ণাচার্য্যবিরচিত্তে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে তৃতীয়াধ্যায়ে

অষ্টমঃ খণ্ডঃ ॥ ৮ ॥

(১৪) অথ পুনর্জন্মাত্যাব কামনায বাজির উপাগনা ।

যে কামনা কবিবে,—পুনর্জন্মের জন্মগ্রহণ করিব না ; সে পুন-
র্জন্মনশীলা, সৰ্ব্বপ্রাণীর কল্যাণকারিণী, প্রশস্ত-কেশকলাপাঙ্ঘিতা,
পাশহস্তা, যুবতী, কুমাৰী, কন্যারূপিণী রাত্রি দেবতার শরণাপন্ন
হইবে । (রাত্রিদেবতার প্রসাদে) চক্ষুরিন্দিয়াভিমানী আদিত্য
দেবতা চক্ষুবিন্দিয়ৈব ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন । বায়ু দেবতা মন্দে-
হাস্তর্কর্ত্তী পঞ্চ প্রাণের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন ! সৌম দেবতা গন্ধ-
গ্রাহক ইন্দ্রিয়ের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন ! জল দেবতা ত্রিগিন্দিয়ৈব
চাক্টিকা বিধায়ক হউন ! মদীয় মানস, নভজতা লাভ করুক ।
পৃথিবী দেবতা মদীয় শরীরের দৃঢ়তা-বিধায়ক হউন ! রাত্রি, প্রসন্ন
হইয়া এই উপাসককে বলিবেন,—অমুক বৎসবে, অমুক অবনে,
অমুক ঋতুতে, অমুক মাগে, অমুক পক্ষে, অমুক স্বাদশাহে, অমুক
বড়হে, অমুক ত্রিরাত্রে, অমুক দ্বিরাত্রে, অমুক অহোবাত্রে, অমুক
দিনে, অমুক রাত্রে, অমুক বেলায়, অমুক মুহূর্ত্তে তুমি মরিবে ;—
অর্গে গমন কব,— দেবলোকে বা ব্রহ্মলোকে অথবা ক্ষত্রলোকে
যথাক্রটি তথায় গিয়া অবস্থান কর,—ভোগবিস্মানে পুনরাগমন কর,
—যথেষ্ট বোনিতে প্রবেশ কর । তখন তাঁহাকে বলিবে,—জন্মি-
লেই মরিতে হইবে, মরিলেই পুনশ্চ দেহান্তরের গহিত সম্বন্ধ
ঘটিবে ! অতএব আমি ঋতুমতী সৰ্ব্বভূতাত্তন ব্রাহ্মণকন্যাব
বোনিতেও প্রবেশ করিব না । রাত্রি আমাকে পবিত্র করুন ।

ହେ ରାତ୍ରେ ! ଏହି ସେ ପୁଷ୍ପାନ୍ତ, ପୁଷ୍ପାନ୍ତନ, ଧନ-ନାମକ ଆକାଶ, ଇହାତେହି ଆଗାବ ସ୍ଥାନ କର, ଆର ସେନ ଆଗାର ଉତ୍ପତ୍ତି ନା ହର (ଅର୍ଥାତ୍ ଆର ଆଗାକେ ଜନ୍ମାହିତେ ନା ହର) । ଏହିଗାତ୍ରେ ରାତ୍ରିର ଉପାଗନା । ଇହାତେ ଉପବାଗାଦିର ଆବଶ୍ୟକ ନାହି ଏବଂ ଏ ଉପାଗନା ରାତ୍ରିତେହି ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବେ ॥ ୮ ॥

ଆବଗଥ ଶ୍ରେଣୀବ୍ରତ ନାମବ୍ରତୀ ତତ୍ତ୍ଵାଚାର୍ଯ୍ୟେବ କୃତ,
ନାମବିଧାନ ବ୍ରାହ୍ମଣେବ ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟ-ଅଧ୍ୟେୟତ୍ଵେନ
ଯଥାକର ବଜ୍ରାଭିଷେକମାଣ୍ଡ ॥

॥ ଅଥ ନବମଃ ଖଣ୍ଡଃ ॥

ଚତୁରୋ ମାସାନ୍ ପଯୋମତ୍ତୋ ଗା ଅନୁଗତ୍ବା ଽରକ୍ଷ୍ୟେ
ଶୁଚୌ ଦେଶେ ମଠଂ କୃତ୍ବା ତତ୍ର ପ୍ରବିଶିତ୍ କମଣ୍ଡଳୁ ମୁଦକୀ-
ପସ୍ପର୍ଶନାର୍ଥମାଦାୟ ଚୌତ୍ସପ୍ତରାତ୍ରାନନୁଦକଂ ଉପବସନ୍ନଚଂ
ସାମ ଯଜାମହ ଇତ୍ୟେତ୍ୟୋଃ ପୂର୍ବଂ ସଦା ସହସ୍ରକୃତ୍ବ
ଆବର୍ତ୍ତୟନ୍ ଯଦି ଦେବତାଃ ପଶ୍ୟତି ସିଦ୍ଧଂ ତଦିତ୍ୟଥୋତ୍ଥାନ
ମନ୍ତରିଚ୍ଛା ହାସ୍ୟ ସିଦ୍ଧା ଭବନ୍ତ୍ୟନ୍ତରିଚ୍ଛକ୍ରମଣଞ୍ଚ ଦ୍ଵା-
ରାଣି ଚାସ୍ୟ ବିବ୍ଲୀୟନ୍ତେ ଦ୍ଵିତୀୟ ମେତେନ କଲ୍ପେନ ପ୍ରୟୁ-
ଜ୍ଞାନଃ କାମଚାରୀ ମନୋଜବା ଭବନ୍ତି ଶୁକ୍ଳାନୁପବସେତ୍
ସର୍ବାନ୍ କାଳାନ୍ତସ୍ପୃଷ୍ଟଃ ଶୁକ୍ଳବାସାଞ୍ଚନ୍ଦନେନାନୁଲିପ୍ତଃ ସୁ-
ମନସୋ ଧାରୟତ୍ସ୍ବ ମୂଫୁ ପୂର୍ବଂ ସଦା ସହସ୍ରକୃତ୍ବ ଆବ-
ର୍ତ୍ତୟନ୍ ଥି ମାନୁଷାଃ କାମାସ୍ତାନବାପ୍ରୋତି ଦ୍ଵିତୀୟ

मेतेन कल्पेन प्रयुञ्जानो ये देवांस्ता ए स्तेन मास मुप-
 वसेदेक मेक मयाचितम् भुञ्जीत मयि वर्च इत्येतन
 कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानस्त्रयाणां लोकाना
 माधिपत्यं गच्छति व्युहावप्यस्यैकस्य (१)

अथ स्वेच्छया लोकान्तरगमनानि कामयमानस्य प्रयोग
 माह— चतुर इति । मासचतुष्टयपर्यन्तं कर्त्तव्यं मिदं व्रतम् ।
 तत्र घोर मेव पिबन् प्रतिदिनं मासत्रयं गा अनुगच्छेत् । तत-
 यतुर्थे मासि 'शुचौ' अग्नेध्यादिरहिते विजने 'अरण्ये देशे'
 गच्छन् 'मठ'ं लणकुटीं कृत्वा 'तत्र प्रविशेत्' । 'उदकोपस्पर्श-
 नार्थम्' एकं 'कमण्डलुम्' उदकपात्रम् 'आदाय' । तत्रासीनः 'त्रीन्
 सप्तरात्रान्' एकविंशतिरात्रपर्यन्तम् 'अनुदकः' उक्ताचारव्यति-
 रीक्रेणोदककार्याणि स्नानपानादीन् यत्कुर्वन् 'उपवसन्' किमप्यनग्रन्
 'व्रट्च' साम यजामहे- 'इत्येतयोः' 'पूर्वं' प्रथमं साम 'सदा' प्रत्यहं
 'सहस्रं कृत्व' 'आवर्त्तयन्', उपासको यदि कस्मिंश्चिच्छाले 'देवताः
 पश्यति' तदा 'तद्' व्रतं 'सिद्धं' फलवदिति जानीयात् । 'अथ'
 अनन्तरम् 'उत्थान' परित्यागः । 'अस्य' एवङ्मतवतः उपा-
 सकस्य 'अन्तरिक्षाः' अन्तरिक्षचारिणी देवगणाः, अन्तरिक्षा
 गन्धर्वादयः 'सिद्धाः' अवधेयाः 'भवन्ति' । न केवल मेतावदेव,
 अपितु 'अन्तरिक्षे' निरालम्बने देशे 'क्रमण' पादविक्षेपः, सञ्चारः
 'च' 'अस्य' भवति । अथ 'च' स्वर्गादीनां लोकानां 'द्वाराणि'
 पिहितान्यपि 'अस्य' 'विब्रूयन्ते' विव्रियन्ते उद्घाटितकपाटानि
 भवन्ति । "ब्रू वरणे"-इति (क्र० ३०.) धातुः ॥

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিতীয় মিতি । ‘দ্বিতীয়ম্’
‘ঋত্ব’ সাম যজামহে ইত্যেতযোর্দ্বিতীয়’ সাম ‘এতেন’ চতুরোমাশা-
নিত্যাদিনোক্তেন ‘কল্পেন’ সदा সহস্রকৃত্বঃ ‘প্রযুক্তানঃ’, ‘কাম-
চারী’ স্বেচ্ছয়া তত্তল্লোকসম্ভারী, ‘মনোজবাঃ’ মনোবহেগবাঃ
‘भवति’ ॥

অথ মানুষাণাং রাজাদীনাং ভোগং কাময়মানস্য প্রয়োগ
মাহ— শুক্তানিতি । শিষ্ট’ সপ্তম্ ॥

অথ দিব্যভোগকামস্যাহ— দ্বিতীয় মিতি । ত্ব স্মৃতি
‘দ্বিতীয়’ সাম ‘এতেন’ শুক্তানুপবসেদিত্যাদিনোক্তেন ‘কল্পেন’ ।
সিদ্ধ মন্যত্ ॥

অথ ‘ত্রৈলোক্যাধিপত্য’ কাময়মানস্যাহ— মাস সুপবসে-
দিতি । ‘মাস’ চতুর্ধু ‘একম্’ অয়ুম্ ‘অযাচিত’ ‘মুজীত’ ।
‘ময়ি বর্ষস ইতি’ এতন্মাস । ‘এতেন কল্পেন’ সপ্তঃ শত্বাশা-
ইত্যাদিনিয়মেণ ‘চত্বারি বর্ষাণি’ প্রযুক্তানস্তয়াণাং লোকানাং
মাধিপত্য’ ‘গচ্ছতি’ প্রাপ্নোতি । ‘অস্য’ বিহিতস্য প্রয়োগস্য
मध्ये ‘একস্য’ অঙ্গস্য ‘ব্যুদ্যাবপি’ বৈকল্যে’পি সঙ্কীর্ণিত’ ফল’
भवत्येव ॥ (১)

(১০) যথেষ্টলোক গমনার্থ সামাধায়নের বিধি ।

অরণ্যের মধ্যে পবিত্র প্রদেশে পত্র-কুটীর নির্মাণ করিয়া আচ-
মনাদি করিবার জন্য একমাত্র কনকলু লইয়া তাহাতে প্রবেশ
করিতে । ঐ কুটীবে চারিভাগ বাগ করিবে । দুইভোজী হইয়া
গাভীপালের অন্তর্গমনে (অর্থাৎ গো-চারণে) নিযুক্ত থাকিবে । এক-
বিংশতি দিবস নিরন্তর উপবাস করিবে । ‘ঋত্ব যজামহে’ ঋকে
গীত সামব্রহ্মের অধম সামটির নতত সহস্রাহুতি করিবে । এইরূপ

করিলে যদি দেবতাদিগকে দেখিতে পায়, তবে জানিবে, সেই ব্রত সিদ্ধ হইয়াছে, তদন্তর উত্থান করিবে (অর্থাৎ ব্রত উদ্‌যাপন করিবে)। এইরূপ উপাসনার ফলে অন্তরীক্ষে ভ্রমণক্ষমতা জন্মিবে এবং ইহার সমক্ষে সমস্ত লোকেরই দ্বারসকল উদঘাটিত হইবে।

উক্ত নিয়মেই নেই, স্বকেরই দ্বিতীয় নামের আবর্তনের ফলে কামচাবী (অর্থাৎ সমস্ত লোকে বিচরণক্ষম) ও মনের ছায় বেগ-গামী হইবে।

প্রতিমাসেব শুক্লপক্ষেব পঞ্চদশ দিবসেই উপবাস করিবে, এবং প্রতিদিন স্নান হইয়া শুক্লবস্ত্র পরিধান করিয়া চন্দনানুলেপন ও পুষ্পাদি ধারণ পূর্বক 'তানুয়ু'-স্বকে গীত নামের প্রথমটি সহস্রবাব গান করিবে। এই নিয়মেব ফলে মনুষ্যালোকে যাহা কিছু বাঞ্ছনীয় সুখ আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে।

এইরূপ দ্বিতীয় নামেব প্রয়োগকারী, যাহা কিছু দেবভোগ্য বস্তু আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে।

এক মাস উপবাস করিবে, এক মাস অযাচিত ভোজন করিবে এবং উল্লিখিত স্নানাদি-নিয়মে থাকিয়া 'মণিবর্জন'-নাম প্রয়োগ করিবে। এইরূপ প্রয়োগকারী, লোকজন্মেব আধিপত্য লাভ করিবে। এই প্রয়োগেব কোন এক অঙ্গ বিকল হইলেও নিষ্ফল হইবে না ॥ (১)

अथ यान्यनादिष्टकामकल्याणि तेषां यथा-
श्रुतिस्मृतिलिङ्गैः कामः क्षुरसंयुक्त आभिप्रायिक-
कर्म (२)

কীৰ্ত্তনাদিষ্টকামকল্যানি তেষাং যথা-
শ্রুতিস্মৃতিলিঙ্গৈঃ কামঃ ক্ষুরসংযুক্ত আভিপ্ৰায়িক-
কর্ম (২)

‘যানি’ সামানি সামসংহিতায়া সাম্নাতানি ‘অনাদিষ্টকামে-
কল্যানি’ অস্বৈদং ফলম্, অস্বায়’ সাধনকলাপঃ, ইत्याদিষ্টোপ-
বন্ধানি ন সন্তি, ‘তৈশাং’ ‘যথাস্মৃতি’ স্মৃত্যনতিক্রমেণ মন্ত্ৰেণ
স্মৃত্যুপাধিক্যফলানতিক্রমেণ ‘স্মৃতিলিঙ্গৈঃ’ বেদবিদাচার্যাণাং প্রয়োগৈঃ
‘কামঃ চুরসংযুক্তঃ’ অবগন্তব্যঃ ॥

অথ বিহিতানাং বহুনাং মধ্যে তত্ফলকামানুগুণ্যেন প্রয়োগ
ইत्याহ— আভিপ্রায়িক মতি । ‘কৰ্ম্ম’ সামাধ্যয়নলক্ষণম্,
‘আভিপ্রায়ানুগুণ’ স্যাৎ, যদ্যস্মৈ রোচতে তেন তৎকার্য্য মতি ॥ (২).

আহোপনংগার ।

নামবেদীর সংহিতায় অনেক নাম আছে ; তন্মধ্যে কামনা ও
নিয়ম উল্লেখ পূৰ্ণক যেগুলির উপাসনার বিনিয়োগ এ গ্রন্থে বিহিত
ইহেল না, সেগুলির অর্থানুযায়ী অথবা আনুমানিকভাবে বিহিত
অন্যান্য ঋতি-বাক্য বা বেদবিদ্-আর্য্যগণের লিপি ও ব্যবহারের
দ্বারা কামনাদি জানিতে ইহেবে ।

এই কৰ্ম্মসমূহের কর্তব্যতা-অকর্তব্যতা, অনুষ্ঠান অতি-
প্রাণেব উপবি নির্ভর করিতেছে এবং যে সকল স্থলে বিকল্প বলা
ইহা আছে, সেসকল স্থলেও প্রয়োগকারীরা অভিপ্রায়ানুগারেই এক-
তর বা একতন অবলম্বনীয় ইহেবে ॥ (২)

সৌঃ প্রাজাপত্যো বিধিস্ত মিমং প্রজাপতিবৃহ-
স্পতয়ে প্রোবাচ বৃহস্পতির্নারদায় নারদো বিধ্বক্-
সেনায় বিধ্বক্সেনো ব্যাসায় পারাশর্য্যায় ব্যাসঃ
পারাশর্য্যো জৈমিনয়ে জৈমিনিঃ পৌষ্পিগ্ণ্ডায় পৌষ্পিগ্ণ্ডাঃ
পারাশর্য্যায়ণায় পারাশর্য্যায়ণো বাদরাযণায় বাদ-

रायण स्तारिडशाध्यायनिभ्यां तारिडशाध्यायनिनौ
बहुभ्यः (३)

अथास्य सामविधानस्य सम्प्रदायप्रवर्त्तकानाचार्यानिनुक्रमेण
सङ्कीर्त्तयति— सोऽयमिति । ‘सोऽय’ “ब्रह्महवाद्दमग्रआसी-
दित्यारभ्यैतत्पर्यन्तो यः साम्नां प्रयोगविधिरुक्तः, सोऽय’ ‘प्रजा-
पत्यः’ प्रजापतिना विश्वसृजा सर्वज्ञेन चतुर्मुखब्रह्मणा दृष्टः ;
न हि तस्योपदेष्टा कश्चिदपि सम्भवति । ‘त मिम’ सः ‘प्रजा-
पतिर्वृहस्पतये प्रोवाच’-इत्यादि ‘बहुभ्यः’-इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ (३)

अष्टाविर्भाव-विवरण ।

उपनिष्टे विधिगमूह अजापति कर्तृक अकान्तिहरेष्टाह्ने । अजा-
पति बृहस्पतिके, बृहस्पति नारदके, नारद विश्वक्सेनके, विश्वक्-
सेन पराशराङ्गक व्यासके, ऐ व्यास वैश्विनिके, वैश्विनि
पौष्पिण्डके, पौष्पिण्ड पाराशर्याग्नके, पाराशर्याग्न वामना-
ग्नके, वामनाग्न तापि उ शार्ङ्गायन अश्विनके, उशाना बह्वतर
वायुके उपदेश कन्याह्निनेन ॥ (७)

सोऽय मनूचानाय ब्रह्मचारिणे समावर्त्तमाना-
याख्येयः (४)

‘सोऽय’ विधिः ‘अनूचानाय’ । “अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती
गुरोसु यः”-इत्युक्तलक्ष्ये ० ‘ब्रह्मचारिणे’ अनुष्ठितगुरुकुल-
वासादिनियमाय ‘समावर्त्तमानाय’ गुरुकुलाद् ब्रह्मचर्यं समाप्य
स्वगृहं प्रत्यावर्त्तमानाय ‘आख्येयः’ उपदेष्टव्यः । (४)

सेहे एहे आजापता विधिगमूह, वक्रचर्यावनशने वेदाध्यायन
पूर्वक गमावर्धन गङ्गादरे गङ्गुत गार्हपत्य अवर्धमान शिवाके उप-
देश करिबे ॥ (४)

उपाध्यायाय ग्रामवरं सहस्रं श्वेतश्वाश्वं
प्रदायानुज्ञातो वा यं कामं कामयते त माप्नोति
त माप्नोति (५) ॥ ६ ॥

‘उपाध्यायाय’ सामविधानोपदेशे ‘ग्रामवर’ श्वेतं ग्रामं
‘सहस्र’ तत्सङ्ख्यं धनं ‘श्वेतश्वाश्वं’ ‘प्रदाय’ इदं शिष्येण प्रयोक्त-
व्यम् । ‘वा’ अथवा य एतानि दातुं न शक्नुयात्, स सुश्रूषया
अल्पधनप्रदानेन चोपाध्यायं तोषयित्वा तेन, ‘अनुज्ञातः’ सन् ।
उक्तविधानेन सामानि प्रयुञ्जानो ‘यं कामं’ कामयितव्यं फल-
विशेषं ‘कामयते’, ‘तम्’ ‘अवाप्नोति’ ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ६ ॥

इति श्रोत्रायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

প্রাধিকার্যেনৈব সক্ষিণা ।

এই সামবিধানের উপদেশটাকে উৎকৃষ্ট একখানি গ্রাম, মহত্ব-
সংখ্যক ধন ও শ্রুত অথ প্রদান করিয়া, অথবা (ক্ষমতা না
থাকিলে) অল্পধনদান সহ শুশ্রূষাদির দ্বারা তাঁহাকে সন্তুষ্ট করিয়া
তৎকর্তৃক প্রয়োগবিষয়ে অনুজ্ঞাত হইবে । (তাঁহা হইলে) যে
অনুষ্ঠান করিয়া যাহা কামনা করিবে, তাহা লাভ করিবে,—
অদ্ব্য তাহা লাভ করিবে ॥ ৯ ॥

আবশ্য ত্রিশতাশ্রিত সামগ্রী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান গ্রন্থের তৃতীয়াধ্যায়-নবমখণ্ডের
যথাস্থ ব্রহ্মসুত্র সমাপ্ত ॥

॥ ইতি তৃতীয়ঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ ইতি সামবিধানং ব্রাহ্মণং সমাপ্তম্ ॥

(সামবিধান গ্রন্থের ব্রহ্মসুত্র সমাপ্ত)